

2012 | 2

309736

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- *TRINGLI ISTVÁN*
A BOLONDOK HAJÓJA.
KULTÚRKRITIKA A KÖZÉPKOR VÉGÉN
- *TÓTH GERGELY*
„CIVILIZÁLT” ÓSTÖRTÉNET
- *GLATZ FERENC*
A HÁROM NEMZEDÉK TÖRTÉNETE
A HETEDIK NEMZEDÉK SZEMÉVEL
- *GECSÉNYI LAJOS*
BÉCSI FIASKÓ. DIPLOMÁCIA
AZ ÁLLAMBIZTONSÁG ÁRNYÉKÁBAN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIV. ÉVFOLYAM, 2012. 2. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

FODOR PÁL (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDÓDY GÁBOR,
GLATZ FERENC, MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
R. VÁRKONYI ÁGNES, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Tringli István: A bolondok hajója. Kultúrkritika a középkor végén 175
- Hegy Klára: Adatok Szokollu Musztafa és Kara Üvejsz budai pasák
konzolidációs kísérletéhez 187
- Tóth Gergely: „Civilizált” őstörténet. A magyar nyelv és a magyar nemzet
eredetének kutatása Bél Mátyás életművében 219
- Glatz Ferenc: A *Három nemzedék* története a hetedik nemzedék szemével 247
- Stark Tamás: A „málenkij robot” budapesti áldozatai 1944–1945.
Egy forráscsoport elemzésének tanulságai 279
- Gecsényi Lajos: Bécsi fiaskó. Diplomácia az állambiztonság árnyékában:
a „Teleki–Kertész-ügy” – 1958 315

MŰHELY

- Neumann Tibor: „Egytelkes nemes”. Egy középkori fogalom
magyarázatához 337

MÉRLEG

- Molnár Antal: Horvátország története magyar szemmel.
Gondolatok Sokcevičs Dénes új könyvéről 347

TRINGLI ISTVÁN

A bolondok hajója

Kultúrkritika a középkor végén*

A kultúrkritika nem az újkori gondolkodás találmánya, nem az ancien régime után megszülető új társadalom és politika fölötti kételkedés hozta létre. A kultúrkritika a kultúra természetes önreflexiója. A középkori világkép mindkét ősforrásában: a kereszténységben és az ókori filozófiában bőséges anyagot találhatott ahhoz, hogy saját korát pellengérré állítsa. Nem annyira a filozófusok művei, hanem a mindig is népszerűbb filozófus-életrajzok tették ismertté a fennálló világrendet és annak kultúráját megkérdőjelező tudósokat. A környezetét rendszeresen provokáló, hordóban lakó, koldusként élő sinopei Diogenész mintapéldája lett a kultúrkritikát tudománnyá tevő bölesnek. A róla fennmaradt leghíresebb történet Cicero jóvoltából bekerült a késő középkor egyik legolvasottabb művébe, a 14. század elején összeállított *Gesta Romanorum*ba; mikor Nagy Sándor a filozófus lakhelye elé állván azt mondta neki, hogy azt kér tőle, amit csak akar, Diogenész így felelt: ne állj közém és a nap közé. A középkori szimbolikus magyarázat szerint Diogenész hordója az e világi létet, Nagy Sándor magát az ördögöt jelenti, aki a világ hiúságát láttatja velünk.¹

A középkori kultúrkritika

A kereszténység megszületése pillanatától bőséges lehetőséget kínált arra, hogy magához vonzza ama gondolkodókat, akik nem voltak megbékélve koruk viszonyaival. A kereszténység büntelfogása kötelezővé tette az e világi lét javai felé történő túlhajszolt vágyakozás kritikáját. Az évszázadok alatt csak lassan változó, folyamatosan csiszolódó kultúrkritikus attitűd a 12–13. századi nagy változások után tömegesen, szinte áttekinthetetlen mennyiségben termelte ki műveit.

A 12. század végén Lotario di Segni bíboros – a későbbi III. Ince pápa – összeállított egy gyűjteményes könyvet, melyben a szentírási idézeteket pár mondatral összefűzte, illetve röviden megmagyarázta. Az emberi lét nyomorúságáról

* A tanulmány az MTA Filozófiai és Történettudományok, valamint a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának „Harmónia és diszharmónia a társadalomban” című tudományos ülésén 2011. november 10-én elhangzott előadás jegyzetével kibővített változata.

1 *Gesta Romanorum*. Hrsg. Hermann Osterley. Weidmannsche Buchhadlung, Berlin, 1872. No. 183. 589.

szóló munkát egyszerűsége tette népszerűvé. A párizsi egyetemet megjárta főpap a tudományt éppúgy szélkergetésnek, a hiúság atyjának tekintette, mint minden más emberi tevékenységet. „Minél többet ért meg valaki, annál jobban kételkedik, és úgy látszik, hogy az tud többet, aki többet oktalankodik.” A társadalomban elfoglalt hely – akár szegény valaki, akár gazdag – már e világon is szenvedést okoz.²

Kultúrkritika-e ez vagy csupán egy a több ezer skolasztikus traktátusból, még ha az egyik legismertebb is? Az emberi lét nyomorúságáról írt mű önmagában nem kultúrkritika, de azzá válhatott – és azzá is vált – olvasói, a szószékeken és az írópultok mögött álló hirdetői ajkán és tollán. A módszer egyszerű volt, változatosága azonban már a művészi tehetségen múlt: egyszerre kellett megmutatni a dolgok színét és visszáját. Minden, ami irigylendőnek és tökéletesnek látszik, ki van téve a halandóságnak és a pusztulásnak. A tartalom egyszerre volt leíró – sokszor szórakoztató – és épületes. Mihail Bahtyin a második világháború után megjelent művében más aspektusból szemlélve épp e kettősségben látta a középkori és a 16. század eleji groteszk elemeket tartalmazó irodalom eredetiségét. Ő valójában nem tett mást, mint Nietzsche drámafelfogását alkalmazta. Nietzsche az apollóni és a dionüszoszi szellem kettősségében vélte felfedezni az eredeti görög dráma lényegét, melyet az újabb attikai komédia silányított el. Hasonlóképpen Bahtyin az öncélú grobianizmust tette meg a groteszk realizmus sírásójává.³ A kettősség valójában egyetlen műben sem volt tökéletes egységben, legfeljebb csak az évszázadok alatt felhalmozódott anyag utólagos statisztikai áttekintése teremt abban harmóniát. A kettősséget, a dolgok színét és visszáját láthatjuk az egyházak kapuzatában álló világ fejedelme szobrokon, ahol a szemből nézve elégedett uralkodó hátulról a férgék martaléka. Ugyanezt fejezik ki az újszövetségi példázat alapján megformált okos és balga szüzek vagy éppen a lefedett szemmel a megváltást nem látó *synagoga* és a *revelatio* útján megvilágosodott *ecclesia* kettősségének ábrázolásai. A földi lét mulandósága mindenkinek kijut, senki sem mentesül tőle. Teljes rendi tablók – azaz az egész európai társadalom a pápától kezdve a legutolsó koldusig – jelennek meg a létrán vagy keréken – csupa bizonytalan alkotmányon – felfelé törekvő, végül kárhozatra jutó személyek ábrázolásában, akárcsak a haláltánc-jeleneteken vagy az ördög hálójában vergődő lelkek képében. A 12. század végén készült, gazdagon illusztrált *Hortus deliciarum* egyik képén túlnyomórészt egyháziak hullanak le a létráról, mely az élet koronája felé vezet. A laikusok nem hágnak túl magasra, a lovagnak és kedvesének fontosabb a városok, a lovak és a pajzsok megszerzése, mint üdvösségük, a klerikust a gazdagon terített asztal és a szerető, a szerzetest a kincsek utáni sóvárgás, a klostromban élő társát az ágya rántja vissza, még a legmagasabbra jutó remete sem kerüli el a sorsát, ha másért nem, hát azért, mert túlságosan ragaszkodik remetelakának kertecskéjéhez. Az

2 *Lotharius Cardinalis (Innocentius III)*: De miseria humanae conditionis. Ed. Michele Maccarone. Lugano, 1955. (Thesaurus Mundi) 12. cap. 18. Magyarul: *Lotario dei Segni (III. Ince pápa)*: Az emberi lét nyomorúságáról. Eötvös József Könyvkiadó, Bp., 2005. 17.

3 *Mihail Bahtyin*: François Rabelais művészete. A középkor és a reneszánsz népi kultúrája. Európa, Bp., 1982. 81. skk.

uralkodók is csak látszólag jutnak magasra a szerencse kerekén, hogy aztán annál nagyobbat bukjanak.⁴

A kultúrkritika gyakran ábrázolta az állatokat. Ezeknek, akárcsak a rendi tablók embereinek, szabott helyük volt a rendszerben. Valamikor a 15. század közepén festette ki a zólyomi plébános a parókiát. Egyszerre több tanmese elevenedik meg a képeken, melyek mind a kifordult világot ábrázolják: a libáknak prédikáló farkast, aki prédikáció közben ejti el áldozatait, a vadászt foglyul ejtő nyulakat, az e fölötti örömben együtt zenélő nyulakat és medvéket, a megköttözött vadász kürtjébe belerondító állatot.⁵ E művek előszeretettel emlegették az ürüléket, mellyel a lehető legmesszebb tudtak menni a kettősség megteremtésében: a kincsek és az undort keltő ocsmányság egymás mellé kerültek.

A francia nyelvű regényirodalomból kinövő középkori német regények nagy része a kultúrkritikának köszönhetné népszerűségét. A 13. század második felében bajor környezetben keletkezett, *Meier Helmbrecht* címen számon tartott költemény művészi tökélyre emelte a dolgok színének és visszájának bemutatását. A mű egy nagyravágyó parasztfiú történetét meséli el, aki miután egy pompás sapkára tett szert, melyre egy apáca a Trója-regény jeleneteit hímezte, nemcsak egész külsejét változtatta meg, hanem életmódját is. Lovagnak állt, valójában azonban rablók közé keveredett, életét pedig kötélén fejezte be.⁶ Látszólag csak tanító célzata van a 15. század elején Csehországban írt *A paraszt és a halál* című dialógusnak. A halál szájába adott mondatok azonban ugyanazt a módszert követik, mint a már emlegetett képzőművészeti alkotások, valóságos enciklopédiáját nyújtják a világnak. Itt mindenki a halálé lesz, hiába lovagol a varázsló háromlábú széken, az orvos is hiába keveri gyógyszereit, a pápának sem segít a háromágú korona.⁷ Szintén a 15. század elején írta Heinrich Wittenwiler a Konstanz környékén paraszti környezetben játszódó művét, a *Viadalt*. Talán nincs még hasonló tartalmú mű, melynek annyi olvasata lenne, mint ennek. A főszereplő ezúttal is egy nagyravágyó parasztfiú, Bertschi Triefnas – magyarul Taknyos Bertschi –, aki junkernek nevezeti magát, szíve választottja pedig Mätzli Rürenzumf. A Minnesangokat, a parasztokat, a lovagokat, a Fehdet egyaránt kifaragó történetben a parasztok tornát rendeznek a szántóföldön, Bertschi feleségül veszi a szüzességet szimuláló Mätzlit, végül a két szomszédos falu közt háború tör ki, melyben Mätzli meghal, Bertschi pedig remetének áll.⁸

4 *Herrad of Hohenbourg*: Hortus deliciarum. I–II. Dir. Rosalie Green. Warburg Institute, London–Leyden, 1979. (Studies of the Warburg Institute 36.) I. 200., 201., II. 351., 352.

5 A falképek a Szlovák Nemzeti Galériának a zólyomi várban levő állandó kiállításán láthatók. *Vlasta Dvořáková–Josef Krása–Karel Stejskal*: Stredoveká nástenná maľba na Slovensku. Odeon–Tatran, Praha–Bratislava, 1978. 173.

6 *Wernher der Gärtner*: Meier Helmbrecht. Versnovelle aus der Zeit des niedergehenden Rittertums. Übertragen von Johannes Ninck. Reclam, Stuttgart, 2005.

7 *Johannes von Tepl*: Der Ackermann und der Tod. Übertragung, Anmerkungen, Nachwort: Felix Genzmer. Reclam, Stuttgart, 1984.

8 *Heinrich Wittenwiler*: Der Ring. Nach dem Text von Edmund Wießner ins Neuhochdeutsche übersetzt und herausgegeben von Horst Brunner. Reclam, Stuttgart, 1991.

Minden dolog kettősségének bemutatásához, a tanító célzathoz és az iróniához, valamint az enciklopedizáló hajlamhoz sajátos társadalomkép társult. A társadalom bemutatásával – bármennyi energiát is fordítanak rá a hitszónokok, a festők és a költők – csak az elbeszélést díszítik. A modern társadalomkritikával ellentétben, ahol a kritikusok megkeresik a számukra elképzelt jó világ társadalmi letéteményesét, akár a munkásosztályban, akár a spirituális új nemességben, a középkori társadalomkritika számára nincs kivétel. Nincs egyetlen olyan rend – azaz állandó politikai, jogi csoport –, amelyik egy kicsit is közelebb kerülne a mennyek kapujához, mint a másik, ellenben mindegyik nagyon közel van a kárhozathoz. A rendek tagjai nem rendi állásuk miatt kerülnek a kiválasztottak közé. Itt csak az egyének van lehetősége arra, hogy üdvözüljön. A renدهz való tartozás csak akkor segítene, ha a rend minden tagja teljes mértékben azon magasztos elvárások szerint élne, amelyeket a renddel szemben támasztanak. A nemesek éppúgy elbuknak, mint a parasztok, az előbbieket azért, mert védelem helyett az öncélú erőszak érdekében forgatják a fegyverüket, az utóbbiak azért, mert munka helyett a henyélés és a talmi külsőségek felé törnek. Az egyházi renدهz való tartozás a középkor embere szemében csak az egyházi szentségekkel járó hatalom elnyerését jelentette. A klerikus azonban nem lett kiválóbb másoknál, éppoly esendő volt, mint a laikusok, gyakran még náluk is esendőbb.

A középkor végi kultúrkritika

Mi újat tudott ehhez képest a középkor vége hozni, hozott-e újat egyáltalán? A középkor végi kultúrkritikusok nem adták fel az ideális rend mítoszát, de már nem hittek benne. Elég régóta látták és hallották, hogy egyetlen rend tagjai sem teljesítik a rájuk rótt köteleességeket ahhoz, hogy eljussanak ahhoz a következtetéshez, miszerint nemcsak az egyének, hanem maguk a rendek is bukásra vannak ítélve. Mégsem a rendek szemlélete tette újjá a kultúrkritikát, nem is a kifordult világ képe – hiábavaló fáradozás ebben a középkor és az újkor fordulóján valamiféle válságba jutott társadalom önképét keresni –, hanem két egymástól távol eső történet: az oszmán előrenyomulás és a vele együtt járó veszélyérzet kialakulása, valamint a könyvnyomtatás, modern szavakkal egy új politikai helyzet és egy új médium megszületése.

Konstantinápoly elfoglalása fordulópont az európai politikai gondolkodás történetében, sőt a szűkebb értelemben vett európai politikai gondolkodásról csak ettől kezdve beszélhetünk. Európa politikai fogalmát Aeneas Silvius Piccolomini fogalmazta meg először 1454 őszén a frankfurti birodalmi gyűlésen tartott beszédében.⁹ Az új Európa-fogalom veszélyhelyzetben született meg:

⁹ *Aeneas Sylvius Piccolomini: Opera quae extant omnia. Basiliae, 1571. epist. CXXXI. 678. A beszéd – kezdő szavai után – Constantinopolitana clades címen vált ismertté. Winfried Schulze: Europa in der frühen Neuzeit – begriffsgeschichtliche Befunde. In: Europäische Geschichte als*

Mehmed szultán hódításaitól, az iszlám előrenyomulásától, a kereszténység pusztulásától való félelem hozta létre. Az új gondolat összekapcsolódott az évszázados kultúrkritikával.

Ennek legjobb példája a címben idézett mű, Sebastian Brant alkotása, a *Bolondok hajója*, mely 1494-ben jelent meg nyomtatásban Baselben, és egy csapásra a német irodalom első világsikere lett. A már ismert toposzokat követve bolondokkal megrakott hajó hánykolódik a tengeren, egy olyan hajó, melynek utasai nem tudják, merre tartsanak. Honnan is tudnák, mikor egy olyan világban élnek, amely tele van ugyan Bibliákkal és más szent művekkel, melyekből azonban senki sem akar tanulni, és az egész világ sötét éjszakában él. Ezen a hajón bohócsipkát visel mindenki: a tudósok és tanítványaik, azok, akik az új divatnak hódolnak, akik nem nevelik elég keményen gyermekeiket, sőt rosszra tanítják őket, a gazdagok, a hatalmasok, akik felfedezőútra indulnak, a csillagjósok, a prédikátorok és hallgatóságuk – csak néhány példa a sok közül. Legfőképpen bolondok azok, akik nem törődnek a hit hanyatlásával: a pápa, a császár, a bíborosok és a fejedelmek. A szerző a régi enciklopedizáló módszert követve akkurátusan felsorolja azokat a vidékeket, melyeket az oszmánok elfoglaltak: Achaiától Moesiáig, Euboiától Kaffáig. Nem maradnak ki a magyar és a stájerországi betörések sem. „Most Apuliára tör, aztán majd Szicíliára” – szól az egyik mondat, amely egyértelmű utalás Hódító Mehmed otrantói expedíciójára. „A farkas valóban az istállóban van, megrabolja a szentegyház bányait, mert a pásztor alszik.” Ettől kezdve a keresztények közti széthúzás lesz a törökökkel foglalkozó irodalom egyik fő motívuma, egyben sóhajtás egy mindent összefogó hatalom reményében. Brant nem titkolta, hogy kinek a kezében szeretne volna látni a gyeplőt: a császári hatalmat kell helyreállítani, hogy a „polgár ne háborúzzék a polgárral”. A mű – megannyi más dolog mellett – Miksa birodalmi reformjainak apológiáját is nyújtja.¹⁰ Az 1520-as években egy schaffhauseni polgár saját használatú évkönyvet – némi túlzással naplót – vezetett, melybe feljegyezte a mohácsi csatáról és a Magyarországot pusztító 1526-os oszmán hadjáratról szóló híreket is, majd rögtön hozzátette, hogy eközben a keresztények Milánóért harcolva egymás vérének ontásával vannak elfoglalva.¹¹

Mit érzett ebből Magyarország? Röviden: mindent. Lássunk néhány példát! A formális vallásgyakorlás a középkor végi kultúrkritika egyik kedvenc célpontja. Janus Pannonius ferrarai epigrammái közt egy egész ciklusnyit találunk, melyek az 1450-es római szentévre elzarándokló *vulgust* és *plebst* – azaz a köznépet

historiographisches Problem. Hrsg. Heinz Duchhardt–Andreas Kunz. Zabern, Mainz, 1997. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte 42.) 44.

10 *Sebastian Brant*: Das Narrenschiff. Text und Holzschnitte der Erstausgabe 1494. Zusätze der Ausgaben 1495 und 1499. Reclam, Leipzig, 1986.

11 *Hans Stockar*: Heimfahrt von Jerusalem. Aus einem Tagebuch 1519–1529. Hrsg. Gloria von Stockar. Karolinger, Wien–Leipzig, [2009.] 108.

és a csőcseléket – figurázzák ki.¹² A múlt század kilencvenes éveiben nagy lendületet kapott udvaroktatás külön irodalmi témaként tárgyalja az udvarkritikát.¹³ A középkorban a királyokat személy szerint ritkán bírálták, az udvari életet azonban annál gyakrabban. A középkor végén valóságos divat lett az udvarokról csupa rosszat írni, ráadásul ezt a legmagasabb szinten azok művelték, akik maguk is éveken keresztül fejedelmek környezetében udvaroltak. Az udvarkritika egyik legpompásabb műve a szomszédban, a stájer udvarban született Aeneas Silvius tollából.¹⁴ Janus sem kímélte az udvaroncokat, egyik magyarországi epigrammája a képeken már látott szerencsekerék-motívumot öntötte szavakba: „Az, kit imént felemelt, most mélybe taszítja az udvar / És aki tegnap alul volt, ma felülre kerül.”¹⁵ E motívum nem csak az irodalomban jelent meg. Az udvarkritika szellemisége vezette a diplomaták és a politikusok tollát is. Helyesebb, ha így olvassuk a II. Lajos udvarának megreformálásáról szóló tervezetet és Andrea Burgio követ jelentéseit a Mohácsnál elhunyt király udvaráról.¹⁶

Az 1520-as években írta meg Apáti Ferenc ironikus hangú énekét, mely a nagyurakat, a diákokat, a világi papokat, a csélcsep lányokat, a parasztokat, a szerzeteseket és régi királyokat vette sorra. A parasztok Sámsonnak képzelték magukat, céloz az 1514-es parasztfelkelésre. Szerinte a lázadó parasztok éppolyan bűnösök, mint a kard helyett cicomával foglalkozó nemesek, és meg is érdemlik büntetésüket.¹⁷

Az egyháziak a társadalomkritikák legjobb célpontjai voltak. Egyrészt a kettősség, a megszentelt hatalom és a valóság közti szakadék túl nagy volt ahhoz, hogy el lehetett volna mellette menni, másrészt ez különösen érzékenyen érin-

12 Janus Pannonius összes munkái. Közrebocsátja V. Kovács Sándor. Tankönyvkiadó, Bp., 1987. 96. skk.; *Gerézdi Rabán*: Janus Pannonius 1434–1472. In: *Uő*: Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Tanulmányok. Akadémiai, Bp., 1968. 21.

13 *Rüdiger Schnell*: Hofliteratur und Hofkritik in Deutschland. Zur funktionalen Differenz von Latein und Volkssprache. In: *Deutscher Königshof und Reichstag im späteren Mittelalter*. Hrsg. Peter Moraw. Thorbecke, Stuttgart, 2002. (Vorträge und Forschungen 48.) 323–355.; *Werner Rösener*: *Leben am Hof. Königs- und Fürstenhöfe im Mittelalter*. Thorbecke, Ostfildern, 2008. 244. skk.

14 *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*. I. Abt. Briefe aus der Laienzeit (1431–1445). I. B. Privatbriefe. Hrsg. Rudolf Volkan. Wien, 1909. (Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta 61.) 453–487. A könyvnyomtatás korában a művet *De miseris curialium* címmel adták ki.

15 Janus Pannonius i. m. (12. jz.) 225. (Fodor András fordítása.)

16 *Kubinyi András*: A királyi udvar kormányzati szerepe Mohács előtt. MTA, Bp., 2001. (Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián) 26.; *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia – Vatikáni magyar okirattár*. II/1. *Relationes oratorum pontificorum – Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526*. Bp., 1884. 1–100. Részlegesen magyarul: *Mohács Magyarországa*. Báró Burgio pápai követ jelentései. Magyar Irodalmi Társaság, Bp., 1926. (A Napkelet könyvtára 12.); *Krzysztof Szydtowiecki* kancellár naplója 1523-ból. S. a. r. Zombori István. METEM, Bp., 2004. 201.

17 *Középkori magyar verseink*. Szerk. Horváth Cyrill. MTA, Bp., 1921. 491.; *Gerézdi Rabán*: A magyar világi líra kezdetei. Akadémiai, Bp., 1962. (Irodalomtörténeti Könyvtár 7.) 213. skk.

tette azokat a kultúrkritikusokat, akik közönségüket a tökéletes keresztényi élet felé próbálták hajlítani. A Jagelló-kori Magyarország történetírója, Ludovicus Tubero bencés szerzetes élete végén raguzai érseki helynök volt, műveiben még is élesen bírálta az egyháziakat. VI. Sándor pápáról megjegyezte, hogy gyilkosságairól volt ismert, majd egy emberölésben vétkes pap történetének elbeszélése után így folytatta: „a mostani igen romlott korban csupán a hamisítókat szokta az apostoli szék a legfőbb büntetéssel sújtani. Mert a hamisítás bűnét főbenjárónak tartják, egyéb esetekben szemet szoktak hunyni azért, mert csökkenti a főpapok hasznát, kiknek minden gondjuk csupán a pénzszerzésben áll.”¹⁸ Apáti Ferenc a világiakat óvja a papoktól, kik addig hízelkednek, míg a fehérség fejét el nem csavarják.

Az oszmán probléma természetesen megjelent a magyar szerzőknél is. Nem sokkal Nándorfehérvár eleste után írta Nagyszombati Márton *A török elleni harcot elhanyagoló Magyarország főuraihoz* című költeményét. A hadjáratok elmaradásáról elsősorban az előkelők tehetnek, de a parasztháború ugyanúgy a török háborút gátolta meg, mint a főurak széthúzása.¹⁹ Apáti Ferenc hasonlóképpen a nagyurak kényelemszeretét okolja a törökellenes sikerek elmaradásáért.

A régi, szép napok

Aki elégedetlen a jelennel, két dolgot tehet: sóvárogva tekint a múltra vagy bizakodva a jövőbe. A középkori kultúrkritika mindkettővel élt. Az erkölcstanító célzat a jövőre vonatkozott.

A múlthoz való viszony egyik alapköve a reform volt. A reform a középkorban nem megváltoztatást, újítást jelentett, hanem a régi, jó dolgokhoz való visszatérést, vissza-, azaz re-formálást; ahhoz, amit épp az újítás (*novitas*) – a középkori gondolkodás, különösképpen a politikai gondolkodás számára kevés ennél elítélendőbb jelenség volt – tett tönkre. A történészek, akik például középkori pénzverési vagy bírósági reformokról értekeznek, gyakran felejtik ezt el, és vetítenek vissza evolucionista fogalmakat egy egészen másképp gondolkodó világba. Hogy ezek a visszaállítást hirdető reformok a mi felfogásunk szerint újítást hoztak, az természetes, a középkor emberének célja azonban nem ez volt.

A reform áthatotta az egész középkor gondolkodását, nem csak bizonyos korszakára volt jellemző. A szerzetesrendek történelmének nagy fordulói min-

18 *Ludovicus Tubero*: Commentarii de temporibus suis. Ed. Vlado Rezar et alii. Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001. 25. Magyarul: *Ludovicus Tubero*: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Közreadja Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) 95.

19 *Martinus Thyrnavinus*: Opusculum ad regni Hungariae proceres. In: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Ed. Eugenio Abel–Stephanus Hegedűs. Hornyánszky, Bp., 1903. 217–270. Részleges fordítása: Janus Pannonius – Magyarországi humanisták. Vál. Klaniczay Tibor. Szépirodalmi, Bp., 1982. 293. skk.

dig egy-egy reform állott, ami nem jelentett mást, mint az eredeti regula visszaállítását. Apáti Ferenc szerint „Azkort az papoknak vala tisztességek, / mikoron egészlen áll vala szerzetek / távol vala tőlök galléros köntösök, / veres beretrájok.” Az evangélikus Hans Sachs, aki 1568-ban írta meg rendi tablóját, szinte ugyanezt mondja a szerzetesekről, akik egykoron remeték voltak, most azonban egészen másként, számos rendben és szektában élnek, melyekbe csekély szellem szorult.²⁰ A 15. században már nemcsak a rendek, de az egész egyház reformjéről beszéltek a zsinatok és a pápai udvar szószólói. A királyság megreformálása a régi rendhez való visszatérést jelentette. IV. Béla írnokai a tatárjárás után jó egy évtizeddel rendszeresen használták e fogalmat, amikor a mongol pusztítás előtti állapotok visszaállításáról beszéltek. Ekkortájt azt írta egy királyi oklevél fogalmazója, hogy a politika célja „országunk deformált állapotát jobbra reformálni és kinek-kinek a magáét visszaadni”; néhány év múlva már azt is megállapították, hogy „az ország jobbra reformált helyzetbe és nyugalomba jutott”.²¹ A 15. század a reformáció gondolatától volt hangos: a Német-római Birodalomban Zsigmondtól kezdve minden császár megpróbálkozott a birodalom reformjával, a szokásjogot kodifikáló gyűjtemények tucatjai viselték a „reformáció” címet.²² Magyarországról elégedjünk meg egy példával: a rákosi végzés azért dicsérte II. Ulászló királyt, mert nemcsak megvédelte az országlakosokat, hanem sok szabadságukat vissza is állította, azaz reformálta.²³ Ha a külfölddel hasonlítjuk össze, mégis feltűnő, hogy a késő középkori magyar politikai nyelv alig használta e kifejezést. A politikai gondolkodás azonban itt is reformról, azaz a régi, jó dolgok visszatéréséről elmélkedett.

Kiket várt vissza, kiket tekintett követendő példának a késő középkori magyar gondolkodás? Először is, régi szokás szerint a szent királyokat, a megboldogult uralkodókat, szent királyok alatt ugyanis korántsem csak a két királyszentet értették, hanem utódaikat is.²⁴ Apáti Ferenc így sírta vissza őket: „Az régi kerályok miglen országlának, / igazak valának az szegén országnak”.²⁵ Ha a pillanatnyi politikai érdek úgy hozta – mint például 1505-ben –, akkor a szittyá nem-

20 Középkori magyar verseink i. m. (17. jz.) 493.; *Hans Sachs: Das Ständebuch*. Insel, h. n., é. n. 5. A mű eredeti címe: *Eygentliche beschreibung aller stände auff erden*.

21 1255: „statum regni nostri deformatum in melius reformare volentes et unicuique quod suum est, restituere” – *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I. Ed. Ferdinandus Knauz. Strigonii, 1874. 423.; 1257: „postmodum autem per divinam pietatem regno ad statum meliorem reformato et in tranquillitate posito” – Árpád-kori új okmánytár. VII. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. MTA, Pest, 1869. (Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak) 465. Mindkettőt idézi: *Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. História–MTA TTI, Bp., 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1.)* 62.

22 *Eike Wolgast: Reform, Reformation*. In: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. V. Hrsg. Otto Brunner–Werner Conze–Reinhart Koselleck. Klett-Cotta, Stuttgart, 1984. 324.

23 „qui nos in omni gratia et libertate non modo gratiose rexit et conservavit, sed etiam plures libertates nostras reformavit” – *Enchiridion fontium historiae Hungarorum. A magyar történet kútforrásainak kézikönyve*. Szerk. Marczali Henrik. Athenaeum, Bp., 1901. 318.

24 *Tringli István: A szent királyok szabadsága. Századok* 137. (2003) 826. skk.

25 Középkori magyar verseink i. m. (17. jz.) 493.

zetségből való, azaz a magyar királyokat állították szembe az idegenekkel, mint akik nem elveszejtették az ország határait, hanem kiterjesztették azokat.²⁶

A középkori magyar történelem látszólagos „bezzeguralkodója” a két esztendeig sem uralkodott Albert király volt. Két évtizeden keresztül törvényszövegek és az oklevelek százai emlegették korszakhatárként az Albert király halála előtti időket. Albert uralkodásának megörökítése azonban nem a király személyének szólt, hanem a halála után kettészakadt országban kialakult zavaros időknek. Az első Habsburg-házi uralkodó nem a történelmi emlékezetben megőrzött jelentősége miatt, hanem kronológiai határként szerepel oly gyakran forrásainkban.

A késő középkorban két király uralkodására tekintettek vissza úgy, mint a régi szép időkre: Luxemburgi Zsigmond és Hunyadi Mátyás királyságára. Zsigmondot a birodalomban is az utolsó nagy császárnak tartották, a sematikus császárábrázolások még egy jó évszázaddal később is Zsigmond portréját utánozták.²⁷ V. László trónra lépése után a Zsigmond kori mintákat követve akarták megreformálni, azaz régi állapotába visszahelyezni az országot. A király tanácsosai például a több mint másfél évtizeddel korábbi kincstári bevételeket tekintették elérendő célnak.²⁸ A zsigmondi politika folytatója volt Mátyás király is, aki törvényeiben két uralkodóra hivatkozott név szerint, Nagy Lajosra és Zsigmondra, Zsigmond említései azonban messze felülmúlták az Anjou uralkodóét.²⁹

Hunyadi Mátyás uralkodásának boldog emlékké tétele egészen új dimenziókat teremtett. Mátyást halálakor a királyi politikán gondolkodó egy-kétszáz ember többsége zsarnoknak tartotta, e hír járta róla külföldön is. Antonio Bonfini 1492-ben – tehát a király halála után két esztendővel – már arról számolt be, hogy rögtön halála után elkezdtek visszasírni országlását.³⁰ Harminc esztendőn keresztül azonban csak csendesen változott Mátyás uralkodásának megítélése. Az ekkortájt keletkezett, *Néhai való jó Mátyás királyról* címen emlegetett vers az epitáfium szokásos műfajához tartozik, mely a boldogult királyok

26 *Kubinyi András*: Az 1505. évi rákosi országgyűlés és a szittyia ideológia. Századok 140. (2006) 361–374.

27 *Végh János*: Zsigmond király képzőművészeti ábrázolásairól. In: *Művészet Zsigmond király udvarában 1387–1437. I. Tanulmányok*. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Bp., 1987. 93–113.

28 *János M. Bak*: Monarchie im Wellental. Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums. In: *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Hrsg. Reinhard Schneider. Thorbecke, Sigmaringen, 1987. (Vorträge und Forschungen 32.) 347–384.; *Engel Pál*: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. MTA TTI, Bp., 1993. 27–31.

29 *Csukovits Enikő*: Zsigmond öröksége. In: *Hunyadi Mátyás a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. BTM, Bp., 2008. 166.

30 *Csernus Sándor*: A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század). Osiris, Bp., 1999. 262.; *Antonius de Bonfinis*: *Rerum Ungaricarum decades*. IV/1. Ed. I. Fögel–B. Iványi–L. Juhász. Bp., 1941. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Saeculum XV.) 169.

közbenjárásáért esdeklelt – ez még nem mutatta a nagy változást.³¹ Nándorfehérvár eleste azonban egy pillanat alatt új helyzetet teremtett. Egy német nyelvű, valószínűleg a birodalomban írt röplap 1522-ben Magyarország siralmas pénzügyi és katonai helyzetét a Mátyás korival hasonlította össze, amikor az ország lakói még eltartották a katonákat és engedelmesek voltak királyuknak.³² Szembetűnő a párhuzam Konstantinápoly veszte és ezen helyzet között: akkor is egy sokkoló politikai esemény változtatta meg a gondolkodást, akárcsak most. Nagyszombati Márton 1522–1523 körül írott művének második részében már készen áll az új Mátyás-kép, a győzelmes hadvezér és a vaskezű rendteremtő, aki egyedül lenne képes arra, hogy visszaállítsa az ország régi dicsőségét.³³ Geszti Lászlónak a hatvani országgyűlésre készült magyar nyelvű paszkvillusa Nagyszombatinál tömörebben foglalja össze, hogyan látták Mátyást 1525-ben: nem volt széthúzás, megbecsülte a katonákat, a bárók nem politikai vitákat folytattak, ez volt a záloga az ország békességének.³⁴ A török veszély árnyékában létrejött középkor végi kultúrkritika összeurópai széthúzás-toposza így vált a Mátyás-kultusz alapelemévé.

A történetírói művekben csak egy újabb politikai fordulópontra, Buda elfoglalása és az ország három részre szakadása után jelent meg Mátyás átértékelése. E megállapításhoz hozzá kell tenni, hogy a Jagelló- és a Szapolyai-kor nagy részében nem folyt Magyarországon történetírói tevékenység, így alig szülehetett olyan munka, ahol Mátyásról írhattak volna. A királyi udvartól távol élő, a magyar korona formális fennhatósága alatt álló Raguzában alkotó Tubero 1520-as években írt művének Mátyása még mentes az idealizálástól. Az 1541 utáni történetírói művek azonban átvették a mindennapi történeti tudat már jó ideje meglevő képét, sőt ki is egészítették.³⁵

A pozitív Mátyás-képet csak úgy lehetett megalkotni, ha a kultúrkritika segítségével hívásával az ellenpontját is megteremtették, azt a kort, melyet felelőssé tettek a mátyási dicsőség elmúlásáért és egyáltalán az ország pusztulásáért: ez lett a Jagelló-kor. Az 1490 és 1526 közti időszak széthúzása, gyenge királyai és hedonista társadalma, valamint a pozitív Mátyás-kép egyszerre jelent meg 1541 után. A Jagellók könnyű préda voltak. A cseh–magyar Jagellók kihaltak, a lengyel–litván ág királyai pedig újfent a Habsburgok vetélytársai lettek. III. Frigyesnek olyan rossz volt a híre a birodalomban, hogy Ferdinánd udvarában már

31 Középkori magyar verseink i. m. (17. jz.) 480.; *Solt Andor*: Mátyás király a magyar szépirodalomban. In: *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves évfordulójára*. III. Franklin, Bp., 1940. 456.

32 Turcken puechlein. Ein nutzlich gesprech [...]. [Basel, 1522.]

33 „Is posset regnum modo maiestate potenti / Viribus in prisicum nunc reparare decus.” *Thyrnavinus, M.*: i. m. (19. jz.) 248.; *Gerézdi Rabán*: A lator-ének. In: *Uő*: Janus Pannoniustól i. m. (12. jz.) 275. skk.

34 Középkori magyar verseink i. m. (17. jz.) 490.; *Gerézdi R.*: A magyar világi líra i. m. (17. jz.) 193. skk.

35 *Bessenyei, József*: Il culto di Mattia Corvino nella storiografia magiara del XVI secolo. *Studia Historica Adriatica ac Danubiana* 1. (2008) 23.

inkább ellenfelét, Mátyást tekintették a királyok követendő mintaképének; elegendő idő telt el Frigyes halála óta ahhoz, hogy ezt a család tekintélyvesztése nélkül is megtehették. A Habsburg-párti magyar történetírók egyszerre alkották meg Mátyás mitizált és a Jagellók negatív képét. Brenner Márton 1543-ban már a Jagelló-kor egyik legnagyobb teljesítményét, a szokásjog kodifikálását és az új típusú törvényalkotást is a lusta Ulászló ténykedésének tartotta, mely a hadakozástól vette el az időt.³⁶

Mátyás átértékeléséhez nem kellett tehát hosszú idő: a mindennapi történelmi tudatban szinte halála után elkezdődött. Nem egészen egy generáció – 31 esztendő – múlva bekövetkezett az egyértelmű fordulat, minden negatívum eltűnt, csak a pozitívumok maradtak, halála után jó ötven évvel ez a kép a történetírás kánonjává is lett. Az eddigiekből azonban kiderült, hogy nem az évek száma, nem a kollektív emlékezet ciklusai vezettek a korszak új képének kialakulásához, hanem az oszmán hódítás eseményei és a középkor végi kultúrkritika eszméi.

ISTVÁN TRINGLI

THE SHIP OF FOOLS

CULTURAL CRITICISM AT THE END OF THE MIDDLE AGES

Cultural criticism is not an invention of modern thinking, it is not the result of doubts over the new social and political order which had succeeded to the ancien regime. Cultural criticism is, in fact, a natural self-reflexion of culture itself. Medieval literary works contain regular remarks which are critical about both society and culture. The Ottoman menace and the invention of the press made additional impetus to late medieval cultural criticism, which frequently depicted the reigning order in ironical terms. The criticism of the present necessarily involved an idealisation of the past; it was thus that after the fall of Belgrade (1521) the reign of King Matthias I of Hungary (1458–1490) assumed an idealised nature in popular thinking, a view that infiltrated historical works as well after the fall of Buda (1541).

³⁶ *Antonius Bonfini: Rerum Ungaricarum decades tres, nunc demum industria Martini Brenneri Bistriciensis Transsylvani in lucem editae.* Winter, Basiliae, 1543. a.3. Magyarul: Humanista történetírók. Vál., ford. Kulcsár Péter. Szépirodalmi, Bp., 1977. 11.

HEGYI KLÁRA

Adatok Szokollu Musztafa és Kara Üvejsz budai pasák konszolidációs kísérletéhez

A hódoltsági viszonyok kutatói, elsősorban a török pénzügyi forrásokat használó oszmanisták mindegyre vissza-visszatérnek a magyarországi oszmán hódítás és megszállás egyik alapkérdéséhez: mennyibe került Isztambulnak az itteni uralom fenntartása, mekkora volt a helyi kincstárak deficitje, s volt-e esélye bárminemű fiskális konszolidációnak.¹ Érthető, hogy a budai kincstár helyzetét kíséri kiemelt figyelem, hiszen ez intézte a legnagyobb és legfontosabb hódoltsági tartomány pénzügyeit.

A budai hiányok ismételt, nem sok újjal szolgáló emlegetésében Ágoston Gábor 1998. évi tanulmánya² hozott fordulatot, amelyben a budai kincstár 1571

1 Fekete Lajos Pecsevi Ibrahim történetírót idézve hívta fel a figyelmet arra, hogy „a budai tartomány költségvetése, a sok határ menti szerv fenntartása miatt jó ideig passzív volt”, ezért „Egyiptom adóját, a közmondásossá vált, török szemben legnagyobb elképzelhető kincset, állítólag 300 000 aranyat, évtizedeken át azonmód, ahogy Isztambulban a hajókról kirakták, felbontatlanul Budára irányították”; a súlyos hiányból elsőként Arszlán pasa tüntetett el valamennyit. *Fekete Lajos: Budapest a törökkorban.* Egyetemi Ny., Bp., 1944. (Budapest története III.) 250., 255.: 86. jz. Káldy-Nagy Gyula a budai kincstár 1558–1560. évi napi bevételi-kiadási elszámolásából, bennük a helyi bevételek és az Isztambulból küldött segélyek egybevetéséből jutott arra a végkövetkeztetésre, hogy „Szülejmán szultán ezt a súlyos terhet látta előre, amikor második magyarországi hadjárata végén nem tartotta meg birtokában Buda várát”. Budai török számadáskönyvek 1550–1580. Közzétette Fekete Lajos–Káldy-Nagy Gyula. Akadémiai, Bp., 1962. 594–611., az idézet a 611. lapon. A siralmas budai állapotok ellenpontjaként Fodor Pál a temesvári vilájetről mutatta ki, hogy kincstára az 1560-as évek végétől az 1590-es évtized elejéig nemcsak önellátó volt, hanem Budát is segítette, sőt a többletből még arra is futotta, hogy egy részét Isztambulba küldjék. *Fodor Pál: A temesvári vilájet a török hódoltságban.* In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk. Lengvári István. JPTE, Pécs, 1996. 195–208. Magam a kincstárak legnagyobb terhét, a katonai zsoldokat vizsgálva mind a hat vilájet fennmaradt elszámolásai alapján arra jutottam, hogy a hosszú háború kitörésétől az oszmán uralom végéig a hat tartományi kincstár különböző mértékben volt deficitese, óriási vagy mérsékelt hiányukat pedig már nem isztambuli átutalásokkal, hanem szerbiai és boszniai állami bevételek átirányításával tömték be. *Hegy Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága. I–III. História–MTA TTI, Bp., 2007. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 9.) I. 173–206.*

2 *Ágoston Gábor: A hódítás ára. A magyarországi török végvárok őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete. Hadtörténelmi Közlemények 111. (1998) 351–383. Első eredményeit már korábban közzétette: *Uő: A hódolt Magyarország.* Adams, [Bp.,] 1992. (Magyarország krónikája 6.) 82–91., illetve *Uő: A magyarországi török végvárok fenntartásának és ellátásának néhány kérdése.* In: *Végvárok és régiók a XVI–XVII. században.* Szerk. Petercsák Tivadar–Szabó Jolán. Heves M. Múzeumok, Eger, 1993. (Studia Agriensia 14.) 311–333. A továbbiakban mindig a terjedelmesebb, 1998-as írást idézem.*

ősze és 1581 tavasza között vezetett összesített elszámolásait dolgozta fel. Az időszak két jelentős budai beglerbég, Szokollu Musztafa (1566. augusztus–1578. szeptember) és Kara Üvejsz (1578. szeptember–1580. június) működésére esik, az elszámolás az ő közös évtizedükben adja meg évente a bevételek kisebb-nagyobb tételeit (ezek egy-két lapos összesítések) és a kiadások zömét adó katonai zsoldokat váranként és csapatnemenként (ezek felsorolása hosszadalmasabb). A számokat Ágoston Gábor remek táblázatban összesítette³ és gondosan elemezte; eredménye abban foglalható össze, hogy 1571–1574-ben a helyi kincstár egyensúlyához még szükség volt az isztambuli kincstár változó összegű pénzküldeményeire, 1575-től viszont a segélyek megszűntek (csak Temesvár támogatta Budát, de ez hódoltsági belügy). A budai vilájet önfenntartóvá vált, a vizsgált évtized végén, a legjobb években bevételei a 26–27 millió akcséra rúgó katonai kiadások 99–110%-át fedezték.

Ágoston Gábor azt is megvizsgálta, milyen állami bevételek növekedése vezetett erre a tiszteletre méltó eredményre.⁴ Három nagy jövedelemforrással foglalkozott: 1. az állami pénzádóval, a *dzsizjével*; 2. az állami monopóliumokból területenként kialakított kezelési egységekkel, az úgynevezett *mukátaákkal*, amelyekben komoly vámjövödelmekről a faluszéli kunyhóban elhunyt öreganyó elárverezett matracának öt akcséjáiig mindenféle kis és nagy érték benne foglaltatott; 3. a kincstár kezelésében tartott szultáni *hász-birtokokkal*, amelyekről nemcsak a *dzsizje*, hanem minden földesúri adó is az állami bevételeket gyarapította, köztük például a közel hatmilliós váci állatvám mint földesúri jövedelemmel. Ágoston Gábor számaiból kitűnik, hogy az 1559/60 és 1580/81 közötti két évtizedben a *dzsizje* bevétele 1,8 millió akcséról 5,4 millióra, a *mukátaáké* 4,5 millióról 18,5 millióra, a budai szandzsákbeli (nem vilájetbeli!) szultáni birtokoké 2,3 millióról 9,1 millióra emelkedett⁵ (valamennyi értéket kerekítettem). A *dzsizje*-bevételek megugrását az adózóknak a területnövekedéssel együtt járó megszorodásával, az adókötelezettség kiterjesztésével és az adóztatás hatékonyságának erősödésével magyarázta. A *mukátaák* és a szultáni birtokok jövedelmeinek meredek emelkedésében Ágoston Gábor a marhaexportból származó növekvő vámbevételeket tartotta legfontosabbnak. Ezen a ponton már előljáróban felhívom a figyelmet arra, hogy az állatkivitel hozama gyakran kétszer jelenik meg a forrásokban; egyszer a szultáni *hász-birtokok* jövedelmei között, mert a birtokösszeírások a vámhely földesúri bevételeiként tartották nyilván, máskor a *mukátaák* részeként, mert a kincstári pénzbevételeket a *dzsizje* kivételével adóbérletbe adták, és a *mukátaákat* az adóbérletekből alakították ki.

Nehéz eldönteni, hogy a budai kincstár rendbetételében jeleskedő két beglerbég közül kinek mekkora az érdeme. Ágoston Gábor szerint Szokollu Musztafa évtizedes, szívós munkával tette önellátóvá a tartományt: kormányzása alatt egyre csökkenő fővárosi támogatást igényelt, végül semennyit. Utolsó évé-

3 Ágoston G.: A hódítás ára i. m. (2. jz.) 368–369.

4 Uo. 372–375.

5 Uo. 373–374.

ben azonban a helyzet újra romlott, a vilájet bevételei a katonai kiadásoknak csak 77%-át fedezték. Utódjául ezért a nagy pénzügyi tapasztalattal rendelkező birodalmi defterdárt, Kara Üvejsz pasát nevezték ki. „Intézkedései hamar látványos fordulatot eredményeztek. Irányítása alatt a vilájet bevételei jelentősen meghaladták a kiadásokat. Először történt meg, hogy [...] teljes egészében ki lehetett fizetni a zsoldot, s még fölösleg is maradt.”⁶ Fodor Pál, aki tanulmányt szentelt Üvejsz pasának, így fogalmazott: „budai működése idején Üvejsz kisebbfajta csodát vitt véghez. Elérte, hogy a tartomány első ízben ne csak kitermelje a fenntartásához szükséges jövedelmeket, hanem 3 200 000 akce többlettel a központi kincstár bevételeit is gyarapítsa.”⁷

Ágoston Gábor az 1571–1581-es elszámolás összesített bevételi tételeivel dolgozott. A jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy ezeket a felbonthatatlan és ismeretlen tartalmú számokat kisebb egységek – szandzsákok, települések, birtokkategóriák, szerencsés esetben egyes emberek – adataira bontsam szét, és a mindennapi élet gyakorlatában mérjem fel a pénzügyi konszolidáció esélyeit. Erre a kritikus, 1570–1580 közötti évtizedre kerestem forrásokat, ilyenek hiányában távolabbi időpontok adatait kellett egybevetnem. Gondolatmenetem megegyezik Ágostonéval: a dzsizjéből, a mukátaákból és a szultáni birtokokból várható többletet vizsgálom, végül Üvejsz pasa 1579. évi, több szandzsákra kiterjedő összeírásának hozadékát mérem fel.

Mindezek előtt azonban egy kardinális, egyelőre sajnos megválaszolhatatlan kérdést jelzek. Az 1570-es években a budai vilájet területe Dráva–Száva közti és szerbiai szandzsákokat is magában foglalt: a szerémit, a pozsegait, a szendrőit (Belgráddal) és a zvornikit. A vilájet zsoldkifizetései mindig megálltak a Drávánál és a Dunánál, a négy felsorolt szandzsák várkatonáit nem Budáról fizették. A jövedelmek eredetéről viszont nincs ilyen biztos tudomásunk. Az egy összegben elszámolt bevételi tételek hallgatnak arról, hogy egy részük nem a Balkánról származott-e (a 17. században jókora hányaduk onnan jött). Néhány adat azt mutatja, hogy valamennyi pénz – az arány megállapíthatatlan – már ekkor délről érkezett Budára. 1574-ben a szultáni tanács Musztafa pasa felterjesztésére válaszul elrendelte a pozsegai és a szerémi dzsizje-bevételek Budára irányítását és ottani kezelését, s azt, hogy ebből fizessék ki a Budán szolgáló portai janicsárok zsoldját.⁸ Más: mivel ebben a korszakban az állami fizetésen élők között igen erős volt a mozgás, mind a központi, mind a helyi kincstárak megbízható bevételi tételét adta a tisztségviselők, a birtokosok, a várkatonák és a szabados katonaparasztok kinevezési okmányai, a *berátok* után fizetett illeték. Fennmaradt egy 1573. december 14-étől 1574. április 22-éig vezetett kimutatás⁹ arról, hogy ez idő

6 Uo. 370.

7 Fodor Pál: Üvejsz pasa hagyatéka. Pénzügypolitika, vagyonekobbzás és az oszmán hatalmi elit a 16. század végén. Történelmi Szemle 44. (2002) 230.

8 Uő: Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján. História–MTA TTI–Magyar–Török Baráti Társaság, Bp., 2006. (História Könyvtár. Monográfiák 21.) 279.

9 Österreichische Nationalbibliothek (Wien; = ÖNB), Türkische Handschriften Mxt 552.

alatt melyik nap kire milyen kinevezés után mennyi berát-illetéket rótt ki a budai kincstár. Bő négy hónap alatt 929 embert írtak be a jegyzékbe szandzsákbégektől rendfenntartó paraszt-martalócokig, akikre összesen 57 475 akcse illetéket vetettek ki, 32 102-t (56%-ot) a Dráva–Duna vonaltól délre fekvő szandzsákokból, 25 373-at (44%-ot) attól északra, a hódoltság egészéből:¹⁰ a berát-illeték nagyobb részét a négy balkáni szandzsák emberei fizették. Az összeg még teljes évre kikerekítve sem nagy, a váci vám bevételéhez mérve pedig alig valami, de azt sejteti, hogy a budai kincstár egyensúlyát már ekkor is segítette némi Balkánról származó pénz.

A dzsizje bevétele

A kincstári jövedelmek közül elsőként a nem muszlimok állami pénzzadóját, a dzsizjét (másik nevén *harádzsot*) érdemes közelebbről megvizsgáljunk. Az ebből származó bevételt négy módon lehetett emelni: a népesség összeírásainak tökéletesítése révén minél több adózó feltárásával, a kezdetben tiszteletben tartott, a vagyonhoz igazodó adókulcs eltörlése révén a fizetésre kötelezettek körének kiterjesztésével, azután a dzsizje összegének emelésével, végül hatékonyabb behajtással. Az első két feltételt az oszmán adminisztráció az 1570-es évtized elejére nagyjából teljesítette. A hódoltság egészét nézve az 1570-es adóösszeírásokat szokás a legtökéletesebbnek tartani, s ez idő tájt már a szegényeket is dzsizjére kötelezték.¹¹ Ritkán emlegetjük, hogy az 1566-ban trónra lépő II. Szelim az adó nagyságát évi 10 akcséval megemelte (és megfejezte 3 akcse pótdóval), majd az 1574-ben öt követő III. Murád újabb 5 akcséval növelte, így a teher a kezdeti 50-ről előbb 60, majd 65 akcséra emelkedett;¹² az 1570-es évtized második felében (egy eddig feltáratlan újabb emelés után?) összes forrásunk hánénként 66 akcse dzsizjével számol. Önmagukban csak az emelések 32%-os többletbevételt hoztak.

A vizsgált évtizedben a dzsizje hasznának két perdöntő kérdése az, hogy 1570 után is növekedett-e az adózók száma, s milyen volt a behajtás hatékonysága.

Ahogy sok más témában, ebben is határozottan el kell választanunk a hódoltság védett belsejében fekvő szandzsákokat azoktól, amelyek a határ mentén feküdtek. Az előbbieken a beszédhető adók mennyisége egyedül a népesség növekedésétől-csökkenésétől és teherbíró képességétől függött. Az utóbbiak a királyság rovására növelték területüket; határövezetük messze a magyar végvári

10 A számok az írnok összeadásának eredményei. Az enyémekek ettől kevéssel eltérnek: minden tétel többszöri összeadása 58 044 akcsét eredményezett, amelyből 26 117 (45%) származott a hódoltságból, 31 927 (55%) a négy balkáni szandzsákból.

11 *Káldy-Nagy Gyula*: Magyarországi török adóösszeírások. Akadémiai, Bp., 1970. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 52.) 22–24., 89–96.

12 Az emelésről a szandzsákok adóit megszabó kánunnámék rendelkeztek, pl. *Dávid Géza*: A Simontornyai szandzsák a 16. században. Akadémiai, Bp., 1982. 93.; *Káldy-Nagy Gyula*: A gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírásai. Békés M. Levéltár, Békéscsaba, 1982. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból 10.) 33., 36.

vonala mögött húzódtott, és az ebben fekvő városok és falvak adóját nem népességük és termelésük alakította, hanem az, hogy nyugalmaik megvásárlásáért mennyire hagyták magukat megerősölni, mekkora adóban egyeztek meg a török hatóságokkal és birtokosokkal. Volt néhány olyan szandzsák is, amelyet a két típus keveréke jellemezett, mint például a hatvanit, amelynek nagyobb, déli fele a gazdag és biztosan adózó Jászságot, Hevest és Dél-Borsodot fedte le, kisebb, északi és északkeleti peremövezete a permanens hódoltatás alatt álló Észak-Borsodban és Dél-Abaújban feküdt.

Nagy kár, hogy a belső szandzsákokból éppen a budai nem vizsgálható, mert 1570. évi összeírása elveszett. Publikálva rendelkezésre állnak viszont a kisebb területű simontornyai szandzsák adatai: itt 1570-ben 2056, 1580-ban 1989 dzsizje-fizető családfőt írtak össze.¹³ A csökkenés 67 adóegység, törökül *háne*, a kincstár bevétele csak az időközbeni adónövelés miatt nőtt 7914 akcséval, annyival, amennyit egy jobb falu éves földesúri adója tett ki. A nagy kiterjedésű szolnoki szandzsák szolnoki, szentmiklósi, csongrádi és (mező)túri kerületeiről, törökül *náhiyjéiről* 1571–1585 között a dzsizje-fizetők négy felmérése is fennmaradt.¹⁴ Számuk 1571-ben 3964, 1572-ben 3983 (a többlet 19 háne, +0,5%), 1583 előtt 3953 (a csökkenés 30 háne, -0,75%), 1583–1585-ben 3249 (a csökkenés újabb 704 háne, -17,8%). A nagy zuhanást az utolsó két évben élte át a szandzsák, okát minden érintett helynél rávezették a listára. E bejegyzések szerint 30 város és falu (köztük maga Szolnok) lakói 1583 körül „szóródtak szét, futottak el”, adóegységeik csökkentését maga a budai pasa rendelte el, és a szolnoki kádi adott róla bizonylatot. Dzsizjéjüket már 1583-ban, majd két év múlva is a csökkentett háne-szám után fizették. Csak az adóemelésnek köszönhető, hogy a csaknem 20%-os népességvesztés a kincstárnak mindössze 23 406 akcse mínuszt jelentett. Az összeírás végére az írnok 43 új falut jegyzett be alacsony, falvanként 2–10 között járó, összesen 194 dzsizje-fizetővel: ezek a helyek a Bihar felé terjeszkedő szandzsák új szerzeményei voltak, amelyekből mindössze 12 804 akcsét vártak, először vélhetően 1585-ben (kilenc falu ugyan hódoltként szerepel, de semmit nem fizetett).

Úgy látszik, hogy évtizedünkben az adózók növekedésével csak azokon a területeken számolhatunk, amelyekre tömegével dőlt a hódoltságba vándorló, balkáni paraszti népesség: a Temesközben, a Duna–Tisza köze déli felén és Somogyban. A csanádi szandzsák ugyan a Tiszától keletre feküdt, és a temesvári vilájet része volt, de szomszédja a szegedinek hozzá hasonló fekvéssel, természeti, gazdasági és népességi adottságokkal. 1567-ben 5157, 1578-ban 5458 adózó családfőt írtak össze benne.¹⁵ A többlet 301 adóegység, ami néhány lakott hely népességnövekedésének és néhány puszta hely megszállásának köszönhető. Az

13 Dávid G.: i. m. (12. jz.) 314. (a táblázat „dzsizjefizetők száma” oszlopai).

14 Györffy Lajos: Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása). Szolnok M. Ny., Szolnok, 1965. (Jászkunsági Füzetek 4.). Az 1572. évi összeírás: ÖNB Mxt 545.; az 1580-as évek első feléből való dzsizje-defter: ÖNB Mxt 605. (datálatlan, az összeírást 1583 előtt fektették fel, a változásokat 1585-ig vezették rá).

15 Káldy-Nagy Gyula: A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása. Csongrád M. Levéltár, Szeged, 2000. (Dél-alföldi évszázadok 24.)

adónöveléssel megfejelve ez már 50 808 akce pluszt hozott a kincstárnak, ami egy közepes mezőváros évi földesúri adójának felelt meg.

A szegedi szandzsák népességének változásai az 1546–1578 közötti török összeírások alapján vizsgálhatók.¹⁶ A balkáni telepések beáramlása 1527 után erősödött fel. 1546 és 1560 között a terület déli sávjában, a bácsi, titeli és zombori náhijében 163 pusztá helyet szálltak meg; 1570-re településeik a Baja–Szabadka–Martonos vonalig érték. Az erőteljes betelepedés és az ezzel járó népességnövekedés ezután lassult. Vizsgált évtizedünket inkább a területen belüli vándorlás jellemzi, a be- és átköltözés a Tisza menti szegedi, illetve a szabadkai náhijét célozta meg. 1570-ben az egész szandzsákban 10 450 dzsizje-köteles családfőt írtak össze,¹⁷ 1578-ban 10 368-at: a magyar népességű náhijék (vásárhelyi, solti, kalocsai) kisebb-nagyobb népességcsökkenését nem tudta ellensúlyozni a Tisza menti és a szabadkai növekedés, a dzsizje-fizetők száma 82-vel visszaesett.¹⁸ Itt is csak az adó megemlése hozott a kincstárnak 57 288 akce többletet.

A balkániak a Somogy nagy részét elfoglaló koppányi szandzsákat árasztották el legkésőbb, az 1570-es években itt számíthatunk számottevő többletre. A dzsizje-fizetők száma öt kerületben (koppányi, dombói, karádi, kőröshegyi és marcali) három időpontban vizsgálható.¹⁹ 1566/67-ben 192 lakott helyen 1494, 1573/74-ben 200 helyen 2259, 1580/81-ben 187 helyen 2186 dzsizje-köteles adóegységet írtak össze. A betelepedőknek köszönhetően a szandzsák 1566–1573 között élt át óriási, 51%-os népességnövekedést, a számok ezután enyhe esést mutatnak. Ne higgyünk nekik, a balkániak beözönlése az 1570-es évtizedben is folytatódott, valószínűleg még erősödött is. 1580–1581-ben ugyanis mintegy száz falu balkáni népessége szabados vlah jogállást kapott, amelynek egyik lényeges eleme a könnyített adózás: a dzsizjét és a földesúri adókat fejenként évi 160 akcsés átalányadóval váltották meg, amelyet birtokosuknak fizettek. Számuk az 1580-as összeírásban 860, a csak róluk felvett, 1581-es lajstromban 1110 vlah jogú adózó.²⁰ A szabados jogállás elnyerése után ez a jókora réteg eltűnt a dzsizje-defterekből, ez áll a táblázatból leolvasható enyhe csökkenés mögött. A népesség valójában erőteljesen tovább növekedett, ez azonban a kincstár dzsizjéből származó jövedelmét nem emelte.

A királysággal határos szandzsákok peremvidékein a népességet másként írták össze, mint a hódoltság belsejében. Az 1554-ben felállított füleki szandzsák legbiztosabban behódoltatott törzsterülete Gömör megyét foglalta magában, de a szandzsák sikeresen terjeszkedett Dél-Borsodban, Dél-Abaújban és különösen Torna megyében. Az 1570-es évek második feléből három egymást követő, teljesen azonos tartalmú felmérés maradt fenn a helységek dzsizje-fizető hánéiról,²¹ ame-

16 Részletes elemzésük *Hegy K.*: i. m. (1. jz.) I. 301–321.

17 Az összeírás kiadása *Káldy-Nagy Gyula*: A szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben. Csongrád M. Levéltár, Szeged, 2008. (Dél-alföldi évszázadok 24.)

18 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Isztambul; = BOA), Tapu 570.

19 ÖNB Mxt 536. és 582.

20 A somogyi vlah népességről részletesen *Hegy K.*: i. m. (1. jz.) I. 321–334.

21 ÖNB Mxt 587. p. 10–20.: 1577. ápr. 20.; uo. p. 21–32.: 1578. márc. 10.; uo. p. 33–38.: datálatlan.

lyek tipikus határvidéki, még bizonytalanul hódoltatott területet mutatnak. 380 lakott helyet vettek számba összesen 3868 dzsizje-köteles háztartással: egy helysége átlagosan 10,2 háne jutott, ami bizony alacsony szám. Még többet mond az, hogy a helyek 65%-ában, 247 faluban tíz hánénál kevesebbet reméltek megadóztatni. Száz családnál többet csak az abaúji Szikszón (254 háne), a kishonti Rimaszombatban (200 háne), a gömöri Rozsnyón (130 háne) és a borsodi Sajószentpéteren (110 háne) vettek számba, és a 40–100 adóegység után fizetők csoportjába is mindössze hat hely, jobbára város tartozott. Az államnak fizető adóegységek számát éppen olyan alacsonyan határozták meg, ahogy a dikális összeírások a portaszámokat (az ember nehezen szabadul attól a gyanútól, hogy a szandzsák és a megye megosztott az adózókon). Ebből nemcsak a helyzet bizonytalansága érződik, hanem a döntéshozóknak az a törekvése is, hogy a határvidékről származó jövedelem csaknem egészét a birtokosoknak engedjék át, ezzel ösztönözve őket a minél hatékonyabb hódoltatásra. Ráadásul a 380 összeírt helyből 78 egyáltalán nem fizetett a rá kivetett 314 adóegység után, az írnok terminusa szerint „nem jöttek be az összeírásra”. Ha a többi „bejött”, a füleki szandzsákból befolyó dzsizje-bevétel 234 564 akcsét hozott a budai kincstárnak. Korábbi és későbbi források hiányában nem lehet megmondani, hogy itt Buda konszolidációs törekvései hoztak-e tényleges hasznot; e szandzsák viszonyai csak a „központ és periféria” összeírásainak és adóztathatóságának eltérését illusztrálják.

A fülekitől nyugatra fekvő, szintén határvidéki, Hont és Nógrád megyék találkozásában fekvő és észak felé terjeszkedő nógrádi szandzsák mindkét, 1570. és 1579. évi összeírása fennmaradt,²² ami módot nyújt az összevetésre. A szandzsák tíz évvel előbb alakult meg a fülekinél, s harminc év múltán déli települései zömmel megbízhatóan adóztak. 1570-ben 2666, 1579-ben 2658 adóegységet írtak össze benne. A csökkenés olyan kicsi (nyolc háne), hogy inkább stagnálásnak nevezhetjük; csak az adóemelés hozott csekély, 15 468 akcsés dzsizjetöbbletet a kincstárnak – már ha minden helység fizetett. Az összeírt 202 helyből ugyanis 64 falura és három távoli városra olyan általányt vetettek ki, amelyről – igaz, csak a 17. század első felében tapasztalható viszonyok visszavetítésével – azt feltételezhetjük, hogy teljes egészében a birtokosokhoz került.

Végül egy csemegének számító forrás kínálja magát elemzésre, amely nemcsak arra ad választ, hogy emelhető volt-e a dzsizje-fizető háztartások száma az 1570–1580-as években, hanem arra is, hogy az összeírtak tényleg fizettek-e, milyen volt a behajtás hatékonysága. Ez két rövid kimutatás az Esztergom, Komárom, Nyitra, Bars és Hont megyék érintkező területein fekvő esztergomi szandzsák dzsizje-adójának kivetéséről és beszédéséről az 1576. március 31–1577. március 20., illetve 1585. január 3–1585. december 22. közötti két évben.²³

22 Az 1570-es kiadása *Gustav Bayerle*: Ottoman Tributes in Hungary According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad. Mouton, The Hague–Paris, 1973. (Near and Middle East Monographs 8.). Az 1579-es: BOA Tapu 581.

23 ÖNB Mxt 587. p. 53–56. és p. 57.

1576-ban a dzsizje behajtásával megbízott adószedő egy 330 települést, azon belül 4231 adóegységet tartalmazó listára vezette rá a befizetéseket és a hátralékokat. Az adóév letelte után két hónappal, 1577. május 19-én fejezte be munkáját: 43 falu 262 háztartásától semmit nem tudott beszélni, négy falu részben fizetett (44 hánényi adóval hátralékban maradt), a többi hely hiánytalanul teljesített. Az eredmény felülmúlja azt, amit egy határszéli szandzsáktól várni lehet: 260 370 akcsét, állami adója 93,2%-át mindössze két hónapos késéssel lerőta. Egy szűk évtized múlva, 1585-ben az akkori adószedő, bizonyos Haszan csaus – lehet, hogy ügyetlenebb volt elődjénél – siralmasabb végeredményről adott számot egylapos összesítésében. Meglepő adattal kezdte: ebben az évben 4356 adóegységtől vártak 287 496 akcse dzsizje-bevételt, az adófizető háztartások száma eszerint 125-tel megemelkedett. A 4356 hánéből azonban az előző évben 715, az elszámolás évében újabb 57 „szétszóródott vagy elfutott”, így a szandzsákban 3584 dzsizjére fogható adóegység maradt, amelyektől 236 544 akcséra számítottak – már ez jóval kevesebb az 1576. évi bevételnél. A behajtás is nyomorúságosan haladt, Haszan csaus hat kisebb-nagyobb részletet adott be a kincstárba, az utolsót 1588. június 3-án. A számadást lezárta, majd július 10-én még hozzábiggyesztett egy hetedik részletet, 25 700 akcsét. Ekkor már csak 11 643 akcse hiányzott. A befolyt 224 901 akcse az eredetileg elvártaknak a 78,2%-át érte el, az elmenekülések miatt leszállított összegnek pedig 95%-át. A két időpont egybevetésének végeredménye: kilenc év alatt az esztergomi szandzsák dzsizje-bevétele 35 469 akcséval csökkent, a behajtás ideje 14 hónapról 42 és fél hónapra emelkedett.

A hatékonyságot mérhetjük fel azon a kimutatáson is, amely az egész budai vilájet összes szandzsákjának 1577. és 1579. évi befizetéseit összesíti,²⁴ s amelynek adatait az 1. táblázat mutatja. Az első évben (amely napra pontosan 1577. március 21–1578. március 10. közé esett) a dzsizje-köteles hánék számáról, az ezekből várt és valóban befolyt bevételről adtak számot; a második évben (1579. február 28–1580. február 16.) a „felséges hadjárat” költségeire kivetett rendkívüli hadiadóról, a „flóri”-, azaz forintadóról tartalmazza a kimutatás ugyanezeket a számokat, amikor is hivatalos árfolyam szerint 75 akcsét vetettek ki minden dzsizje-köteles hánéra.²⁵

24 Uo. p. 62–63.

25 A forrást több olvasati hibával közölte *Velics Antal–Kammerer Ernő*: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. Athenaeum, Bp., 1886–1890. II. 514–517. Velics a flóri-pénzt (*akçe-i flóri-i sefer-i hümayun*) kuburi- (kardtók-) pénznek olvasta. A kimutatás elkészülte a következőkben rekonstruálható. Mivel a kétféle adót mindkét évben azonos számú dzsizje-hánéra vetették ki (a szám csak a szegedi szandzsákban nőtt), közös összesítésükben a lapok jobb oldali oszlopába szandzsákonként átmásolták a dzsizjéről két évvel korábban készült elszámolást, bal oldali oszlopába szandzsákonként mellé vezették a hadiadó kimutatását. A dzsizje-kimutatás adatait az írnok rendetlenül másolta át, emiatt hat szandzsák esetében hibás a 'háne × 66 akcse = elvart összeg' szorzás eredménye (ezeket a táblázatban *-gal jelöltem), és össze is kevert tételeket (ezeket szögletes zárójelben javítottam) – többszöri másolás és tisztázás során ilyesmi megesett. A hadiadó számainak tisztázásakor csak a hatvani szandzsák várható bevételét hibázta el.

1. táblázat

Az 1577. évi dzsizje-adó és az 1579. évi hadiadó várt és valóságos bevétele

Szandzsák	Dzsizje, 1577				Hadiadó, 1579			
	Hánék száma	Ezek várt adója	Befizetve	Különbözet	Hánék száma	Ezek várt adója	Befizetve	Különbözet
Budai	10 868	717 288	882 336	+165 048	10 868	815 100	641 475	-173 625
Hatvani*	4 927	322 146	380 149	+58 003	4 927	366 075	191 911	-174 164
Szegedi*	8 425	558 935	560 400	+1 465	8 460	634 500	655 450	+20 950
Simontornyai	1 987	131 142	131 000	-142	1 987	149 025	154 875	+5 850
Mohácsi	2 588	170 808	164 100	-6 708	2 588	194 100	190 350	-3 750
Pécsi	5 208	343 728	343 728	0	5 208	390 600	377 400	-13 200
Siklósi	3 105	204 930	205 000	+70	3 105	232 875	171 075	-61 800
Nógrádi*	2 748	174 240	[125 000]	-49 240	2 748	206 100	150 000	-56 100
Koppányi	2 247	148 302	110 000	-38 302	2 247	168 525	150 000	-18 525
Szolnoki	2 715	[179 190]	?	?	2 715	203 625	?	?
Esztergomi*	4 124	265 056	100 000	-165 056	4 124	309 300	163 525	-145 775
Füleki*	3 959	235 000	127 248	-107 752	3 959	296 925	200 000	-96 925
Fehérvári*	2 558	167 376	92 000	-75 376	2 558	191 850	176 300	-15 550
Szigetvári	4 712	310 992	206 025	-104 967	4 712	353 400	256 425	[-96 975]
Szécsényi	2 053	135 498	120 000	-15 498	2 053	153 975	104 349	-49 626
Szekszárdi	3 188	210 408	210 408	0	3 188	239 100	142 792	-96 308
Összesen	65 412	4 275 039	3 757 394	-517 645	65 447	4 905 075	3 725 927	-1 179 308

Az összesítés számai nagyjából megerősítik, kisebbrészt cáfolják (például az imént látott esztergomiban) mindazt, amit az egyes szandzsákok eddig idézett összeírásai és elszámolásai mutattak. Két esetben óriási az eltérés. A szegedi szandzsák 1570-es évekbeli összeírásaiban 10 450, illetve 10 368 dzsizje-hánét számoltam össze, az összesítés kétezerrel kevesebbet ír. Ez csak azzal magyarázható, hogy nemcsak a koppányi szandzsákban, hanem itt is hatalmas vlah jogú népesség élt, csak a szegedi összeírás írnoka ezt nem jegyezte fel – ha így volt, eljárása szokatlan. A solnoki szandzsákban pedig nagyobb lehetett a zűrzavar, mint amekkorát a helyi elszámolás mutat. Esetében egyetlen fillér dzsizje- és hadiadó-befizetést sem nyugtáz a kimutatás, ami lehetetlen (ennek ellenére a szandzsákból ténylegesen befolyó jövedelmet kénytelen voltam nullának venni). A tanulság a határszéli szandzsákokra igencsak megszívlelendő. A dzsizje behajt-hatatlan része az esztergomi, a füleki és a szigetvári szandzsákban volt a legmagasabb, de jókora hátralékkal zárt a nógrádi és a nyugati határ felé terjeszkedő fehérvári és koppányi szandzsák is. Ez azt a sejtést erősíti, hogy a királyságba átnyúló határsávban az állami adók behajtása nehezen ment, innen csak a dúló-rabló szpáhi-csapatok számíthattak rendszeres bevételre. Gondolkodásra késztet a beszedett dzsizje végösszege is. 3 757 394 akcséra rúg, ami az ismeretlen

szolnoki bevétellel négy millió felé járhatott. Az Ágoston Gábor által elemzett összesítés egy évvel később, 1578/79-ben 5 229 259 akcse bevételt jelentett a budai vilájetből,²⁶ a feltételezett négy milliónál 1,2 millióval többet: ez csak a Balkán hozzájárulása lehetett.

Végül lássuk a behajtás százalékokban kifejezhető hatékonyságát. Szokollu Musztafa pasa kormányzásának utolsó évében – amikor újra bajok mutatkoztak –, a sok elmaradás ellenére, a (táblázat élén álló) belső szandzsákok túlfizetései-nek, azaz túladóztatásának köszönhetően az eltervezett dzsizje 88%-a rendben befolyt, ami az ismeretlen szolnoki befizetéssel együtt elérhette a 90%-ot. A két évvel később, már Kara Üvejsz pasa regnálása idején kivetett rendkívüli hadiadónak csak 76%-át sikerült behajtani, és az elmaradásban belső és határszéli területek egyaránt élén jártak.

Az egyenetlenül fennmaradt források csak nyolc szandzsák összeírásainak a dzsizje felől közelítő vizsgálatát tették lehetővé (a nyolcból egy ráadásul a temesvári vilájethez tartozott), a budai tartományt pedig tizenöt hódoltsági szandzsák alkotta. Nem biztos, hogy a nyolc példája áll mind a tizenötre, de a vilájet összesített bevételi elszámolásával együtt annyit mindenképpen érzékeltet, hogy a budai kincstár a dzsizjéből ebben az időben már nem számíthatott jelentős többletbevételre. Ágoston Gábor táblázatba rendezett adataiból²⁷ is az derül ki, hogy az 1559 és 1580 közötti háromszoros emelkedés nagyjá 1559 és 1578 közé esett. Az 1578/79 és 1580/81 közötti három év (közepén Üvejsz pasa adóösszeírásával) mindössze 143 879 akcse (2,75%) többletet hozott. Az 1579-es hadiadó háromnegyedes eredménye is azt sejteti, hogy a pénzben követelt adók teljesítésében a hódoltság lakói fizetőképességük határához közeledtek.

A szultáni birtokok és a kincstári monopóliumok bevétele

A szultáni hász-birtokok és a pénzügyi egységek, a mukátaák jövedelmezőségét együtt kell vizsgálnunk, mert – ahogy már utaltam rá – a dzsizjét kivéve a kincstár közvetlen bevételeit mukátaákba csoportosították, és többnyire bérletbe adták (vállalkozó bérlő híján fizetett alkalmazottal kezeltették), ezért a jövedelmek hol a hász-birtokok felsorolásaiban, hol a pénzügyi elszámolásokban jelennek meg. Legteljesebb forrásaink a birtok-defterek, amelyeknek élén mindig a szultáni hászok, azaz a kincstári kezelésben tartott pénzbevételek és azok a települések állnak, amelyeknek minden állami és földesúri adója a szultánt illette. A budai vilájetet alkotó tizenöt hódoltsági szandzsák hászokból származó jövedelmeit egyetlen időpontban sem lehet összesíteni, csak hol ennek, hol annak az adataival számolhatunk. Ezért azoknak a szandzsákoknak az adatait gyűjtöttem össze, amelyekről több évből maradt birtok-defter (meg kell alkudnunk azzal, hogy nemcsak a vizsgált 1570-es évtizedből, hanem többféle, rövidebb-hosszabb idő-

²⁶ Ágoston G.: A hódítás ára i. m. (2. jz.) 373.

²⁷ Uo.

szakból), és ezekben próbálok a szandzsák fekvésétől, adottságaitól és a budai kincstár ma már nem mindig világos megfontolásaitól alakított típusokat szétválasztani.

A szultáni tanács mindegyre arra utasította az összeírások készítőit, hogy az előzőhöz képest minél több új bevételi forrást tárjanak fel, s abból minél többet csoportosítsanak a közvetlen kincstári bevételek közé;²⁸ a többlet török terminusa a *zijáde*, a kincstár számára ebből leválasztott hányadé az *ifráz*, s a kérdések kérdése a kettő viszonya. Papíron ugyanis könnyű volt többletet kimutatni: meg kellett emelni az adókat. Például a Heves megyei Abony földesúri adói így alakultak az egymást követő összeírásokban: 1546-ban 3640, 1559-ben 3375, 1562-ben 3985, 1570-ben 5000, 1580-ban 5000 és 1591-ben 6500 akcse.²⁹ De hogy lehet a mindig szpáhik kezén lévő Adony 1562-ben feltárt 610 akcse adótöbbletét a kincstárba irányítani? Csak úgy, ha a több helységet magukban foglaló birtokokat minden összeírás után szétdobálják, és az új értékeknek megfelelően, másként újraépítik: a sok törődéssel járó művelet végén marad valahány birtokos nélküli falu, amelyet kincstári kezelés alá lehet vonni.

A vizsgálható szandzsákok közül ezt az elvárt, „klasszikusnak” vélhető eljárást egyedül a szegedi szandzsák 1570. évi összeírója követte. Itt a szultáni ház-birtokok bevétele így alakult: 1560-ban 1 732 962, 1570-ben 2 857 283 akcse. A növekedés jókora: 1 124 321 akcse.³⁰ Az első időpontban 151 lakott hely adózott a kincstárnak, közöttük még csak két város (Vásárhely és Titel), valamint 57 pusztá; a másodikban már 178 lakott hely, közöttük kilenc város (Szeged, Vásárhely, Szentes, Solt, Pataj, Fajsz, Foktó, Baja, Kuzsdin), a keveset hozó puszták száma viszont 37-re apadt. Az összeíró emberfeletti munkát végzett, a birtokok egész addigi megoszlását átrendezte. A kincstár teljes többletjövédelme a szultán új birtokaiból származott, a szegedi mukátaa bevételei ugyanis 40 000 akcséval összementek, 1560-ban 274 962, 1570-ben 234 572 akcsét tettek ki.³¹

Volt olyan szandzsák, ahol sem a kincstár, sem az összeírók nem követték a szorgos gyűjtögetésre ösztönző utasítást: ilyen a hódoltság védett belsejében fek-

28 Erre utasító, 1559–1577 között kelt parancsokat idéz *Káldy-Nagy Gy.*: Magyarországi török adóösszeírások i. m. (11. jz.) 45.

29 *Fekete Lajos*: A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása. Jász Múzeum, Jászberény, 1968. (Jászsági Füzetek 4.) 59.; BOA Tapu 318. p. 6.; *Bayerle Gusztáv*: A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből. Hatvani Lajos Múzeum, Hatvan, 1998. (Hatvani Lajos Múzeum. Füzetek 14.) 135–136.; BOA Tapu 662. p. 31., Tapu 823. p. 109.

30 BOA Tapu 333. p. 2–5., Tapu 551. p. 2–9.

31 A jelen vizsgálat célja annak feltárása, hogy jelentkeztek-e újabb jövédelmek, s ha igen, milyen forrásból. Ennek érdekében minden szandzsáknál igyekszem szétválasztani az adózó helységek birtoklásából és a mukátaák egyéb forrásaiból származó bevételeket. A mukátaák nem birtoklásból eredő, leggyakoribb bevételei a következők voltak: minden kereskedelmi áru összes vámjaja, piaci és vásári helypénzek, a piacfelügyelet díja, a kincstári tulajdonú boltok és mészárszékek bérleti díjai, a kincstári ingatlanok eladásából befolyt pénz, az állatfej- és boza- (erjesztett ital) árudák és a gyertyaöntődék bevétele, idézési illetékek, az örökös nélküli hagyatékok elárverezéséből befolyó pénz, az állami állások átmeneti megüresedésének pénzmaradékja, a szökött szolgák és elbitangolt állatok megtalálásának díja, a rabok utáni adó.

vő pécsi. Itt 1561-ben még három város, tizenkét falu és négy puszta teljes jövedelme folyt a kincstárba. Bár többségük sokat fizető bortermelő hely volt, hamarosan mindet birtokosok kezére adták.³² 1570-ben a budai kincstár innen csak 292 500 akcsét hozó mukátaa-jövedelemre tartott igényt. 1590-re ez is 153 500 akcséra apadt. Emiatt egy várost és három falut 72 687 akcse bevétellel újra állami kezelésbe vettek, a Pécsről származó teljes állami bevétel azonban így is jócskán alatta maradt az 1570. évinek.³³ A szultáni hász-birtokok jövedelmezősége tehát az összeírók és a kincstár ma már nehezen érthető megfontolásai miatt is nagy eltéréseket mutathatott.

A tárgyalás eddigi sorrendjét megfordítva nézzük először a határ menti szandzsákokat. A nógrádiban 1580-ban a kincstár mindössze egy jobb falut és egy pusztát tartott saját kezelésében 38 000 akcse jövedelemmel; mivel ezt az egyetlen falut „új szultáni hászként” jegyezték be a defterbe,³⁴ valószínű, hogy itt korábban az állam semmilyen bevételre nem tartott igényt.

A biztosan adóztatott belső és bizonytalan külső területeket egyaránt magában foglaló hatvani szandzsák nagyobb, gazdagabb jázsági, hevesi és délborsodi része viszont évtizedeken át kimeríthetetlen aranybányának tetszett. A szandzsák szultáni birtokait a következő végösszegekkel jegyezték a birtok-defterekbe: 1559-ben 694 554, 1580-ban 849 242, az 1590-es évek elején 734 242 akcse.³⁵ Az első két év közötti hosszú, huszonegy éves időszakra eső 154 688 akcsés többlet nem látszik soknak, pedig az 1570-ben ugyanis, a kincstár kiadásait mérséklendő, megszüntették a hódoltsági várkatonaság gyalogos csapatnemeinek készpénzzel való fizetését, helyette kollektív birtokokat, úgynevezett zsold-tímárokat osztottak nekik. Az új fizetési forma a várkatonasághoz csoportosította át a szandzsákokban beszédhető jövedelmek jókora részét; s minthogy az ő eltartásuk létkérdés volt, biztosan adózó helyeket adtak nekik, nem egyszer éppen a szultáni hászok közül. 1580-ban a hatvani szandzsák 295 zsold-tímáros várvédője élt 23 megbízhatóan fizető falu és 8 puszta, valamint 7 hódoltságára kiszemelt hely összesen 237 900 akcse adójából; ezt a nem kis tételt az adóprés megszorításával úgy sikerült elvonni a szandzsákból behajtható összes adóból, hogy sem a szpáhik, sem a kincstár érdekei nem sérültek. A módszert a Jázság példája illusztrálja ékesen. Kezdetben összes települését szultáni birtokba vették. 1580-ra csak Jászberény maradt ebben a státuszban, a kincstárt azonban nem érte kár, a város ekkori 180 000 akcsés adóterhe csaknem háromszorosa volt az összes jász hely kezdeti adójának. A hatvani szandzsák 849 242 akcsés szultáni hász-bevételének jóval több mint felét négy város, Gyöngyös, Jászberény, Pásztó és Miskolc dermesztően megemelt adói biztosították. A szegedi szandzsákban a kincstári jövedelmeket sok kis falu szorgos gyűjtögetésével

32 A pécsi mukátaa 1555–1572 közötti elszámolásainak kiadása *Hegy Klára*: Török források Pécs 16. századi történetéhez. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2010. (Források Pécs történetéből 3.)

33 Az 1570. évi adatok: BOA Tapu 480. p. 3., az 1590. évek: uo. Tapu 652. p. 2.

34 *Bayerle, G.*: Ottoman Tributes i. m. (22. jz.) 95.

35 BOA Tapu 318. p. 2–3., Tapu 662. p. 3., Tapu 675. p. 3.

emelték meg, itt a városok kiszípolozásával: ebben a két szandzsák különbözött. Abban viszont megegyeztek, hogy kincstári bevételeik túlnyomó része adókból és ezek emeléséből származott: a hatvani mukátaa 1559-ben mindössze 57 550, 1580-ban 62 667, 1591-ben 62 775 akcsét hozott. Végül az 1590-es évtized elejének lecsökkent hász-bevételei ezúttal is azt jelzik, hogy az állam jövedelmeit a kimerülőben lévő adózók már nem tudták tovább növelni.

A simontornyai szandzsákban kevés szultáni hász-birtokot különítettek el, jövedelmük 1565-ben 32 720, 1570-ben 106 030, 1580-ban 107 470 akcsét hozott.³⁶ Ebből az évek sorrendjében 19 000, 18 817 és 19 357 akcsét tett ki a mukátaák bevétele,³⁷ amelynek nagyjából ötödét a Duna és a Sárvíz halászhelyein szedett tized adta. Az első időpontban ezen kívül egyetlen falu adói folytak a kincstárba. Tamási és Döbrököz gyalogos védőit már az 1550-es években zsold-tímárokra ültették, az általános átálláskor, 1570-ben így csak a további három vár 173 katonájának kellett helyet szorítani a birtokosok között. Kecské-káposzta megoldás született: egy részük helyben, egy részük közeli szandzsákokban kapott birtokot, a kincstárnak pedig már négy falu jutott: innen a bevétel háromszoros növekedése, amely azonban ezzel együtt is igen alacsony maradt, jottányit sem enyhített a budai kincstár gondjain.

Egészen más helyzetet tükröznek a budai szandzsák (nem az egész vilájet, hanem központi szandzsákja) birtok-defterei, amelyek sajnos csak két időpontból maradtak fenn, éppen a fontos 1570. évi hiányzik. 1562-ben a szultáni hászok jövedelme 4 343 857, 1580-ban 8 897 789 akcséra rúgott,³⁸ több mint kétszeresére növekedett szűk két évtized alatt. Könnyű megtalálni a húzóerőt: Vác élő állatok után szedett vámbevétele 1 044 775 akcséról 4 077 650-re, Budáé 152 000-ról 523 030-ra, Földváré 74 833-ról 1 433 200 akcséra nőtt.³⁹ A három vámhely teljes bevétele 1562-ben 1 271 608, 1580-ban 6 033 880 akcse: a kettő különbsége, a 4,75-szörös növekedés éppen kiteszi – túl is lépi – a szultáni hász-jövedelmekben mutatkozó többletet.

A Duna és a mellette vezető főút, a hódoltsági kereskedelem kettős ütőere mentén dél felé továbbhaladva a szekszárdi szandzsákot vizsgálhatjuk meg három időpontban, sajnos azzal a hátránnyal, hogy csak az első birtok-defter írónka különítette el a mukátaa-bevételeket a földesúriaktól, utódai egy tételbe vonták össze őket. Az arányok azért így is sejthetők. A simontornyainál is kisebb területű szandzsák kincstári bevételei 1565-ben 954 615, 1570-ben 952 080, 1580-ban 1 049 195 akcsét tettek ki.⁴⁰ Az első időpont jövedelmének több mint fele, 481 723 akcse a mukátaákból származott, amiből a tolnai és a paksi marhavam és átkelési illeték (*ubur*) 287 139 akcséval részesedett, az összes bevételnek

36 Dávid G.: i. m. (12. jz.) 73.

37 BOA Tapu 353. p. 16., Tapu 505. p. 30., Tapu 659. p. 24.

38 BOA Tapu 345. p. 9–13., Tapu 590. p. 5–7. (Az 1580. évi szám az írónk számítási hibáitól megtisztított, újraszámolt végösszeg.)

39 Káldy-Nagy Gyula: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Pest M. Levéltár, Bp., 1985. (Pest megye múltjából 6.) 155–157., 255–256., 676.

40 BOA Tapu 353. p. 3., Tapu 505. p. 59., Tapu 659. p. 3.

éppen a harmadát adta. Ezt öt olyan kisebb forgalmú hely növelte 178 097 akcséval, ahol dunai vagy sárvízi kikötő, átkelő vagy vámhely állt (a Sárvízen kettő, egyik Szerdahelynél, valamint Ete, Anyavár, végül Báta a Dunánál): ezeket is beszámítva a kereskedelmi forgalomból származó bevétel az összes jövedelem 48,7%-ára emelkedik. A következő két időpontban az arányról csak annyi érződik, hogy nem változott számottevően. 1565-ben a Tolnárol befolyó vám- és minden más földesúri és mukátaa-bevétel együtt 418 647, 1570-ben 419 052 akcse volt, Pakson ugyanezek a számok 96 889, illetve 116 800 akcse. Vagyis: a szekszárdi szandzsákban a kincstár jövedelmei fele-fele arányban oszlottak meg néhány fizetni képes mezőváros adói és a kereskedelmi forgalom haszna között, s a szolid emelkedés vélhetően az utóbbi mérsékelt erősödésének köszönhető.

A dunai vámok és átkelők növekvő jövedelmezőségét látva érdemes egy pillantást vetni a Tiszára is. Azt már tapasztaltuk, hogy a szegedi szandzsák kincstári bevételeiből a mukátaák szerényen részesedtek. Ezekben belül a kereskedelem haszna még kisebb, de ez érthető: Szegedig a folyó mindkét partja mocsaras és járhatatlan volt. Szegeden is hajtottak át állatokat, de nem vámot, hanem csak átkelelési illetéket szedtek utánuk (ezt hamarosan bővebben érintem), a vámbevételek nagyját a Maroson érkező só adta. A szolnoki szandzsák viszont a Tiszántúlról nyugat felé hajtott sok ezer szarvasmarha útvonalán feküdt, számukra a szolnoki híd kínálkozott legbiztosabb átkelőnek. A szandzsáknak egyetlen birtok-deftere ismert 1580-ból, a szultáni hászok bevétele csak ekkor vehető számba.⁴¹ Más időpontok adataival nem hasonlítható össze, jövedelemarányai azonban tanulságosak.

A szandzsák összes kincstári bevétele 1 574 132 akcsét tett ki,⁴² amiből 415 812 akcse (26,4%) a mukátaákból folyt be. Az utóbbi összeg részletei nem választhatók szét, de a hozzá tartozó tételek felsorolásának élén a szolnoki híd átkelelési illetéke áll. Később látni fogjuk, hogy a szarvasmarhákat itt sem vámosták, csak az átvonulásukat adóztatták. Az összjövedelem fennmaradó mintegy háromnegyede tíz város – köztük akkorák, mint Debrecen és Túr – és négy falu földesúri jövedelmeiből állt össze, hozzájuk képest az a bevétel, amely az állatoknak nem vámolásából, csak átkeleléséből származott, egyáltalán nem lebecsülendő.

Az eddigi, rémisztő számtenger végső tanulsága az, hogy – mivel a kincstári bevételek két forrásból: a birtokosként kezelt települések földesúri adóiból és a mukátaák hasznából származtak – növelésük érdekében vagy az egyiket, vagy a másikat (mindkettőre ritkán volt esély) kellett jövedelmezőbbé tenni. A szegedi, a hat-

41 BOA Tapu 658. p. 1–2.

42 A biztos hász-jövedelmek után a forrás két csoportban még 3 várost, 41 falut és egy átkelőhelyet is felsorol. Ezek korábban szpáhik birtokában voltak, ám a kállói vár felépítése után Erdélyhez pártoltak, megtagadták összesen 143 389 akcse adójuk megfizetését. A korábbi állapot helyreállításig a szultáni birtokokhoz csatolták őket; bevételre egyáltalán nem számítottak tőlük (a defter erősen töredékes másodpéldánya a birtokkategóriák összesítésekor nem is említi a rájuk számolt jövedelmeket: ÖNB MxT 613.). Az esetből két dolog következik: 1. a jövedelmüket veszített szpáhikat kárpótolni kellett, s ez olyan jól sikerült, hogy e teher ellenére a szandzsákból származó összes bevétel 40%-a a kincstáráé maradt; 2. a peremvidékek jövedelmei még a vazallus Erdéllyel határos végeken is bizonytalanok voltak.

vani és részben a szolnoki szandzsákban a szultán közvetlen birtokába vont települések számát igyekeztek szaporítani, az Alföld gazdagabb vidékein a módos mezővárosokra vadásztak előszeretettel, és lemondtak a korábban begyűjtött, kisebb falvakról. Az 1580-as évek elején mutatkozó zavarok azonban azt jelzik, hogy ez a módszer az adózók kimerülése miatt csökkenő többletet hozott. A mukátaa-bevételek zöme nem volt növelhető, hiszen a gazdátlan hagyatékok, az elbitangolt és megtalált állatok, a bérbe adható boltok és a piaci árusok száma nem igen emelkedett. Egyetlen gazdasági ág hozott éppen a vizsgált évtizedben meredeken emelkedő bevételt: a kereskedelem, azon belül is a nyugat felé irányuló élőállat-export.

A marhatenyésztést és -kivitel nem a budai pasák bölcs intézkedései lendítették fel, hanem a nyugat-európai kereslet; az viszont már az ő felelősségük volt, hogy felfedezik-e a benne rejlő lehetőségeket, és hogyan élnek velük.

A budai kormányzók és kincstárnokaik azonnal cselekedtek, gyors ütemben emelték a kiviteli vámot. Abban sajnos hiába reménykedünk, hogy az időben egymást követő és a hódoltság különböző pontjain készített vámnaplókból kristálytiszta tarifasort állíthatunk össze, mert minduntalan eltérésekbe⁴³ és következetlenségekbe botlunk. Káldy-Nagy Gyula a Vácott végrehajtott vámnövelést a következő módon összegezte. A hidzsra 968. évének végéig a kivitelre hajtott marhák és lovak darabja után 10 akcse vámot szedtek, amelyet a következő muszlim év első napjától, 1561. szeptember 11-étől 12 és fél akcséra növeltek. A tarifa újabb, drasztikus emelésére 1563-ig került sor, ebben az évben Vácott már a korábbi díj négyszeresét, 50 akcsét (egy gurust) számoltak minden állatra, ami 100 dénárral volt egyenlő.⁴⁴ A Káldy-Nagy által használt mukátaa-elszámolást egybevettem egy másik váci forrással, amely értéktelenebb, mert töredezett. 1546 nyarán kezdődik, egymáshoz nem kapcsolódó, kis időegységek bejegyzéseit tartalmazza egészen 1561 novemberéig,⁴⁵ és egymást érik benne a következetlenségek. 1546-ban leggyakrabban 12,5 akcséval vámolták a marhákat, de akad 10 és 14 akcsés kivetés is (eltekintve a vámosok hibás szorzásaitól). 1549 tavasza és 1550 tavasza között 10 és 12,5 akcséval egyaránt találkozunk, 1561 őszén általános a 12,5 akcse, míg végül 1561. november elején megjelenik az 50 akcsés vámtéher mind a lóra, mind az ökörre.

A kép országosan is nagy eltéréseket mutat, bár a források hiánya szűkre szabja a látóhatárt; a nagy összevisszaság azt mutatja, hogy akár egyazon helyen hol kiviteli vámnak, hol átkelési illetéknek látszó összeget szedtek, hol meg semmit.⁴⁶ 1555

43 A Budán és Vácott szedett marhavám eltérésére *Fekete L.*: Budapest a törökkorban i. m. (1. jz.) 247., 255.: 71. jz.

44 *Káldy-Nagy Gyula*: Statisztikai adatok a török hódoltsági terület nyugat felé irányuló áruforgalmáról 1560–1564-ben. Történeti Statisztikai Évkönyv (1965–66) 45. Az általa kiadott forrás jelzete: ÖNB Mxt 577.

45 ÖNB Mxt 579. p. 65–188.

46 Teljes vámmentességgel Fehérvárról találkozunk 1562-ben. Ebből az évből két rövid lista is maradt azokról a szarvasmarhákról, amelyek után „azóta, hogy a váci kikötőn át hajtott marhákra darabonként egy gurust rendeltek leróni”, Fehérvár mellett elvonultukban semmi nem fizeten-

őszén Pécssett „a szentlőrinci vámmal együtt” 1 (!) akcsét róttak ki marhánként, miközben a vámszabályok a mézsárosoknak levágásra hozott állatokat is 2 akcséval terhelték.⁴⁷ A fehérvári vámon 1558 szeptembere és 1559 szeptembere között teljes zűrzavar tapasztalható, egy-egy marhát hol 2, hol meg 5 akcséval vámolnak, de a két érték között is találkozunk mindenféle tört szorzószámokkal. 1574 tavaszán Váccal ellentétben még általános a 12,5 akcsés vám, amely május 7-én végérvényesen eltűnik – újabb fordulópont! –, hogy helyére a 2 akcsés átkelési illeték (*ubur*) lépjen.⁴⁸ A szolnoki vám 1575. április 1-jével kezdődő elszámolásába az átkelésnek marhánként ugyanezt a 2 akcsés díját (*resm-i ubur*) jegyezték be,⁴⁹ ahogy tíz év múltán a szegedi vámosok is csak ezt számolták el állatonként.⁵⁰

A zavaró, de feloldhatatlan következetlenségeket tudomásul véve a következő folyamat látszik valószínűnek. A hódoltság budai hatóságai azonnal lecsaptak a növekvő marhaexport kínálta pénzforrásra, és helyenként már az 1550-es években, a legnagyobb forgalmat áteresztő váci vámon 1561 őszén az ökrök kiviteli vámját 10-ről 50 akcséra emelték. A srófot ezután már nem húzták tovább (talán azért sem, mert nemcsak az ország területén, hanem minden másan, így az állatexport hasznán is osztozkodni kellett a királlyal). Nem is volt szükség újabb emelésre, az erősödő kivitel e nélkül is egyre nagyobb hasznot hozott (gondoljunk vissza Vác, Buda és Földvár meredeken emelkedő vámbevételeire). 1574 tavaszán átalakították viszont a vámhelyek rendszerét, aminek célját és logikáját a szűkös források is felfedik. Minthogy az állatokat csak egyszer terhelték kiviteli vámmal, ennek beszedésére megtartottak néhány kiemelt vámállomást, amelyek – úgy látszik – mind a Duna mentén feküdtek (Földváron 1580-ban is 50 akcsét szedtek).⁵¹ Több, a forgalom útjában fekvő korábbi vámhelyet – Fehérvárt, Szolnokot, Szegedet és nyilván még több másikat – átkelővé fokozták le, ahol egyrészt ellenőrizték a kiviteli vám befizetését, másrészt állatonként két akcséval megadóztatták az átvonulást.⁵² A rejtett emelés a kiviteli

dő. A forrás kiadása *Vass Előd*: Zwei türkische Fährlisten von Ráckeve und Dunaföldvár aus den Jahren 1562–1564. *Acta Orientalia* 25. (1972) 451–463. A lista legkorábbi bejegyzése 1562. májusi, ami megerősíti azt a fenti adatot, hogy a nagy váci tarifaemelésre 1561 novemberében kerítették sort.

47 *Hegy K.*: Török források Pécs i. m. (32. jz.) 11., 39. Pécssett utoljára 1560 decemberében vámolnak marhát (uo. 106.), 1572-ig tartó forrásainkban többet nem találkozunk vele, ami hatósági beavatkozást feltételez; arra, hogy „a forgalom az 1550-es évek végén a pécs–radkersburgi útról éppen átterelődőben volt a Simontornyáról a Balaton déli partjával párhuzamosan futó vonalra”, *Szakály Ferenc* hívta fel a figyelmet: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a XVI. század derekán. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv 4. (1973) 69.

48 ÖNB Mxt 595., paginálatlan, a forrás 1583 tavaszán zárul.

49 ÖNB Mxt 574.

50 *Káldy-Nagy Gyula*: Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből. Csongrád M. Levéltár, Szeged, 2002. (Dél-alföldi évszázadok 18.)

51 *Káldy-Nagy Gy.*: A budai szandzsák i. m. (39. jz.) 256.

52 E kettős cél a bejegyzésekből is világosan kitetszik. A tételek így épültek fel: a tőzsér neve, alatta: „a vám leróva” (a *gümrük* szó vagy rövidítése után a *resid* = befizetve szóból korecsosult kettős ferde vonal), alatta: az „átkelés” szó (*ubur* vagy *resm-i ubur*) és a díj összege (a sor és a hónap végén mindig 'a marhaszám × 2 = átkelési díj' számait összesítették). Az 1585-tel kezdődő

vámon kívül még annyiszor két akcse többletet hozott a kincstárnak, ahány marhát ezeken az átkelőkön áthajtottak – egy út során esetleg többször is.

A budai kincstár konszolidációját tehát mindent megelőzve az élőállat-kivitel 1570–1580-as évekbeli tetőzése és ennek sokszorosára nőtt vámbevétele tette lehetővé, emellett az alföldi és Alföld peremi mezővárosok megemelt adói biztosították, amely helyek többsége ismét csak az állattartásnak köszönhette átmeneti gazdagodását. Igaz ugyan, hogy Buda deficitje már 1553-tól 1569-ig 22 millióról 10 millióra szállt alá,⁵³ de az európai konjunktúra külső segítsége nélkül még ennek a tízmilliónak az eltüntetése és az önellátás fenntartása is reménytelen lett volna.

Szokollu Musztafa pasa 1566-ban lett budai beglerbég. Nagybátyja, a hivatalát sokáig megőrző Szokollu Mehmed nagyvezír támogatásával páratlanul hosszú ideig, tizenkét évig állt a vilájet élén. Kormányzása szerencsés évtizedre esett: véget értek a várháborúk, az 1568-ban megkötött béke végre regenerálódni engedte a hódoltság népét és gazdaságát. A béke, egyetlen ember tartós kormányzása és a nyugat-európai mezőgazdasági kereslet önmagában jótékonyan hatott a budai kincstár helyzetére, amely már 1569-ben nyolcmillióval kevesebb isztambuli támogatásra szorult, mint egy évtizeddel korábban. De Szokollu Musztafa is megtette a magáét. Legnagyobb bravúrja az 1570-es, az egész vilájetben megejtett összeírás, amely mérföldkőnek tekinthető. A felmért jövedelmeket úgy csoportosította át, hogy részt kapott és megélhetéshez jutott belőlük több ezer, addig zsoldot húzó, ezután zsold-tímárokból élő várkatona, s ettől sem a szultáni hász-birtokok, sem a szolgálati birtokosok nem rövidültek meg, a kincstárt nyomasztó zsoldteher viszont enyhült. Az ő idejére esik a vámhelyek és átkelők rendszerének átalakítása is. Ha már az a malőr érte, hogy érdemeiért a szultán megfojtatta, legalább mi adjuk meg neki a végtisztességet.

Kara Üvejsz pasa 1579. évi adóösszeírása

Murád szultán 1578. szeptember 17-én a Kara (Fekete) melléknévvel illetett Üvejsz pasa birodalmi fődefterdárt, minden pénzügy legfőbb szakértőjét nevezte ki budai beglerbégné.⁵⁴ A szultán ifjúkori barátjának, a fővárosi hatalmasságnak nem tetszett a világ végén fekvő, rozszant Buda, és csak hosszas tiltakozás és

szegedi számadások első két lapját Fekete Lajos korábban kiadta (*L. Fekete: Die Siyāqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. I–II. Akadémiai, Bp., 1955. I. 424–441.*); mind ő, mind a teljes szöveget publikáló Káldy-Nagy Gyula (ld. az 50. jz.-et) „pénz”-nek, azaz dénárnak olvasta az összegek fölött álló szócsonkot, amelynek több feloldása lehetséges („érték, összeg, akcse, pénz”). Mind a szegedi, mind a pécsi, a fehérvári és a szolnoki elszámolások gyakran, soronként és/vagy havonként összesítették a bevételi tételeket, úgy, hogy mindennemű átszámítás nélkül összeadták őket (a dénárokat előbb kettes osztással akcsévá kellett volna konvertálni): egyértelmű, hogy mindegyik, a szegedi is egyetlen pénznemmel, akcséval számolt.

53 Az összegek: *Hegyí K.: A török hódoltság várai i. m. (1. jz.) I. 173–174.*

54 *Dávid Géza: A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. In: Uő: Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok. Akadémiai, Bp., 2005. 221.: 23. jz.*

halogatás után, október közepén indult el új állomáshelyére. Megbízatását 1580. június 3-áig viselte, így mindössze másfél éve volt arra, hogy Szokollu Musztafa művét, a budai kincstár rendbetételét beteljesítse. Ha már nem tudott kitérni a megbízatás elől, tisztességgel helyállt minden, számára jobbra idegen feladatban, amely elé a poszt állította. Béccsel és a magyar országnagyokkal szemben békére törekedve, de eréllyel képviselte a Porta érdekeit. Sokat foglalkozott a hódoltsági várak erősítésével, a várkatonaság ellátásával és megfegyvelésével. Gondja volt a forgalom, az áruszállítás és a kereskedelem biztonságára, és még azzal is személyesen törődött, hogy enyhítsen a kádik elé citált alattvalók kiszolgáltatottságán.⁵⁵

A pénzügyek terén két komoly intézkedést hozott, másfél évből nem is telt többre. Az egyikről már szó esett: 1579-ben egyszeri, egyforintos hadiadót vetett ki minden adóegységre. A kivetés háromnegyedét behajtották, ez négymillió akce körüli pluszt hozott Budának.

Másik vállalkozása nagyobb és időigényesebb volt, s valószínűleg komoly reményeket fűzött hozzá. 1579 tavaszán azzal az ötletével fordult a szultáni tanácshoz, hogy a Buda alá tartozó határ menti szandzsákokban, különösen a fülekiben, a hatvaniban és a szigetváriban új összeírást kellene készíteni, mert az előző felmérés óta puszták népesedtek be és lakott helyek üresedtek ki; egyúttal azt javasolta, hogy az összeírás során feltárt többletből senki ne részesedjék, az egészet tegyék szultáni hásszá, azaz kincstári bevételé. A szultáni tanácsot annyira fellelkesítette a javaslat, hogy május 20-án hét szandzsák összeírását rendelte el, a Drávától és Al-Dunától délre a szendrőiét és a pozsegaiét, a hódoltságiak közül pedig a szigetváriét, a pécsiét, a fülekiét, a hatvaniét és a szécsényiét (azért csak ennyit, mert a szerémi és a szegedi összeíráson előző évben már túlestek); azzal is egyetértett, hogy minden feltárt többletet irányítsanak a kincstárba.⁵⁶ A tanács 1580. február 28-án elküldött rendeletéből kiderül, hogy addigra a felsoroltakon kívül a budai szandzsák új összeírásával is végeztek, két hónappal később pedig az, hogy a nógrádi szandzsákot is felmérték.⁵⁷

Üvejsz pasa további felterjesztései és a tanács ezekre adott válaszai a részeredményekről és a végeredményről is beszámolnak. Kezdjük a végén: a pasa 1580 áprilisában jelentette a Portán, hogy a pozsegai, szigetvári, pécsi, hatvani, füleki, nógrádi és budai szandzsákok összeírása 1 551 800 akce többletjövedelmet tárt fel.⁵⁸ Az előző hónapokban, ahogy az összeírások készültek, több részeredményt is hírül adott; ezek szerint a szigetvári és a pécsi szandzsákban együtt 331 600, a pozsegaiban 230 000, a budaiban 200 000 akce pluszt találtak az elő-

55 *M. Tayyib Gökbilgin*: Kara Üveys paşa'nın Budin beylerbeyliği (1578–1580) [Kara Üvejsz pasa budai beglerbégisége]. *Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 2. (1950–1951) 3–4. sz. 17–34.; *Fodor P.*: Üvejsz pasa hagyatéka i. m. (7. jz.) 228–230.

56 BOA Mühimme 36. köt. p. 253., 666. bejegyzés.

57 Uo. 40. köt. p. 960., 438. bejegyzés; uo. 39. köt. p. 354., 696. bejegyzés.

58 Uo. 39. köt. p. 354., 696. bejegyzés.

ző összeíráshoz képest.⁵⁹ A „minden többletet a kincstárba!” jelszó azonban már a legmagasabb rangú felek levélváltásában is gyengülni látszik. A jelszót kiadó Kara Üvejsz hol egy, hol több jeles ember birtokjövödelmének kiegészítésére vagy emelésére kért részt belőle, amit a szultáni tanács rendre jóváhagyott. Pozsega többletéből csak 50 000 akcsét építettek be a szultáni hászokba, 180 000-et a budai azabok agájának jövödelmére fordítottak. A pécsi–szigetvári többletből nemcsak a pécsi bégnek jutott némi hiánypótlás, hanem a szomorú véget ért Szokollu Musztafa három fiának is 60 000 akcse. A pasa 64 olyan birtokosról küldött listát a szultáni tanácsnak, akik kisebb jövödelmet húztak, mint amennyire jogosultak voltak: az ő kielégítésükre százezer akcsét kért és kapott. A jelszónak lehetetlen volt maradéktalanul érvényt szerezni. Látni fogjuk, hogy Üvejsz pasa a kincstár érdekeinek védelmében kíméletlenül elbánt szandzsák-béggel és várkatonával egyaránt, de a helyi elit óriási nyomásának még az ő keménysége sem tudott következetesen ellenállni. S még szó sem esett a technikai nehézségekről, arról, hogy a sok csip-csup emelésből összeálló többletet hogyan kellett volna a kincstárba terelni.

Ha azt vizsgáljuk, hogy 1570-hez képest milyen eredményt hozott az 1579. évi új felmérés, nem magukra az összeírásokra kell támaszkodnunk (négy szandzsáké maradt fenn), hanem az ezek alapján készített, a jövödelmeket újraosztó birtok-defterekre, közülük is azokra, amelyeknek rendelkezésre állnak tíz évvel korábbi előzményei is. E feltételnek csak a hatvani és a nógrádi szandzsák felel meg, ezeknek mind 1570-es összeírásait, mind 1579–1580-as birtok-deftereit ismerjük. Ezúttal az a vizsgálat tárgya, hogy Üvejsz pasa összeírói mekkora többletet mutattak ki a földesúri adókból, egyszerűbben: milyen mértékben emelték a települések fizetnivalóit, s az emelésen melyik birtokfajta, a birtokosok melyik rétege mennyit nyert vagy veszített. (A mindkét szandzsákban alacsony mukátaa-bevételeket most figyelmen kívül hagyom.)

1570-ben a hatvani szandzsákban összesen 2 077 216 akcse földesúri adót írtak össze, 1579-ben 2 750 258 akcse adóbevételt osztottak szét a birtokosok között.⁶⁰ A feltárt többlet, azaz az adóemelés tetemes: 673 042 akcse, ami azt jelenti, hogy a szandzsák 1570. évi összes földesúri adója kilenc év után egyharmadával, 32,4%-kal megemelkedett. A szandzsákbeli települések terhei eddig is erőteljesen nőttek, ez az újabb ugrás teljesíthetetlennek látszik. Csakhogy a rendszerben sok kis ördög bújt meg, amelyeket Kara Üvejsz pasa nekiállt kiűzni.

Erőfeszítéseit nem érthetjük meg az érdekek és ellenérdekek rövid áttekintése nélkül. A kincstárnak abból származott haszna, ha az új összeírás megemelte az adókat, s ezáltal annak a mondjuk 6000 akcse évi bevételre jogosult szpáhinak, akit eddig három falu jövödelméből tartott el, ezentúl csak két falut kell átengednie, mert járandósága e kettő terheiből is kitelik; a harmadikat bevon-

59 Az eddig idézett parancsokon kívül még uo. 40. köt. p. 960., 438. bejegyzés; uo. 39. köt. p. 204., 421. bejegyzés.

60 Az 1570-es összeírás kiadása *Bayerle G.*: A hatvani szandzsák összeírása i. m. (29. jz.). Az 1579. évi tímár-defter: BOA Tapu 662.

hatja a kincstári hászok közé, vagy egy kezdő szpáhit fizethet vele. A javadalmazottak több jó okból berzenkedtek minden változás ellen. Ne feledjük, hogy nem európai birtokos nemesek voltak, akiknek az jött jól, ha jobbágyaik sokasodtak és több adót fizettek. A török javadalmazott nem településeket és adózókat kapott az államtól, hanem kiutalást, jogot, maradjunk az előbbi példánál: évi 6000 akce bevételt hozó birtokra. Ha a neki jutott falvak adóit az összeírás megemelte, rosszul járt, mert egyet esetleg elvesztett. Két faluból nehezebben élt meg, mint háromból, különösen akkor, ha a valóságtól elrugaskodott, új terhet az adózók nem tudták megadni. A javadalmazottak azért sem lelkesedtek, hogy a változó adóösszegekhez igazodva az összeírók mindegyre átrendezték a birtokokat, s nekik a már megregulázott falvak helyett újak, ismeretlenek jutottak. Minden birtokosnak az volt az érdeke, hogy változatlan adóösszegekkel megtartsa a birtokában lévő helyeket,⁶¹ s csak akkor váltsón, ha a szultáni kegy magasabb jövedelemkategóriába emelte; még jobban járt, ha az összeíró megcírógatásával a beszedhetőnél alacsonyabb adókat vétetett be a defterbe, ő pedig mindent behajtott, amit lehetett. A helyi birtokosság testületileg igyekezett ügyeskedni, „kibabrálni” a kincstárral. Az viszont már az egyes birtokos erején, a helyi hierarchiában elfoglalt helyén múlt, hogy mit ért el: a bég, a szandzsák többi hatalmassága és a ziámet-birtokosok sokat, a kezdő szpáhi és a részbirtokból tengődő várvédő semmit. A hatvani szandzsákban Kara Üvejsz pasa egy időre véget vetett a helyi elit évtizedek óta tartó szép napjainak. A 2. táblázat azt foglalja össze, hogy az 1579. évi összeírással feltárt többletbevétel, világosabb szóval az adóemelés melyik birtokos rétegnek mennyit hozott, vagy inkább ártott. Minden helység 1579-ben megállapított adói elé odaállítottam az 1570. éviéket, ezekből állt össze a táblázat első oszlopa.

2. táblázat

A hatvani szandzsákban 1579-ben összeírt földesúri adók megoszlása

Birtokfajta	1570. évi összes adó	1579. évi összes adó	Az utóbbi többlete	Az emelkedés mértéke	Részesedés a többletből
Szultáni hász	659 898	780 800	120 902	18,3%	18,0%
A bég birtoka	161 186	274 664	113 478	70,4%	16,8%
Szpáhik	991 833	1 237 599	245 766	24,8%	36,5%
Várkatonák	264 299	403 470	139 171	52,6%	20,7%
120 új hely		53 725	53 725		8,0%
Összesen	2 077 216	2 750 258	673 042		100,0%

61 Az 1559-ben felmért szandzsákok birtokosai egyenesen azt követelték az összeírást vezénylő Dervis szegedi bégtől, hogy mivel „a budai vilájetben levő falvakat és pusztákat a porbasújtott gyaurok idején tulajdonbirtokként szokták birtokolni”, ők is megtarthassák korábbi falvaikat. *Káldy-Nagy Gy.*: Magyarországai török adóösszeírások i. m. (11. jz.) 46.

A számok magyarázatra szorulnak, amelyet Szinán bég birtokaival kell kezdenem. Üvejsz pasa rajta ütött legnagyobbat – nem véletlenül, mert a hatvani hatalmasságok közül a szandzsákbégek ügyeskedtek, gorombábban szólva csalták össze a legtöbb fekete jövedelmet. A Szinán birtokaira rótt, 70%-os adóemelkedés annak köszönhető, hogy a kezén lévő és zömmel elődeitől átvett településeket ez idáig a beszedhetőnél jóval alacsonyabb adóteherrel írták össze, most viszont rendesen. A módszer netovábbja Felnémet esete, amely Eger 1552-es ostromában elpusztult, ám már a következő évben újratelepült,⁶² 1549-ben magyar részre 139 lakosa fizetett gabonatedet és 367 lakosa bortizedet.⁶³ A török összeírások pusztá faluként tartották nyilván, az 1550-es években 4480, 1559-től 5800 akcse jövedelemmel, amelyen korábban Mahmud bég, most Szinán bég egy Musztafa nevű birtokostárs szpáhival osztozott, átengedve neki 3400 akcsét: ő lehetett a forma szerint csak 2400 akcséval részesedő bégek adóbeszedője.⁶⁴ 1579-ben végre városként, 42 726 akcse adóteherrel írták össze Felnémetet, ami negyvenezer akcse zsebpénztől fosztotta meg Szinánt.⁶⁵ Rosszul járt több falujával is, ezeknek adója kétszeresre emelkedett. Az elszámolás végeredménye lesújtó. 1580 áprilisában a bég még 3 várost és 24 falut, összesen 27 helyet birtokolt,⁶⁶ az adóösszeírást követő átrendezés után csak tíz fizető hely maradt a kezén, amelyhez 11 000 akcse értékben öt olyan királlyági várost is hozzácsaptak, amelyből egyetlen fillérre sem számíthatott (Egert, Tokajt, Tarcalt, Tarcalkeresztúrt és az abauji Tállyát). Elvesztette a szandzsák harmadik leg többet, évi 110 000 akcsét adózó városát, Pásztót, amelyet bekebeleztek a szultáni hászok közé.

A következő birtokkategória, a szpáhié, a ranglétra több fokát egyesíti az érdekeiket védeni képes ziámet-birtokosoktól a kezdő tímárosokig. Ha csak azt nézzük, hogy a kezükön lévő helységek adói 24,8%-kal emelkedtek, azt gondolhatnánk, hogy viszonylag könnyen megúszták a rendezést: birtokaiknak „csak” az ötödét veszítették el, ami kellő földesúri erőszakkal még talán kompenzálható volt. Az összeírásban kimutatott többletből azonban 36,5%-kal részesedtek, ami már korrigálhatatlan. Ez abból a táblázat utolsó sorában feltüntetett, 120 újon-

62 *Soós Imre*: Heves megye községei 1867-ig. Heves M. Levéltár, Eger, 1975. 203.

63 Dézsmajegyzékek. II. Heves- és Külső-Szolnok vármegye 1549. Közzéteszi Bán Péter. Heves M. Levéltár, Eger, 1988. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai I/2.) 28–32., 161–175.

64 Az 1575-ös adat: BOA Ruznamçe 42. p. 4.

65 Felnémet eddig fekete adóinak hivatalossá tétele diplomáciai levélváltáshoz vezetett, amely a tények ismeretében szépen illusztrálja, hogyan ködösített és hazudozott egymásnak az örökké huzakodó Bécs és Buda. Ernő főherceg (nyilván Eger panaszára, amelynek tudnia kellett, hogy Felnémet hódolt adófizető) tiltakozott a hely összeírása és megadóztatása ellen, azzal érvelve, hogy egyedül Egernek szolgál, a törököknek nem; válaszában Üvejsz pasa ezen rendkívül csodálkozott, hiszen Felnémet emberemlékezet és sok budai pasa ideje óta a hatvani bégek és szpáhi birtoka, (a lakatlan falu) előjárója minden eddigi összeíráson megjelent, és évente kétszer bevitte Hatvanba az adót, amiről mindig nyugtát kapott (a teljes összegről biztosan nem kapott, hisz fekete pénz volt). A budai basák magyar nyelvű levelezése. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfű Gyula. MTA, Bp., 1915. 213.

66 ÖNB Mxt 579. p. 164.

nan listába vett, még hódolatlan királysági helyből adódott, amelyek egyelőre semmi jövedelmet nem hoztak, s amelyeknek többségét a szpáhik között osztották szét. Az ő illetén megrövidítésük a kincstár számára annyi haszonnal járt, hogy néhány jól fizető falut, amely korábban a szpáhiké volt, kincstári kezelésbe vonhatott, s a birtokkategóriára jutó összes adótöbbletből még néhány új szpáhit csatasorba állíthatott.

A szandzsákbég után a zsold-tímárokból élő várkatonák veszettek legtöbbet. A megélhetésükre meghagyott helységek adója több mint a felével megugrott, ezt aligha lehetett behajtani. Az irreális emelés kisebb része itt is abból adódott, hogy valamennyi nekik is jutott a 120 új falu névleges jövedelméből; szorult helyzetükön megközelíthetetlen észak-abaúji falvak aligha segítettek. A várkatonaság egy részének kollektív birtokokra ültetése sokat javított a kincstár helyzetén, a katonák szemével nézve azonban igencsak felemás megoldás volt. Részbirtokosként járó évi jövedelmük a korábbi, készpénzben fizetett zsoldnak csak három-, jó esetben négyötödét érte el: a rendszer rablásra kárhoztatta őket. Ha a kezükre adott települések terheit még lehetetlenül meg is emelték, és elérhetetlen helyeket löktek oda nekik, ezt csak még durvább rablással és behódolásokkal ellensúlyozhatták.

Ha már mindenki rosszul járt a rendezéssel, legalább a kincstár nyert volna rajta sokat, hiszen az egész összeírási és birtokrendezési procedúra ezt célozta. De nem így történt. A szultáni hászok listája szerint a kincstár a régi birtokokból csak három sokat fizető várost, Gyöngyöst, Miskolcot és Jászberényt tartott meg egy Berényhez tartozó pusztával (ezek adója 21%-kal emelkedett 1570-hez képest), és a maga kezelésébe vont két várost, Pásztót és Poroszlót, négy falut és öt pusztát (ezek adóit 13%-kal emelték meg: a kincstár csínján bánt saját magával). A hászok összértéke 780 800 akcsét tett ki, ebből a régi hászok adóemelése és az új hászok adói 332 380 akcséval részesedtek. Ez volt az egész szandzsákban feltárt 673 042 akcsés pluszjövedelemnek a kincstárba irányított része, a teljes többletnek éppen a fele.

Többször emlegettem, hogy az apróbb-nagyobb adóemeléseket lehetetlen volt hiánytalanul a kincstárba vonni, itt sem sikerült. A feles arány is jó eredmény lenne, de nem tudjuk, hogy az eddigi hász-birtokok közül mennyit vettek ki a kincstár kezeléséből és adtak magánbirtokosoknak, mert a birtokkategóriák 1570-es megoszlását nem ismerjük. Utoljára 1559-ből maradt fenn a szultáni hászok kimutatása,⁶⁷ ekkor 5 városból, 21 faluból és egy pusztából 637 004 akcse földesúri adó folyt a kincstárba: ehhez képest két évtized gyarapodása 150 000 akcsét sem ért el. Igaz, közben a Zagyván is sok víz lefolyt, az 1560-as években szpáhik kezére adták a jász falvakat, 1570-ben birtokokat hasítottak ki a várkatonáknak. Az előzmények hiányos ismerete megnehezíti az ítéletalkotást, de a számok még a legjobban teljesítő hatvani szandzsákban is olyan benyomást tesznek, hogy a szultáni tanácsnak jelentett jókora többletek inkább a tanácsulók párák elkábítását szolgálták, a kincstárig csak kisebb-nagyobb részük jutott el. Kü-

67 BOA Tapu 318. p. 2–3.

lönösen lehangoló a táblázat utolsó sorában feltüntetett 120, most először összeírt királysági falu félszáz ezer akcsét meghaladó, tervezett bevétele – az összes többlet 8%-a –, amelynek behajtása minden esélyt nélkülözött.

A hatvani tapasztalatok birtokában nem okozhat gondot a nógrádi szandzsák áttekintése. 1570-ben 1 006 109 akcse földesúri adót írtak össze, az 1579-es felmérés után 1 125 571 akcse földesúri jövedelmet osztottak szét benne.⁶⁸ A többlet szerény, 119 462 akcse. A 3. táblázat felépítése mindenben meg egyezik az előzőével.

3. táblázat

A nógrádi szandzsákban 1579-ben összeírt földesúri adók megoszlása

Birtokfajta	1570. évi összes adó	1579. évi összes adó	Az utóbbi többlete	Az emelkedés mértéke	Részesedés a többletből
Szultáni ház	30 359	38 000	7 641	25,2%	6,4%
A bég birtoka	202 954	220 949	17 995	8,9%	15,1%
A szécsényi bég itteni birtoka	62 837	99 641	36 804	58,6%	30,8%
Szpáhik	412 148	423 938	11 790	2,9%	9,9%
Várkatonák	297 811	321 850	24 039	8,1%	20,1%
42 új hely		21 193	21 193		17,7%
Összesen	1 006 109	1 125 571	119 462		100,0%

Üvejsz pasa összeírója Nógráddal sokkal szelídebben bánt, mint Hatvannal, aminek több oka lehetett. A szandzsák kisebb volt, nem voltak megszorongatható, gazdag mezővárosai; 1570. évi összes földesúri adója a hatvaninak a felét sem tette ki – itt nem volt sok növelhető, átrendezhető jövedelem. A zsírosabb hatvani szandzsák több csalásra csábította a béget és az elitet, mint a szegényebb nógrádi, ezért az itteniektől visszavenni sem nagyon volt mit; lehet, hogy Üvejsz pasa nem kedvelte a hatvani Szinánt, s lehet, hogy jó viszonyt ápolt a nógrádi Haszan béggel, aki az ő beglerbégsége idején nyerte el posztját. Az összeírás után csak két falut vettek el tőle: az egyikből szultáni ház, a másikkól zsoldtímár lett; jövedelmének ezt a nem nagy veszteségét meghagyott falvai szolid, behajtható adóemelése bőven kiegyenlítette.⁶⁹ A táblázat számaiból úgy tűnik ki, hogy a szécsényi béget, Hüszejnt viszont csaknem úgy meggyötörték, mint Szinánt. A Hüszejn itteni birtokaiban tapasztalt, közel 60%-os adóemelés azonban nem abból adódik, hogy pusztának hazudott helyet írtak végre össze városnak, hanem éppen egy neki kedvező változából: eddigi birtokai ráadásaként megkapta a 22 000 akcsét jövedelmező Farkaspolajtát.

68 Bayerle, G.: Ottoman Tributes i. m. (22. jz.) (az 1570-es összeírás a 31–94., az 1580-as birtokdefter a 95–110. lapon).

69 Szinán bég kinevezésekor élvezett birtoka: ÖNB Mxt 579., paginátlan (az én számozásom szerint p. 122.), 1580. január 16-ai bejegyzés.

Az 1579. évi összeírás szinte semmit nem változtatott a nógrádi szandzsák birtokviszonyain és jövedelemmegoszlásán. A kincstár itt mindössze 38 000 akcséval, Nagyoroszi és a szomszédságában fekvő Jásztelek puszta földesúri adójával gazdagodott, egyedül ezeket tették „új szultáni hásszá” (régieket nem említettek). Az a 42, most először összeírt királysági falu viszont (amelyek éppen úgy nem kecsegtettek jövedelemmel, mint a hatvani szandzsák új falvai) arról árulkodik, hogy ha már nem sikerült komoly többletet felmutatni és a kincstárba irányítani, isztambuli porhintésül legalább a királysági terjeszkedés ragyogó perspektíváit villantották fel; a szandzsákban „feltárt többletjövedelem” csaknem ötödét tette ki a 42 falu nem létező adóbevétele.

A többi, 1579-ben összeírt szandzsák forrásadottságai nem olyanok, hogy a szultáni hászok jövedelmeit az 1570-es évtized táján két időpontban vizsgálni lehetne. Érdekes viszont megnéznünk a szécsényi és a füleki bégeknek a birtokadományozási naplókban fellelhető birtokait. Ahogy láttuk, a kincstár ekkor már felhagyott a kis jövedelmű falvak gyűjtögetésével, helyette a tehetős városokat igyekezett a maga kezelésébe vonni, ilyeneket pedig mindenekelőtt a bégektől lehetett konfiskálni.

A szécsényi bégek közül az 1571. október 25-én kinevezett Ferruh bég, majd az 1573. december 3-án a helyére lépő Kaja bég hajszálra ugyanazt a birtokot élvezték, amely két városból, Szécsényből és Losoncból, 24 faluból (néhány nem a szécsényi szandzsákban feküdt) és egy pusztából állt összesen 240 010 akcse bevétellel (ebből 9000 akcse nem földesúri adókból folyt be).⁷⁰ Az 1579-es összeírás idején a posztot viselő Hüszejn bégnek csak a nógrádi szandzsákban fekvő birtokait ismerjük (a 3. táblázatban szerepelnek), az 1583. szeptember közepén megjelenő Szinánnak viszont újra teljes javadalmát,⁷¹ amely biztosan a négy évvel korábbi összeírás és az azt követő birtokrendezés eredményét mutatja. A bégek régi birtokából egy város, kilenc falu és egy puszta maradt meg neki, amelyeket 23%-kal magasabb adóval írtak össze, hogy a bég járandóságában támasztott hiányt elfedjék, valamint a kezén hagyták – néhány faluval ki is egészítették – a szomszédos szandzsákokban fekvő bégi birtokokat. A lényeg: elvesztette Losoncot (1570-es évekbeli adója 31 419 akcse volt, az 1580-as ismeretlen), kárpótlásul megkapta a kékkői vár alatti várost, amely egy közepes falu adójával szolgált. Úgy látszik, hogy a szandzsák új összeírása egyetlen jelentős hellyel, Losonccal gyarapította a szultán itteni birtokait.

A füleki bégek javadalmai hajszálra hasonló változáson mentek át. Az 1570-es években semmi nem változott: hét városból (Füle, Rimaszombat, Csetnek, Rudabánya, Jolsva, Tiszolc, Pelsőc), 31 adózó és 8 bizonytalan jövedelmű faluból meg egy pusztából húzták évi 329 532 akcse jövedelmüket.⁷² Az összeírás utáni állapotra, a változásokra csak egy sokkal később, 1591 nyarán ki-

70 ÖNB Mxt 571., paginátlan (számozásom szerint p. 26., 176. és 413.).

71 Uo. Mxt 599. p. 111.

72 Uo. Mxt 571., paginátlan (számozásom szerint p. 175.), Mxt 579., paginátlan (számozásom szerint p. 153–154.).

nevezett bég, Ahmed birtokaiból lehet visszakövetkeztetni.⁷³ Őt 1579. március 16-án nevezték ki Simontornyára, ahol bő három évig szolgált. Az 1580-as évtizedben több balkáni szandzsákbégi posztot töltött be, s közben kiemelkedő hadi és vezetési szolgálataiért hatszor jutalmazták jövedelememeléssel, simontornyai idejében éppen Üvejsz pasa felterjesztésére. Amikor visszatért a hódoltságba, Fülekre, a szorgos gyűjtögetés eredményeként közel tizenötezer akcsével magasabb illetmény járt neki, mint 1570-es évekbeli elődeinek. És ezt a jelentéktelen összeget a kincstár nem tudta előteremteni, mert az 1579–1580-as birtokrendezés alaposan átszabta a füleki bégek birtokát. A hét városból négy maradt: a bégek elvesztették Csetneket, Rudabányát és Jolsvát, 1570-es adójukkal számolva 70 650 akcsét, valamint húsz falut. Helyettük kaptak 11 fizető falut 1500–9500 akcse adójövedelemmel, két pusztát, meg 11 olyan helyet mindössze tízezer akcse értékben, amelyből semmit nem remélhettek behajtani: emlékeztetőül, hogy hódoltnak küldik őket a határvidékre. A hajdani birtokból csak 22 település maradt a kezükön, ezek adóit 26,5%-kal emelték.⁷⁴ A kincstár vélhetően mindhárom elvett várost bevonta a szultáni hászok közé, ezzel 70 000 (ha az adójukat közben növelték, mondjuk 80 000–90 000) akcsével lett gazdagabb.

Adjuk össze mindazt, amit a kincstár a négy északi szandzsák összeírásán és birtokainak átrendezésén keresett. A hatvani szandzsákban Pásztót, Poroszlót, öt falut és öt pusztát (a régiek adóemelésével együtt) összesen 332 380 akcse értékben – itt a bevétele komolyan emelkedett, amit a jól adóztatható Jászság, Heves és Dél-Borsod biztosított. Nógrádban a kincstár csak Nagyoroszit vonta magához 38 000 akcse adóval. A szécsényi és füleki elvonást 100 000–130 000 akcséra becsülöm: az egész nyereség 450 000 akcse körül járhatott, bő felét érte el a csak a hatvani és a nógrádi szandzsákban feltárt 800 000 akcse többletnek. Az eredményt túlzás lenne „sok hűhó semmiértnek” értékelni, de arra biztosan elégtelen volt, hogy a budai kincstárt egyensúlyban tartsa.

1579-ben a szigetvári szandzsákot is felmérték. Az összeírás magányos, semmivel nem lehet egybevetni, de önmagában is tanulságosan példázza Kara Üvejsz pasának azt a törekvését, hogy minél magasabb többletről számoljon be Iztambulban. A szandzsák délnyugati, mindenestől a királyságban (Zalában és kis részben Vasban és a Muraközben) fekvő, óriási kerületét, a kanizsai náhijét Sz. Simon Éva dolgozta fel az összeírás és egy birtok-defter töredéke (meg sok párhuzamos magyar forrás) alapján.⁷⁵ Szokatlan, hogy Zala megye „legtávolabbi részén, az északi és a nyugati határszélen karéjban” 35 falut szultáni hász-birtokká nyilvánítottak 116 650 akcse remélt jövedelemmel, ami a náhije összes adójának tisztos részét, 19%-át tette ki. A falvak többsége a Bánffyok uradalmához tartozó, gazdag hely volt. Magyar birtokosuk nem is engedte őket behódolni, ezért a kincstár hamar lemondott róluk, 1592-re valamennyit szpáhi-

73 BOA Maliyeden Müdevver 15957. p. 28.

74 Dávid G.: A Simontornyai szandzsák i. m. (12. jz.) 29.

75 Szepesiné Simon Éva: Oszmán terjeszkedés Zala megyében a 16. század második felében. PhD disszertáció. Kézirat. Bp., 2011.

birtokokba építették be.⁷⁶ Nem kevésbé meglepő eljárást mutat az, hogy a kánizsai náhijében nem az északon tapasztalt és ott is sokallt negyvenkét vagy százhusz megadóztathatatlan falut vezettek be az összeírásba, hanem 309-et, összesen 91 659 akcse névleges adóval.⁷⁷ Ha helytálló az a feltételezés, hogy sem ezek, sem a határszéli szultáni birtokok nem hoztak semennyi tényleges adóbevételt, akkor a szigetvári szandzsák egyetlen – bár megyényi nagyságú – kerületében az Üvejsz-féle összeírás 208 309 akcse behajthatatlan bevételt „tárt fel” többletként; ezzel a módszerrel könnyű volt azt jelenteni a szultáni tanácsnak, hogy a pécsi és a szigetvári szandzsák együttes jövedelmét 331 600 akcséval sikerült megemelni.

Mindez bizonyára nem volt merő áltatás és porhintés. Az 1570-es évtized végére az északi szandzsákok elérték a királysági hódoltatás lehetséges határát, az első évtizedek fergeteges előretörése megakadt, helyben járássá változott. Ha ezeken a vidékeken a kincstár többletbevételre vágyott, adót kellett emelnie, és meg kellett szorongatnia a helyi birtokosságot, mindenekelőtt annak önérdeket néző elitjét és kiszolgáltatót várkatonáit. A szigetvári szandzsák az északiaknál egy-két évtizeddel később állt fel, ehhez mind Budán, mind a fővárosban még nagy reményeket fűztek. Üvejsz pasa nem bántotta a helyi elitet, a szigeti bégek birtokai 1570 és 1590 között nem változtak.⁷⁸ A 300–400 közötti, csak reményben adózó zalai falu talán nemcsak a szultáni tanács elkábítására került a defterbe, hanem a végtelen lehetőségek felmutatására, a töretlen előnyomulás ösztönzésére is. Üvejsz még nem sejthette, hogy a királyság kiépülőben lévő új védelmi rendszere az 1580-as években ezen a határszakaszon is megállítja a hódoltatásokat.

Ha már a források hiánya nem engedi meg a legfontosabb szandzsák, a budai vizsgálatát, végezetül legalább magának a kettős funkciót viselt Üvejsznek az összeírás előtti és utáni birtokait állítottam párba, megnézni, vajon Üvejsz pasa budai beglerbég kinek az érdekét nézte: Üvejsz pasa budai szandzsákbégét, azaz a magát, vagy a kincstárét (kíváncsiságom nem nélkülözött némi kajánságot).

A beglerbégek birtokai a vilájet több szandzsákjában feküdtek szétszórva, Üvejsz pasáénak több mint fele a budaiban. Összetételét két időpontban ismerjük. Közvetlenül az összeírás előtt, 1579. május 22-én a birtokadományozási naplóba jegyezték be az egész, több szandzsákban fekvő javadalmat, amelynek teljes jövedelme 913 017 akcse volt, ebből 506 659 akcse a budai szandzsákból folyt be.⁷⁹ Közvetlenül az összeírás és a birtokok átrendezése után, az 1580. évi

76 Szepesiné Simon É.: i. m. (75. jz.) 188–189. Az 1592. évi birtok-defter (BOA Tapu 638. p. 2.) szerint ekkor a szigetvári szandzsákban 17-féle mukátaa-bevételen kívül egy várost, Nagyharsányt és hat falut tartottak kincstári kezelésben, valamennyi a biztos belső területen, Siklós környékén feküdt.

77 Listájuk: Szepesiné Simon É.: i. m. (75. jz.) 239–266.

78 Uo. 152–154.

79 ÖNB Mxt 600. p. 58–59. Sok olvasati hibával közölte *Velics A.–Kammerer E.*: i. m. (25. jz.) I. 322–323. A mikrofilmen sok helynév és adóösszeg eleje vagy vége elvész a lapok összefűzését eltakaró fekete csíokban; Velics, aki az eredetiből dolgozott, ezek azonosításában segít.

budai birtok-defterben maradt rák Üvejsz itteni javadalmainak felsorolása,⁸⁰ ekkor sem a többi szandzsákbeli birtokát, sem összes jövedelmét nem ismerjük. A defter már utódját, Ali pasát nevezi a javadalom urának, de ez nem számít: Ali pasa azt örökölte meg, amit Üvejsz magának összeíratott és kiosztatott. (A birtokadományozási naplókba ugyanezeket a helyeket írták be az 1587. március 9-én kinevezett beglerbég, Jusuf, majd az 1588. november 28-án őt felváltó Ferhád pasa javadalmaként; mindkettőjük teljes jövedelme 880 772 akcséra rúgott.)⁸¹ A 4. táblázat Kara Üvejsz pasa birtokait mutatja.

4. táblázat

Üvejsz pasa birtokai a budai szandzsákban 1579–1580-ban

Helység	Jövedelem az összeírás előtt	Jövedelem az összeírás után
<i>A budai náhijében</i>		
Részjövedelem Budáról	200 000	220 000
Berát-díjak	60 000	70 000
Óbuda város	19 314	20 000
Örs	48 118	40 000
Ecseg	1 120	1 120
Sóskút	4 138	ziámet-birtokosé
Etyek	3 757	5 000
Békásmegyér	2 795	3 100
Zsámbok	5 019	6 000
Tök	10 069	12 550
Perbál	1 000	1 000
Baracska puszta	400	400
Bicske	–	1 000
Összesen	355 730	380 170
<i>A pesti náhijében</i>		
Részjövedelem Pestről	6 000	10 000
Szőlős	9 000	10 000
Csaba	10 760	12 495
Cinkota	5 065	5 000
Csömör puszta	–	500
Folta	15 730	ziámet-birtokosé
Sikátor és Alak puszta	3 500	ziámet-birtokosé
Abony (kecskeméti náhije)	28 520	30 000
Szentendre (nógrádi szandzsák)	4 127	–
Pócsmegyer	6 229	6 000

80 BOA Tapu 590. p. 8.

81 BOA Ruznamçe 93., budai fejezet p. 10., Ruznamçe 107., budai fejezet p. 6–7.

Helység	Jövedelem az összeírás előtt	Jövedelem az összeírás után
Leányfalu puszta	2 568	2 000
Ecser puszta	–	500
Szentmihály puszta	–	500
Mikólak puszta	–	200
Összesen	91 499	77 195
<i>A váci náhijében</i>		
Nagybercel	8 500	8 500
Kisbercel puszta	150	150
Kosd	13 360	13 000
Cseléte	8 330	8 145
Penc	8 509	8 200
Szécsén puszta	150	150
Kővezsd puszta	150	150
Fogacs puszta	200	200
Guta puszta	100	100
Nézsza	4 500	tímár-birtokosé
Becske*	[15 481]	15 000
Összesen	59 430	53 595
A szandzsákból összesen	506 659	510 960

* Az 1579. évi írnok Becskét kifejejtette a felsorolásból, a náhijéből befolyó összes adó viszont csak vele együtt állja meg a helyét.

Üvejsz pasa birtokának a saját szandzsákjában fekvő része megnyerő és szerény képet mutat: egyetlen város, Óbuda volt a kezén, a nagy jövedelmű Buda és a testvérváros Pest bevételeiből csak töredék jutott neki; javadalma zömét falvak adták, ezek többsége is közepes vagy kis adóval szolgálta, és a lista tele van lát-szólag értéktelen pusztákkal. Az egész kicsit gyanús, a kétségek azonban igazolhatatlanok. Egyetlen falu esete azonban beszédes. Bicske 1580-ban jelenik meg az összeírásokban,⁸² addig ismeretlenül és névtelenül lappangott valakik, gyanúm szerint a budai beglerbégek birtokában. 1580-ban végre megtalálták, összeírták és a budai pasa kezére adták: névsorba szedett 17 családfőjéből 16-ot köteleztek összesen 1000 akcse évi földesúri adóra. Számoljunk: 16 család csak kapudóban 800 akcset fizetett, s akkor még szó sem esett a terménytizedekről és a többi pénzadóról. Biztosra vehetjük, hogy Bicske terhét a valóságosnál alacsonyabban állapították meg, Üvejsz adószedői pedig a valóságot hajtották be.

Érdekes a két lista falvankénti összehasonlítása: egyes helyek adói kicsit emelkedtek, másokéi kicsit csökkentek, egy részüké változatlan maradt. A pasa elvesztett négy falut és két pusztát, kapott helyettük egy falut és négy pusztát. A lényeg az összeírás előtti és az összeírás utáni végösszegekből olvasható ki: az

82 Káldy-Nagy Gy.: A budai szandzsák i. m. (39. jz.) 130.

1579. évi adóösszeírás az ő budai szandzsákbeli falvaiban mindössze 4301 akce többletet talált, esetében az adók emelkedése 0,85%-os. A szandzsákbégek, a szpáhik és a várkatonák megszorogatása Üvejsz minden erejét felemésztette, a magáéra már nem maradt energiája. Birtokának példája azt a következtetést is megengedi, hogy 1570–1580 között talán a budai szandzsák népességi, adózási és birtokviszonyai, meg a szultáni birtokokról befolyó bevételei sem éltek át jelentősebb változást.

*

A budai kincstár rendbetételén budai pasák és defterdárok dolgoztak évtizedeken át, és a nagy ügyet teljes, bár átmeneti sikerre vitték. Hosszú, egységes folyamatról van szó, amelyben a kisebb megtorpanásoknak nem érdemes túlzott jelentőséget tulajdonítanunk.

A konszolidációt több belső és külső tényező segítette. Elengedhetetlen volt hozzá a budai és az isztambuli adminisztráció hatékony együttműködése, amelynek köszönhetően tökéletesedett a pénzügyi források számbavétele, és emelkedtek a hódoltság gazdaságát megcsapoló adók és illetékek. Nagyban segítette a katonaság, amely nemcsak várakért harcolt, hanem a királyság mind szélesebb határsávjának adóztatásában is oroszlánrészt vállalt. Hasznára volt a hosszú békekorszak, valamint egyetlen ember évtizedet meghaladó budai kormányzása, és óriási lendületet kapott a nyugat-európai agrárkereslettől. A konszolidációs folyamat az 1560-as évtizedben vette kezdetét, és valamikor az 1580-as években fordult visszajára, az sem kizárt, hogy az évtized végéig kitartott.

A budai kincstár bevételei a dzsizjéből, a szultáni hász-birtokokból és a mukátaákból származtak, ezek – amennyire az egyenetlen forrásokból felmérhető – az 1570-es években termeltek egyre több jövedelmet, az évtized végétől már kevesebbet: a falvak adózó népessége nem bírta el több terhet, és a királysági helyek hódoltatása is lelassult. Egyedül az élőállat-kivitel haszna nőtt töretlenül, és a gazdag – gyakran éppen a marhaexportból gazdagodó – mezővárosok voltak még képesek többletadót kisajtolni magukból.

Az Ágoston Gábor által feldolgozott költségvetési elszámolás 1578-ban mutat visszaesést, amelynek okáról a forrás nem tájékoztat. Minthogy a következő évek újra rendet mutatnak, nem látszik tényleges törés. Egyetlen év relatív kudarcához egy-két aszályos (árvizes, pestises, pusztító portyákkal teli) év elég volt, helyrehozatala pedig Üvejsz pasa egyszeri hadiadó-kivetéséből kitelt. Az a kevés pedig, amit az ő nagy reményekkel indított összeírása többletként a kincstárba vezényelt, talán elég volt a továbbéléshez.

Nehezebb kérdés 1580–1581 összeomlása. 1580-ban a kincstár ismét fizetési gondokkal küszködött, a bevételek a zsoldoknak csak 64%-át fedezték.⁸³ A Habsburgok isztambuli követe, Joachim von Sinzendorf az év végén azt jelentette urának, hogy Üvejsz utóda, Ali pasa újra a fővárosi kincstár segítségét kérte a

83 *Ágoston G.*: A hódítás ára i. m. (2. jz.) 369.

zsoldok kifizetéséhez⁸⁴ – általában ezt a híradást és időpontot szoktuk a konszolidációs kísérlet összeomlásával azonosítani. Csakhogy Ágoston elszámolása az 1580 márciusától 1581 márciusáig tartó évet ismét remeknek mutatja, a vilájet bevétele a zsoldok 99%-át fedezte.⁸⁵ 1580 nyarán és őszén óriási aszály pusztított,⁸⁶ s ahogy láttuk, az évtized első felében gondok mutatkoztak az állami adók beszédésében. Talán ezek, talán egészen más okok álltak a Sinzendorf jelentésében említett újabb zavar hátterében. Sajnos az 1580-as évekről nincs semmilyen, a költségvetés állapotát legalább sejtető török forrásunk, világosan fogalmazva: erről az évtizedről semmit nem tudunk. Az állatkivitel húzóereje nem gyengült, a nyugat-európai kereslet ebben az évtizedben is változatlan.⁸⁷ Ali pasa fizetési nehézségei átmeneti zavarokból is támadhattak, de tartósak is lehettek. Csak az biztos, hogy hiába nyúlt át a konjunktúra az 1590-es évekre is, a tizenöt éves háború keresztény, török és tatár hadai, amelyek évente ellepték a hódoltság minden táját, leszorították az utakra a marhahajtókat, a konjunktúra kihasználatlan maradt. A legfőbb bevételi forrását elvesztő és katonai kiadásokkal túlterhelt budai kincstár összeomlott, és soha többet nem állt talpra.⁸⁸

KLÁRA HEGYI

REFLECTIONS OF THE EFFORTS AT CONSOLIDATION BY PASHAS SOKOLLU MUSTAFA AND KARA ÜVEYS OF BUDA

In the middle of the 16th century the local revenues of the *vilayet* of Buda were so much smaller than its expenses that the balance could only be restored by a sizeable subsidy arriving from Istanbul, which amounted to 15-20 million *akçes* (250 000 to 340 000 golden florins at the official rate) per year. By analysing the accounts of the period between 1571 and 1581, Gábor Ágoston has come to the conclusion that in the first part of the 1570s the subsidy fell to under five million, and ceased altogether in 1575, and thus the treasury at Buda became self-sustaining for some time.

The present study aims at examining the extent to which the different sources of income contributed to the financial consolidation, by decomposing the summary items of revenue of unknown content, given in the accounts, into smaller groups containing the data of individual units – *sancaks*, settlements, various estates, or, in the best of

84 Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez. Keletkutatás (1995. tavasz) 63.

85 Ágoston G.: A hódítás ára i. m. (2. jz.) 369.

86 Rácz Lajos: Magyarország környezettörténete az újkorig. MTA TTI, Bp., 2008. (Természettörténelem 1.) 145., 147.

87 Zimányi Vera: Magyarország az európai gazdaságban. Akadémiai, Bp., 1976. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 80.) 80.; Buza János: A török kori Magyarország gazdaságtörténete. In: Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Szerk. Honvári János. Aula, Bp., 1996. 149.; Gecsényi Lajos: Gazdasági és társadalmi változások Győrött a 16–17. század fordulóján. In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr–Moson–Sopron M. Győri Levéltára–Győr MJV Levéltára, Győr, 2008. 75–78.

88 A tizenöt éves háború korának költségvetéseire Hegyi K.: A török hódoltság várai i. m. (1. jz.) I. 181–188.

cases, individuals. On the basis of *tahrir-* and *cizye-defters*, *icmals*, *mukataa*-accounts and customs-diaries it comes to the conclusion that the income of the treasury – that is, the revenue from the *cizye*, the sultan's *hass*-estates and the *mukataas* – hardly increased in the 1570s, whereas the extraordinary military contribution, which was levied but once, in 1579, yielded some four million *akçes*. All the sources clearly attest that in the 1580s the taxpaying capacities of the population were on the wane. Although the tax registers of Kara Üveys, pasha of Buda, from 1579, which cover seven *sancaks*, reveal a surplus revenue of more than one and a half million *akçes*, only a fraction of it could be converted into regular income of the treasury. For the scribes registered as new the taxes of some five hundred settlements which lay far away in the Kingdom of Hungary, and their tax was impossible to collect.

In the second half of the 16th century there existed only one source of revenue in Hungary the yield of which increased constantly: the customs levied on the export of livestock, before all cattle, to Western Europe. Most of the animals came from the part of the country under Ottoman rule. The pashas of Buda increased fivefold the customs duty within two decades, and Sokollu Mustafa Pasha organised into a uniform system the customs gates and ferries along the route of drive.

The temporary consolidation of the treasury of Buda was the result of several decades of work, which was favoured by several internal and external factors, such as the period of peace from 1568 on, the twelve-year-long officeholding at Buda of Sokollu Mustafa, and the European agricultural boom. In 1591 there started a new war which was to last for fifteen years, and which not only involved a lot of destruction but also isolated the country from its European markets. The treasury of Buda collapsed, and never recovered any more.

TÓTH GERGELY

„Civilizált” őstörténet

A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása
Bél Mátyás életművében*

„Örömökre szolgál, hogy terveim nincsenek ellenedre. Régóta eldöntöttem, hogy képességeim szerint megvilágítom a magyar nyelvet, amely mindeddig mellőzötten hevert. Eme elhatározásomban messzemenően megerősített és egyben nagy segítséget jelentett *Origines*ed többszöri elolvasása”¹ – írta Bél Mátyás (1684–1749) Otrókoci Fóris Ferencnek (1648–1718) 1718 márciusában, szinte az utolsó pillanatban, hogy a jeles tudós iránti nagybecsülését kifejezze. A rövid levélváltás és tartalma nagy segítséget jelent számunkra, amennyiben világosan megmutatja, hogy – legalábbis részben – honnan ered Bélnek a magyar nyelvvel és a magyar nemzet eredetével kapcsolatos intenzív érdeklődése. Az intenzív jelző egyáltalán nem túlzó. Bél tudományos pályafutása éppen olyan művekkel indult, amelyekben a magyar nyelv és írás genezise, illetve a magyar nemzet eredete a kutatás tárgya. Bár később nem ez lett munkásságának fő vonulata, újra meg újra visszatért a témához, például úgy, hogy hozzá kapcsolódó forrásokat adott ki, s látott el gazdag jegyzetanyaggal, vagy éppen külföldi tudósokkal levelezett, vitatkozott a magyar őstörténet valamely kérdéséről.

Bél életművének eme szeletét tekintve a kutatás felemás képet mutat. Nyelvtörténeti vizsgálódásait az utóbbi időben Komlóssy Gyöngyi több tanulmányban és nagyobb összefoglalásban feldolgozta, ám a magyar nemzet genezisével és a korai magyar történettel foglalkozó munkáit csak felületesen említik a korszak őstörténeti kutatásait bemutató monográfiák (kifejezetten erről a témáról szóló munka pedig nem készült).² Tanulmányomban ezt a hiányt kívánom

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm a segítséget, hasznos tanácsokat Soós Istvánnak (MTA BTK TTI), továbbá Komlóssy Gyöngyinek, Szabados Györgynek és Bárány Dánielnek. Szintén köszönöm Ivona Kollarovának, a pozsonyi Líceumi Könyvtár vezetőjének a kéziratok szkennelését.

1 Ld. Bél Mátyás levelét Otrókoci Fóris Ferencnek. (Fogalmazvány.) Pozsony, 1718. márc. 27. Közli *Tóth Gergely*: Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus) – *Catalogus manuseriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. Gondolat–OSZK, Bp., 2006. (Nemzeti Téka) 70–71.

2 Bél több, a témához kapcsolódó tervezete, ill. vonatkozó műveinek részletei megtalálhatók az alábbi szemelvénygyűjteményben: *Bél Mátyás*: Hungariából Magyarország felé. Vál., gond., bev. Tarnai Andor. Szépirodalmi, Bp., 1984. Bél nyelvtörténeti kutatásairól: *Tarnai Andor*: Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány. *Irodalomtörténet* 66. (1984) 817–831., különösen

pótolni, vagyis Bél őstörténeti koncepcióját a teljes életmű vizsgálatának segítségével feltárni. Egyszermind Bélnek a magyar nyelv eredetével kapcsolatos elképzeléseit, eme elképzelés időbeli változásait is be kívánom mutatni, néhány új adattal, illetve felvetéssel árnyalva a kutatás eddigi eredményeit. Ez egyébként is szükségszerű volt, hiszen a nyelveredet, nyelvrokonság kérdése a korszakban elválaszthatatlan volt a nemzet korai történetének kutatásától.

Ösztönzések és kihívások – Bél kutatásainak előzményei

Bél nyelvtörténeti és őstörténeti kutatásainak, illetve e kutatások gyökereinek, mozgatórugóinak bemutatásához szükséges, hogy előbb röviden ismertessem két korai tervezetét, amelyek egy-egy nagy tudományos vállalkozását voltak hivatottak előkészíteni. 1713-as plánumában a magyar nyelv eredetének és történetének a bemutatását tűzte ki célul. A genesis tekintetében arra helyezte a fő hangsúlyt, hogy bizonyítsa: a magyar közeli rokonságban áll a héberrel, mind szókészletében, mind nyelvtanában. Úgy vélte, hogy nyelvünk nem is a bábeli zűrzavarban keletkezett, hanem a héberből sarjadt ki, a szír, arab és káld nyelvhez hasonlóan. Azt is lehetségesnek tartotta, hogy a Szentírás problémás helyeit a magyar nyelv segítségével fejtsék meg. Egyúttal foglalkozni akart a magyarok

827–831.; *Komlóssy Gyöngyi*: Ósi betűk – mitikus történelem. Irodalomtörténeti Közlemények 110. (2006) 529–538.; *Uő*: Ósi betűk, mitikus történelem II. Bél Mátyás és a rovásírás irodalmának hazai forrásai. In: *Varietas gentium – communis latinitas. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*. Szerk. Szörényi László–Lázár István Dávid. JATE Press, Szeged, 2008. (Szövegek és tanulmányok a neolatin filológia köréből I.: Tanulmányok) 137–146.; *Uő*: Bél Mátyás irodalom- és nyelvtörténeti munkái, különös tekintettel Héber–magyar etimológiai szótárára és annak az életműben elfoglalt helyére. Doktori disszertáció. (Kézirat.) Szeged, 2008.; *Uő*: A különös magyar nyelv. Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához. Universitas, Bp., 2010. (*Historia Litteraria* 27.). Még ld. *Tóth Gergely*: „Qua dialecto loquantur?” A Magyarországon beszélt nyelvek és nyelvjáráások feltérképezésének kísérlete Bél Mátyás *Notitiájában*. In: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. Szerk. Korompay Klára et al. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2009. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 229.) 163–185. A magyar nyelvhasználati, nyelvrokonítási kísérletekre kiváló monográfia: *Hegedűs József*: *Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról*. Akadémiai, Bp., 2003. Külföldi összefoglalások a nyelvhasználat, ill. a nyelvek és népek eredetéről alkotott elképzelések történetéről: *Arno Borst*: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*. I–IV. Deutscher Taschenbuch Verlag, Stuttgart, 1957–1963.; *Daniel Droiŕhe*: *La linguistique et l’appel de l’histoire (1600–1800). Rationalisme et révolutions positivistes*. Droz, Genève, 1978. (Langue et Cultures 10.). A magyar őstörténet kutatásának historiográfiájával kapcsolatban csak a frissebb irodalmat említjük: *Domokos Péter*: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének viszhangja irodalmunkban*. Akadémiai, Bp., 1990.; *Szörényi László*: *Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban*. In: *Uő*: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*. Kortárs, Bp., 1999. 73–83.; *Szabados György*: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Balassi, Bp., 2006.; *Vásáry István*: *Magyar őshazák és magyar őstörténeszek*. Balassi, Bp., 2008. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.); *Sándor Klára*: *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Typotex, Bp., 2011.

írásával és annak régiségével, illetve „a szkíták hajdani bölcsességének” a magyar nyelvben fellelhető nyomaival, továbbá a magyar bibliafordításokkal, szótárakkal, a magyar költészettel.³ 1718-ban egy új tervezettel állt elő, amelyben Magyarország történeti-földrajzi ismertetését vázolta fel. A történeti rész, pontosabban a *Notitia Hungariae antiquae* négy nagy könyvből állt volna: a szkíta, a hun, az avar és a magyar könyvből.⁴ Már a szerkezetből is kitűnik, hogy Bél a magyar történetírásban hagyományos eredettörténetet fogadta el. Ám a tervezet kidolgozott részei azt mutatják, hogy a szkítáktól a magyarokig ívelő őstörténeti koncepciót rendkívül nagy apparátussal és számos új elemmel bővítve akarta megvalósítani.

Bél eme két kezdeményezése az európai nyelv- és történettudomány keretei között érthető meg; elhatározásának kiváltó okai is jórészt ott keresendők. A 16–18. századi európai tudományosság intenzíven kutatta az egyes népek és nyelvek eredetét. A nyelvtörténettel, nyelveredettel, nyelvrokonítással kapcsolatos kutatások visszavezethetők a népnyelvek iránti fokozódó érdeklődésre, amely a humanizmusban gyökerezik, majd a reformációval, a bibliafordításokkal tovább erősödött. A nyelvtörténeti vizsgálódások teológiai kiindulópontja Bábel tornyának a története volt (1 Móz 11,1–9). Ennek alapján feltételeztek egy ősnyelvet, amelyből a toronyépítés után számtalan más nyelv keletkezett. Az ősnyelvnek a legtöbben a hébert tartották – ez a gondolat már az egyházatyáknál (Isidorus, Szent Ágoston stb.) felbukkan –, továbbá úgy vélték, hogy a héber nyelv (amelynek kutatása a korszakban a bibliafordítások és a protestáns bibliai hermeneutika miatt ugyancsak hatalmas lendületet kapott) épségben megmaradt a nyelvkeveredés dacára, viszont a Bábelnél keletkező nyelvekben is megőrződött, habár eltorzult formában. A fentiek miatt szinte minden európai nemzet törekedett arra, hogy kimutassa nyelvének a héberrel való minél közelebbi rokonságát, mivel a szóegyezések és egyéb hasonlóságok az adott nyelv ősi voltára szolgáltatnak bizonyítékot. A nyelvtudósok és történészek célja ugyanis nyelvük és nemzetük régiségének (és lehetőleg autochtón voltának) a demonstrálása volt. Emellett a nyelvhasználat, a nyelvek egymás közti rokonságának vizsgálata is igen népszerűnek számított a korszakban, ami sok más ok mellett a földrajzi felfedezések során megismert új nyelvek iránti érdeklődésre és a nemzeti nyelvek előretörésére vezethető vissza. Ebből a nyelvtörténeti vizsgálódásból, illetve rivalizálásból – amely

3 *Matthias Belius*: *Historiae linguae Hungaricae libros duos, genesin et exodum edere parat, utque eruditi patriae viri, et qui id ad se pertinere existimabunt, symbola sua conferre velint, obnixè rogat [...]*. Liebpert, Berolini, [1713.] Újabb közlése: *Komlóssy Gy.*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 5–12. Fordítása: *Bél Mátyás*: A magyar nyelv történetének két könyvét [...]. In: *Uő: Hungariából i. m.* (2. jz.) 35–44.; a műre ld. *Komlóssy Gy.*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 17–26.

4 *Matthias Belius*: *Epistola Matthiae Belii ad amicum Lipsiensem de adfecto opere suo de Hungaria etc.* *Wöchentliche Postzeitung von gelehrten Neuigkeiten* 1718. nov. 3. (44. sz.) Újabb kiadása: Bél Mátyás levelezése. S. a. r., bev., jegyz. Szelestei N. László. Balassi, Bp., 1993. (Magyarországi tudósok levelezése 3.) 43–46. A tervezetre ld. *Tóth Gergely*: Bél Mátyás „*Notitia Hungariae novae...*” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. I–II. Doktori disszertáció. ELTE BTK. Bp., 2007. I. 31–42.

téves alapfeltevései és mai szemmel primitív szórokonításai ellenére is a nyelvtudomány fejlődését hozta magával – a 16–17. századi magyar tudományosság szinte teljesen kimaradt; csupán néhány korabeli honi grammatikában történt szerény kísérlet arra, hogy a magyar nyelv eredetét és rokonságát – ezen belül a héberhez való viszonyát – meghatározzák.⁵ Vagyis Bél helyesen mutatott rá 1713-as tervezetében, hogy a magyar tudomány messze Európa mögött kullog nyelve eredetének, történetének, sajátosságainak feltárása terén, illetve az emiatt bekövetkező, a magyar nyelvvel kapcsolatos tévhitekre is felhívta a figyelmet (például hogy a magyar nyelv a szlávból ered).⁶ Így hibásak azok a vélemények, amelyek „naivnak”, „déli-bábosnak” titulálják, esetleg elnézően „kiütkeresésként”, „bizonyítási vágyként” értelmezik Bél nyelvészeti tevékenységét.⁷ A héber rokonítással Bél valójában csatlakozott egy európai „trendhez” – igaz, jelentős késéssel –,⁸ vagyis vallotta, hogy a héber az emberiség ősnyelve.⁹ Így számára is ez volt az alap a magyar nyelv vizsgálatánál. Nem ő volt az első. A magyar nyelv európai „társtalansága”, illetve a hun–szkíta származástudat miatt eleve keleten keresték a honi nyelvészek a nyelvrokonságot. Melanchthontól kezdve több német tudós is kapcsolatot feltételezett a magyar és a héber között – besorolhatatlansága, illetve néhány valóban létező hasonlóság alapján –, ami hatott a honi kutatásra: hogy a magyar protestáns közgondolkodásban felbukkanó zsidó–magyar sorsközösség gondolatáról ne is beszéljünk. De éppen a német hatás mutatja, hogy a héberrel való rokonítás nem valami magyar specifikum volt – ahogyan azt sokan képzelik –, hanem általános nyugat-európai jelenség, amelynek – Hegedűs József találó szavaival élve – „csak igen halovány visszfénye, sőt erőtlen utánzata” volt a héber–magyar nyelvazonosság.¹⁰

Az egyes népek eredetének kutatói számára a korszakban szintén a Szentírás volt az egyik kiindulópont, mégpedig Noé fiainak leszármazása (1 Móz

5 A kérdést és magyarországi vetületét igen alaposan tárgyalja *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 18–66. A néperedet és a nyelveredet kutatását a korszakban együttesen tekinti át *Borst, A.*: i. m. (2. jz.) III/1. 1048–1394.; a magyar vonatkozásokra újabban összefoglalóan ld. *Sándor K.*: i. m. (2. jz.) 392–398.

6 *Bél M.*: A magyar nyelv i. m. (3. jz.) 37–39. A szláv rokonítási kísérletekre ld. *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 86–87.

7 Ld. *Kosáry Domokos*: Bél Mátyás helye a magyar művelődés történetében. Irodalomtörténet 66. (1984) 4. sz. 811–812.; *Domokos P.*: i. m. (2. jz.) 35.; *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 8. (Holott tisztában van Bél nézeteivel az ősnyelv kapcsán. Ld. uo. 21–23.)

8 A módszer megkérdőjelezése vé. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 21–22. Tegyük hozzá, hogy ez nem annyira Bél vagy a magyar tudomány, mint inkább a „periféria” lemaradása volt a nyugat-európai nyelvtudománnyal szemben. Egy évvel Bél tervezetének megjelenése előtt Daniel Juslenius, a turkui egyetem professzora egy előadásában ugyancsak a héberrel (és a göröggel) rokonította a finn nyelvet. Ld. *Daniel Juslenius*: De convenientia linguae Fennicae cum Hebraea et Graeca (1712). In: Schwedische Bibliothec [!]. I. Rußworm, Stockholm, 1728. 158–168. Jusleniusra még ld. *Santeri Junttila*: Áltudomány és nemzeti őstörténet: európai példák. In: A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Szerk. Honti László. Tinta, Bp., 2010. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104.) 280.

9 Ezt világosan kinyilvánítja egy korai munkájában, amelyről alább részletesebben is szölok. Ld. *Matthias Belius*: De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio. Monath, Lipsiae, 1718. 5.

10 Ld. *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 49. Még ld. uo. 48–56.

10–11), a másik viszont az antik történetírói és geográfiai hagyomány. A magyarság vonatkozásában évszázadokig bizonyos megegyezés uralkodott a szkíta–hun eredetét illetően, ami aztán a magyar történeti gondolkodásban, sőt a közgondolkodásban is gyökeret vert – már csak azért is, mert a hun eredet kiválóan biztosította a magyarság történelmi jogát a Kárpát-medencére.¹¹ Ám az őstörténeti kutatások felélékülése azt hozta magával, hogy számos európai tudós a szkítákban vagy a hunokban találta meg nemzete őseit. Különösen a német szerzőkre volt ez jellemző, de a szkíták igen népszerűek voltak a skandináv nemzeteknél, illetve az íreknél, skótoknál is.¹² A jelenség érthető, hiszen a szkíták az antik hagyományban ősi népnek számítottak, majd a keresztény gondolkodásban a (Kámmal ellentétben) „kegyes” Jáfet (1 Móz 9) leszármazottainak tekintették őket, akik az északi vidékeket népesítették be, ezért a kelta, germán, skandináv és általában az európai népek szívesen kötötték hozzájuk az eredetüket. De a hun eredet sem volt népszerűtlen, egyes német történetírók „érdeklődtek” iránta. (Már Thuróczy János is szembe találta magát azzal, hogy a németek jogot formáltak a hun származásra, ezért krónikájában határozottan visszautasította ezt.)¹³ Ezzel párhuzamosan egyes szerzők vitatták a magyarok szkítáktól vagy hunoktól való származását. A magyar történettudományt sajátos helyzetbe hozta ez a fordulat, hiszen ezáltal őstörténetünk több évszázados tradíciója kérdőjeleződött meg. Újabb kihívásként érkezett a magyarok „északi”, „jugriai” eredetének elmélete, amely több korabeli munkában felbukkant.¹⁴ Ám a 16–17. században a szétdarabolt ország historikusai inkább a közelmúlttal, kortörténettel foglalkoztak: a teljes történelmet, így az eredet kérdését is magában foglaló szintézisre s a nemzetközi vitákba való bekapcsolódásra nem futotta erejükből. Bél ezt a problémát is igen pontosan érzékelte, és őstörténeti koncepciójával éppen erre kívánt válaszolni.¹⁵

Bél fellépését az is motiválta, hogy a Magyarországról alkotott kép mind szélesebbé, komorábbá vált. A 16–17. századi külföldi országleírások egy elmar-

11 A kérdésre máig érvényes megállapításokkal szolgál: *Hóman Bálint*: A magyar hún-hagyomány és hún monda. Stúdium, Bp., 1925.; még ld. *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). In: *Uő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. 2. kiad. Gondolat, Bp., 1984. (Társadalomtudományi Könyvtár) 490–491. A hun eredet honi tradícióját napjainkig végigköveti *Sándor K.*: i. m. (2. jz.) 321–435.

12 *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 67–75.; *Komlóssy Gy.*: Ősi betűk (I.) i. m. (2. jz.) 536–538.

13 Ld. *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. In: *Thuróczy János*: A magyarok krónikája – *Rogierius mester*: Siralmas ének. Az utószót írta Kristó Gyula. Osiris, Bp., 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) 29.

14 A Jugria-kérdésre legújabban ld. *Vásáry I.*: i. m. (2. jz.) 73–87.; *Sándor K.*: i. m. (2. jz.) 398–400.

15 Az alábbiakból ki fog derülni, milyen jól ismerte Bél a nyugat-európai történeti irodalmat, s milyen határozottan reagált rá; egyelőre legyen elég hivatkozni forrásgyűjteménye, az *Adparatus* egyik jegyzetére, ahol rosszállón ír az északi nemzetek „törleszkedéséről” a szkíta névhez („Adde nimiam Scythici nominis apud gentes septentrionales adfectionem”). Ld. *Matthias Belius*: *Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*. I–II. Royer, Posonii, 1735(–1746.) I. 90.

dott, műveletlen, barbár országról írtak, s ezzel párhuzamosan az ország múltját is mind dicstelenebbre festették.¹⁶ Különös helyet foglalnak el ezzel kapcsolatban a honi német szerzők (Töppelt, Frölich, Tröster – Bél mindhármojukkal szemben „felvette a kesztyűt”), akik amellett, hogy az európai áramlatokra gyorsabban válaszolva ragyogó múltat és eredetet kreáltak a magyarországi német-ségnek, a magyarságról, illetve annak múltjáról már korántsem írtak ilyen hízelgően.¹⁷ Bél érzékenyen reagált erre a kihívásra is: 1718-as tervezetének bevezetőjében kijelentette, hogy a hazájáról író szerzők „képzeltései”, illetve „a magyar név gyűlöletől” származó „vádaskodások” ösztönözték műve megírására.¹⁸ Ebben a tekintetben már voltak elődei: a Buriusok adatgyűjtése, Czittinger írói lexikona, tehát a lassan kibontakozó magyarországi irodalomtörténet-írás (*historia litteraria*) – amelynek ugyancsak deklarált célja volt a külföldről jövő kritikák cáfolata – bizonyosan hatással volt rá, már csak honi kapcsolatrendszere miatt is.¹⁹ A „képzeltései” és „vádaskodások” elleni harcot azonban nemcsak a korabeli Magyarország bemutatása során, hanem a história és a nyelvtörténet mezején is meg akarta vívni: vonatkozó művei erről tanúskodnak.

Végül – ahogy a tanulmány elején lévő idézettel rámutattam – az előzmények, vagy pontosabban az elődök között meg kell említeni Otrokocsi Fóris Ferencet, aki az 1693-ban kiadott *Origines Hungaricae* című művében már megpróbált megfelelni a fenti kihívásoknak. Munkája bevezetőjében rokonította szinte az összes európai, illetve antik nyelvvel a magyart. Ezzel egyrészt rámutatott annak régiségére (értsd: mivel minden nyelvvel rokonítható, közel van az ősnyelvhez), illetve azt is bizonyítottan látta ezáltal, hogy az ő korában már távol élő népekkel hajdan szomszédságban volt a magyarság (ami szintén régiségére bizonyíték). Az általa előadottak alapján Otrokocsi szerint az is nyilvánvaló, hogy Georg Horn német és Marcus Zuerius van Boxhorn holland nyelvész közlése, miszerint a nyugati nyelvek mind a szkítából erednek, „ráillik” a magyarokra.²⁰ Elsősorban azonban a magyar nyelv héberrel való rokonsága fontos számára, mivel ő is vallotta, hogy a héber őrizte meg a legtöbbet az ősnyelvből, s ebből a szempontból a többi nyelv „anyjának” nevezhető.²¹ Szerinte nemcsak a héber és a káldeus segíthet a magyar nyelv tanulmányozásában, hanem ez fordítva is igaz,

16 A kérdésre ld. *Tarnai Andor*: Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez). Akadémiai, Bp., 1969. (Modern Filológiai Füzetek 6.) 63–79.

17 Frölichre ld. uo. 67–68. (Tarnai azonban nem említi e munkák magyarokkal szemben ellenséges hangnemét.)

18 *Belius, M.*: Epistola i. m. (4. jz.) 43–44.

19 *Szelestei N. László*: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. OSZK, Bp., 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 4.) 62–63.; *Tarnai Andor*: A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása. In: *Uő*: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. Szerk. Kecskeméti Gábor. Universitas, Bp., 2004. 82–83.

20 Ld. *Franciscus Foris Otrokocsi*: *Origines Hungaricae, seu liber, quo vera nationis Hungaricae origo et antiquitas, e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur [...]*. I–II. Strik, Franequerae, 1693. I. xv–xxvi.

21 Uo. I. xxxviii.

s egyben reményét fejezte ki, hogy eljön majd a nap, amikor a magyar legalább olyan fontos lesz a héber nyelv megismerésében, mint az arab. Ennek szemléltetésére meg is fejt néhány homályos értelmű ószövetségi szónak a jelentését a magyar segítségével (Bél tehát egyértelműen Otrokocsitól kölcsönözte az ötletét).²² A két nyelv hasonlóságán felbuzdulva még azt sem tartotta kizártnak, hogy Izrael asszírok által elhurcolt tíz törzse éppen a magyarokba olvadt bele.²³ A szkítákkal külön fejezetben foglalkozott, és már az elején kijelentette, hogy aki egy kicsit is járatos a történelemben, az nem tagadhatja, hogy a magyarok tőlük származnak. Itt még nem nevesítette ellenfeleit, megtette viszont a hunok kapcsán: a róluk szóló egyik fejezetben ugyanis hevesen cáfolta Jacob Spiegel német humanistát, aki szerint a hunok gót nyelven beszéltek.²⁴ Egyébként a szkítákról, hunokról, illetve avarokról és a magyarok bejövételéről szóló fejezeteket magas színvonalon, nagyszámú (köztük számos bizánci) kútfő bevonásával írta meg.²⁵ A magyar nyelvről kijelenti, hogy a magyarok, illetve őseik, a szkíták egykor a szírek és káldeusok szomszédai lehettek, ahogy az nyelvükből kiderül, továbbá, hogy a héber és káldeus nyelvvel egy európai idióma sem mutat akkora rokonságot, mint a magyar.²⁶ Ezzel voltaképpen a szokásos utat járja be, azaz – más európai nyelvészekhez hasonlóan – biztosítja anyanyelve régi voltát, és meghatározza a héberhez, az ősnyelvhez való viszonyát. Mindezt hatalmas mennyiségű héber–magyar, káldeus–magyar stb. szórokonítással támasztja alá.²⁷

Az *Origines* második könyvében az addig viszonylag kimért előadásmódot végleg elárasztják a magyarok őseivel kapcsolatos légből kapott teóriák, képtelen szómagyarázatok. Van azonban egy fontos mozzanat a csapongó okfejtésben: ez a magyarság Kárpát-medencei autochtóniájának a bizonyítása. Otrokocsi ugyanis a Duna antik nevének, az *Isternek* a magyarból való eredeztetésével kijelenti, hogy az özönvíz után a magyarok voltak az elsők, akik megtelepedtek a Duna és a Tisza partján.²⁸ A mai szemmel hajmeresztő elmélet a korban nem

22 Uo. I. xxvi–xxviii.

23 Uo. I. xxix.

24 Uo. I. 127.

25 Uo. I. 1–280.

26 Uo. I. 282–283.

27 Uo. I. 282–425. Félrevezetőnek és tévesnek tartom Bárczi Géza és Kosáry Domokos megállapítását, miszerint Otrokocsi Fóris lenne az első képviselője annak az irányzatnak, amely „már nem a héberrel”, hanem általában a „napkeleti” nyelvekkel rokonította a magyart. Ld. *Bárczi Géza: A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlatja*. In: *Uő–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története*. 2. kiad. Tankönyvkiadó, Bp., 1978. 581–592., különösen 582.; *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 3. kiad. Akadémiai, Bp., 1996. 157. Otrokocsi Fórisnál a héber az első helyen áll mint az ősnyelv megőrzője, s ha a szófejtések során fel is sorakozik mellé a héberhez közel álló szír és káld nyelv – továbbá az előszóban vagy a második kötetben szórványosan sok egyéb nyelv –, a rokonítások túlnyomó része a héberhez kapcsolódik, és Otrokocsi Fóris mindvégig nagy jelentőséget tulajdonít a magyar nyelv héberrel való közeli kapcsolatának.

28 A valójában szláv eredetű *eszerha* – „eresz”, „tető” – szóból eredezteti az *Istert*. *Foris Otrokocsi, F.*: i. m. (20. jz.) II. 98–105.

volt szokatlan: a svéd Olaf Rudbeck víziója a skandináv Atlantiszról, vagy éppen a már említett Frölich következtetései a Pannóniát mindenki más előtt elfoglaló geta-gótokról és Gepidia-Scepusiáról hasonló kategóriába esnek.²⁹ Otrókoci Fóris egyszerűen bekapcsolódott az „öslakos-vitába” (Tarnai Andor találó kifejezése), vagyis a „ki volt itt előbb” kérdésnek a polémiájába, amely Magyarországon a 17. században jelentkezett.³⁰ Ez a szemlélet, amint arról később szót ejtek, Béltől sem állt távol, ám ő, ha nem is ilyen harsányan, de a szlávok Kárpát-medencei autochtón jelenléte mellett érvelt. Ha tehát ebben nem is követte elődjét, s általában higgadtabb hangot üt meg az őstörténeti kérdésekben, az alábbiakból világosan kiderül, hogy Otrókoci elgondolásai számos ponton visszaköszönek Bél munkásságában.

Magyar nyelv, hun–szkíta írás

Bél a tervezett magyar nyelvtörténetének két fejezetét dolgozta ki alaposabban. Kéziratban maradt „magyar szőfejtő szótára” (*Etymologicon Hungaricum*), amelyben 468 magyar szót vezetett le a héberből és „rokon nyelveiből” (káld, szír, arab), formai hasonlóság és erőltetett asszociációk alapján (például város, váras <barach „menekül”).³¹ Otrókoci hatása itt egyértelmű, Bél sokszor hivatkozik rá, illetve tőle vesz át rokonításokat. Mindazonáltal Bél annyiban meghaladta elődjét, hogy igyekezett bizonyos törvényszerűségeket felfedezni abban, miképpen vezethetők le a magyar hangzók a fentebb felsorolt keleti nyelvekből.³²

Figyelemreméltó Bél kéziratainak bevezető része, ahol egyrészt a magyar nyelvtan és szótár első megalkotójának nevezi Szenczi Molnár Albertet, másrészt viszont szembe fordul a jeles tudósnak ama nézetével, hogy az összes nyelv a bábeli zűrzavarban keletkezett. Bél szerint ennek ellentmond az időszámítás, továbbá az is, hogy az egész emberiség nem telepedhetett le egy helyen; végül pedig – így Bél

29 Otrókocsi a tudományos közvélemény fantasztának és a magyar nyelvvel kapcsolatos elrugaskodott elméletek ősforrásának könyvelte el. Ld. pl. *Zsirai Miklós*: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi. MTA, Bp., 1952. 9–10; *Tarnai A.*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 828–829. (figyelmeztet az Otrókoci Fórisral kapcsolatos kritika felületes voltára, de részben egyetért vele); *Domokos P.*: i. m. (2. jz.) 53. Ezeknek a kritikáknak a közös tévedése abban rejlik, hogy figyelmen kívül hagyják azt a tényt, miszerint hasonló módszerekkel dolgozott a korszakban a nyugat-európai nyelv- és történettudomány is, vagyis az ötletszerű szó- és nyelvrokonítások, fantasztikus eredettörténetek korszaka volt ez. Tehát Otrókoci különöc „csodabogárnak” való beállítására nincs tekintettel a korabeli tudományos környezetre. Vö. *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 57–59. Otrókoci Fóris őstörténeti munkásságának pozitív értékelését ld. *Szabados Gy.*: i. m. (2. jz.) 145–152.

30 Röviden tárgyalja *Tarnai A.*: Extra Hungariam i. m. (16. jz.) 67–68.

31 [*Bél Mátyás*]: Caput IV. *Etymologicon Hungaricum*. Közzölte *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 25–121. A műre ld. uo. 7–24. (A „Caput IV.” a szótárnak az 1713-as tervezetben betöltött helyére utal.) A felhozott példát ld. *Bél M.*: *Etymologicon* i. m. 115.

32 Ld. *Bél M.*: *Etymologicon* i. m. (31. jz.) 118–121. Még ld. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 8.

– Noé, illetve Sém és Jáfet leszármazottjainak istenfélelme (*pietas*) miatt is képtelenség ilyet írni.³³ Hogy valójában mire gondolt ezzel, az a már említett *Notitia Hungariae antiquae* egyik fogalmazványából derül ki: ott ugyanis kifejti, hogy szerint Jáfet leszármazottai – Sém utódaihoz hasonlóan – nem vettek részt a bábéli torony építésében, így nyelvük is romlatlanul megőrizte az ősnyelvet (bár később a vándorlások miatt az mégis változott). Bél teóriája mind megfogalmazásában, mind tartalmában Samuel Bochart protestáns francia teológus *Geographia Sacra* című művére megy vissza, amelyet gyakran idézett és nagy becsben tartott. Bochart munkájában azonban csak Noé, Sém és Sém egyes leszármazottai – Ábrahám felmenői – maradnak ki a bűnös cselekedetből. Ebbe a Noétól Ábrahám felé ágazó leszármazásba szúrta bele Bél – elég ügyetlenül – Jáfet nevét. Mentegőtözéséből, miszerint ez bizonyára újnak és szokatlannak fog tűnni az olvasóknak, világosan kitűnik, hogy Bél saját teóriájáról van szó, továbbá, hogy annak súlyával ő is tisztában volt.³⁴ S hogy mi volt az elmélet célja, kiderül nagy országtörténetének, illetve országleírásának később részletesen bemutatandó tervezetéből, a *Prodromus*ból. Ebben a szkíta nyelv kapcsán megjegyzi: Jáfet leszármazottjai, köztük a szkíták nem vettek részt a bábéli torony építésében, így a szkíta nyelv igen közel áll a romlatlan ősnyelvhez; sőt e rokonság nyomai még korának magyar nyelvében is megtalálhatók!³⁵ Tehát ezt a radikális – és teológiailag is problémás – elméletet azért dolgozta ki, mert ezáltal a jáfetita származást egybekapcsolhatta az ősnyelv (azaz a héber) megőrzésével, így a magyar nép- és nyelvrokonítás paradoxonát, a Jáfettől való szkíta–hun származást és a nyelv héber eredetének „ellentmondását” sikerült kiküszöbölnie.³⁶ (Mint láttuk,

33 Ld. *Bél M.*: Etymologicon i. m. (31. jz.) 25.

34 Bochart állítása: „Sed neque *Noam*, aut *Semum*, aut *Arphaxadum*, aut *Salam*, aut *Heberum*, ad quos pertinebat foedus, conspirasse verisimile est in tam insanæ substructionis fabricam.” Ld. *Samuel Bochartus*: *Geographia Sacra, seu Phaleg et Canaan* [...]. In: *Uő*: *Opera omnia* [...]. Boutesteyn & Luchtmans, Lugduni Batavorum, 1712. 37–38. Bél „parafrázisa”: „At quis credat, sanctissimos patres, *Noam*, *Semum*, *Japetum*, *Arphaxadum*, *Selahm*, *Heberum*, quamvis τῶν πύργου ποιῶν σύγχρονοι fuerint, in impia et execranda coepta turbae Nimrodicae, sive consensisse, sive ea operis suis iuvisse?” [*Bél Mátyás*]: *Caput II. De primis Scythiarum* [!, *Scytharum*] *sedibus et Scythia antiqua et huius populis*. Ústredná Knížnica Slovenskej Akadémie Vied – Lyceálna knižnica (= UK SAV LK) 87. kg. fol. 67–74., itt: fol. 68v. Bochart művére még ld. *Droixhe, D.*: i. m. (2. jz.) 38–39., 46–47.

35 „Lingua Scythica nequit a confusione illa Babylonica, quam gentes pleraeque omnes adfectant, arcessi, eo quod insano illi molimini, non interfuerunt Japhetidae, Scytharum parentes. Ad primam ergo, et incorruptam linguam illam, proxime accessit vetus Scytharum idioma, cuius rei hodiernum, in vocibus Hungaricis, exstant vestigia.” *Matthias Belius*: *Hungariae antiquae et novae Prodromus*, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit, Auctor [...]. Monath, Norimbergae, 1723. 3–4. A magyar történettudományban később Desericzky József Ince érvelt hasonlóan a szkíták „ártatlansága” mellett, ő viszont főleg pseudo-Berosust vette alapul, bár ismerte Bochart-t is. Ld. *Josephus Innocentius Desericus*: *De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria* [...]. I–V. Landerer–Eitzenberger, Budae in Hungaria–Pestini, 1748–1760. II. Lib. III. 20–22. Még ld. *Szörényi L.*: i. m. (2. jz.) 75.

36 1713-as tervezetében még azt sejteti, hogy a magyar „a héberből sarjadt ki” (*Bél M.*: *A magyar nyelv* i. m. [3. jz.] 40.), ami nyilván nehezen volt összeegyeztethető a jáfetita származással.

Otrokocsi ezt még úgy oldotta meg, hogy azt feltételezte: a magyarság a héber, káld stb. népeknek a szomszédságában lakott.) Ezzel az elmélettel alighanem Bél ment el a legmesszebre a héber–magyar nyelvrokonítás terén.

A hun–szkíta írásról (nem „irodalomról”!)³⁷ szóló dolgozata – amely ugyan csak az 1713-as tervezet része volt – 1718-ban nyomtatásban is megjelent.³⁸ A munka előzménye, hogy Bél hozzájutott egy rovásírás-ábécéhez, amely a Telegdi-féle *Rudimentá*ban található betűsor egyik variánsa volt. Bél észrevette a nagy lehetőséget a rovásírásban, amely abban állt, hogy az ábécét is fel lehet hozni érvként a magyar nép ősisége mellett. Ugyanis nemcsak a nyelvek, hanem a betűk, írások közötti elsőségért is folyt a harc Európában. Az írás eredete körüli vita egyik fő motívuma a legendás szkíta Fenesius/Fenisius, Jáfet másodunokája volt, akit mindenki szeretett volna saját nemzetéhez tartozónak tudni, ahogy persze a szkítákat is. Az ír O’Flaherty például úgy vélte, hogy Fenesius a skótok és írek ősatya volt, és ő találta fel a skót írást, minden más írás közül elsőként,³⁹ ahogyan kiemelt szerepet juttatott neki a svéd Olaf Rudbeck, a skandináv Atlantisz megálmodója, a rúnairás magasztalója is. Fenesius nevét O’Flaherty természetesen az ír, Rudbeck viszont a gót nyelvből eredeztette.⁴⁰ A német Tanzel pedig Fenesiust a szintén mitikus germán Mannusszal, a germán és svéd írásbeliség legendás „atyjával” azonosította.⁴¹ Bél azonban egy tetszetős etimológiával a magyar nyelvből vezette le Fenesius nevét (a *fényes* szóból),⁴² amivel egyrészt „bizonyította” a magyarság valódi szkíta voltát (hiszen a szkíta Fenesius neve a magyar nyelv segítségével érthető meg), másrészt viszont a legendás alakot egyszermind a szkíta–hun–magyar rovásírás felfedezőjévé alakította át. Bél tehát – korábbi magyar szerzőkhöz hasonlóan – azt állította, hogy a rovásírás nemcsak a magyarok, hanem a szkíták és hunok írása is volt egyben,⁴³ ahogy arra már a címben is utal: így a saját írás „glóriájából” nekik is jut. S hogy a Bél-féle logikát folytassuk, újra a magyarság az, ahol ez a szkíta–hun írás fennmaradt (ahogy az „ősnyelv-maradványok” is), amely viszont szintén a magyarok „szkítaságát” erősíti. A harmadik fontos mozzanat Fenesius „honosításában” az, hogy ezzel Bél mintegy bekapcsolódott a nemzetközi tudományos diskurzusba, vagyis az írás eredetéről szóló vitába.⁴⁴

37 A szakirodalomban rendszeresen így fordítják, holott a *litteratura* első jelentésében egyszerűen betűsor, ábécé. Esetleg szóba jöhet még az „írásbéliség” fordítás.

38 *Belius, M.*: Exercitatio i. m. (9. jz.). A műre legrészletesebben ld. *Komlóssy Gy.*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 27–51. Még ld. *Uő.*: Ósi betűk (I.) i. m. (2. jz.) ill. *Uő.*: Ósi betűk (II.) i. m. (2. jz.).

39 *Rodericus O Flaherty*: Ogygia, seu rerum Hibemicarum chronologia [...]. Everingham–Tooke, Londini, 1685. 10., 63., 220., 226.

40 Ld. *Komlóssy Gy.*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 49–51. Még ld. *Uő.*: Ósi betűk (I.) i. m. (2. jz.) 537–538.

41 Ezeket az elméleteket Bél is ismerteti. Ld. *Belius, M.*: Exercitatio i. m. (9. jz.) 19–23.

42 Uo. 20.

43 Így tett Thuróczy János, Szamosközy István, Baranyai Decsi János, Szenczi Molnár Albert, Tsétsi János is. Ld. *Komlóssy Gy.*: Ósi betűk (II.) i. m. (2. jz.) 138–144. Baranyai Decsi Telegdi János *Rudimentájához* frott levelét, amelyben kifejti ebbéli nézetét, ld. *Sebestyén Gyula*: A magyar rovásírás hiteles emlékei. Akadémiai, Bp., 1915. 96–98., különösen 97.

44 Vö. *Komlóssy Gy.*: Ósi betűk (I.) i. m. (2. jz.) 538.

Művében Bél megvizsgálta a rovásábécét és bizonyította annak hitelességét, keleti eredetét és régiségét. Érvei közül a legfontosabb, hogy a rovásírás rokonítható a különböző keleti ábécékkel, így a héber, arab, szír, stb. betűkkel, de főleg a héberrel, amelyet – akárcsak a nyelvet – más európai nyelvtudósokhoz (például Buxtorfhoz) hasonlóan az első írásnak tartott.⁴⁵ További érvei: a rovásírás a latin ábécével szemben alkalmas a magyar hangzók teljes leképezésére, ellenben nincsenek benne olyan betűk, amelyek az európai nyelvekhez szükségesek, a magyarban azonban feleslegesek (q, x stb.); végül pedig, hogy jobbról balra halad, ami szintén a keleti írások sajátja. Nyugodtan állíthatjuk, hogy Bél példás alaposággal vizsgálta meg a rovásírást és kora lehetőségeihez mértén helyes megállapításokat tett.⁴⁶

A rovásírásról szóló tudósításokat többen kételkedve fogadták – még Otrókoci Fóris Ferenc is.⁴⁷ E kételkedőkkel Bél heves vitát folytat a könyv lapjain. Fő ellenfele az erdélyi szász Johann Tröster, aki szerint nincs is a magyaroknak saját írása, hiszen még egy töredéket sem tudnak mutatni, amin ilyen írás állna. Bél többször is visszavág neki: irigységgel vádolja, továbbá azzal, hogy semmilyen érveléssel nem támasztja alá a rúnairás elsőségéről szóló állítását; máshol pedig szemére veti, hogy nem kellett volna messzire mennie (mármint az erdélyi Trösternek) a rovásírásos emlékekért – csak éppen a „szomszédba”, a székelyekhez.⁴⁸ Ugyanilyen vehemenciával utasítja vissza a szintén szász Lorenz Töppeltet, aki szerint a kereszténység felvétele előtt a magyaroknak nem volt írásuk: Bél szerint ugyanis éppen Erdélyben lehetnek erre utaló nyomok.⁴⁹ Ugyanakkor ő is belátta, hogy eredeti, „hun–szkíta” betűkkel írt szövegmélek hiányában gyenge lábakon áll az érvelése. Ezért a magyarokkal közös eredetre és írásra hivatkozva kérte a székelyeket: ne hagyják, hogy olyan emberek támadják őket, akik csak saját maguknak tulajdonítják az értelmet (nyilvánvalóan Trösterre és Töppeltre utalva ezzel), hanem írásukról valamilyen szemelvényt közölve mossák le magukról a *barbárság* bélyegét.⁵⁰ Óhajában tehát nemcsak az áhított szövegmélek megszerzése bújjik meg, hanem ama szándéka is, hogy a régi hun–szkíta írással biztosítsa a székelység, s a vele (az ő értelmezésében) közös eredetű magyarság helyét Európa művelt (azaz „nem barbár”) nemzeteinek sorában, akik saját régi írással büszkélkednek.

De nemcsak a rovásírás létezésében, hitelességében kételkedőket utasítja vissza, hanem műve harmadik részében („a hun–szkíta írással kapcsolatos előítéletekről”) arra is vállalkozik, hogy megcáfolja a hunok írástudatlanságára vonatkozó érveket.⁵¹ Az erősen polémikus-apologetikus hangnem, amellyel visszaveri

45 *Belius, M.*: Exercitatio i. m. (9. jz.) 5.

46 Uo. 25–42.

47 *Foris Otrókoci, F.*: i. m. (20. jz.) I. 320–322.

48 *Belius, M.*: Exercitatio i. m. (9. jz.) 51–53., 57.

49 Uo. 13. Bél persze jól ismerte a székelyek rovásírására való korábbi utalásokat. Ld. *Komlóssy Gy.*: Ósi betűk (II.) i. m. (2. jz.) 138–146.; *Uő*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 35–44.

50 „...adpersam barbariei maculam pro virili abstergant.” *Belius, M.*: Exercitatio i. m. (9. jz.) 58.

51 Uo. 61–75.

ezeket a kifogásokat (például hogy nem maradtak fenn hun nyelven írt szövegek, feliratok, pénzérmék stb.), már átvezet minket Bél következő korszakához, ahol egyre inkább a magyar őstörténeti koncepció védelme és „kifényesítése”, illetve általában a történeti okfejtés kerül előtérbe a nyelvészeti érvek helyett.

Hunok és Hungarusok – Bél a magyarok elődeiről

Nem tudni, mi okozhatta, hogy Bél, ha ideiglenesen is, de feladta nyelvi kutatásait (tervezett magyar nyelvtörténetéből az *Exercitatio*n kívül más nem jelent meg), s ehelyett a magyar történelemmel, és főleg a magyarok eredetével kezdett foglalkozni. Talán a keleti nyelvekben (gondolva itt a szír, arab stb. nyelvekre) való járatlansága tartotta vissza, ahogy arra már 1713-as tervezetében utalt;⁵² talán nem kapott elég ösztönzést, adatot a munkájához. Az is lehet, hogy a nyelv eredete helyett a nemzet geneziséét találta érdekesebbnek, jobban kutathatónak.

Az bizonyos, hogy Bél 1718 után már nagy országleíró művét írta, különösen annak őstörténeti részét, amely a *Notitia Hungariae antiquae* címet viselte. 1723-ban az 1718. évihez képest némileg átdolgozott tervvel állt elő a *Notitia* előfutárában, a *Prodromus*ban. A kötet „rég Magyarországról” szóló részében már több történeti fejezet kidolgozott formában olvasható a szkítákról és a hunokról.⁵³ Emellett a pozsonyi líceumi könyvtárban és más gyűjteményekben is fennmaradtak Bél kéziratai, amelyekben újabb elkészült részeket lehet találni, ugyancsak a magyarok elődeiről.⁵⁴ Jóllehet Bél a *Notitia Hungariae antiquae* is félbehagyta, miként a nyelvtörténetét, eme többé-kevésbé kidolgozott kezdeményekből kirajzolódik a szerző képe a magyar nemzet régmúltjáról. Az elkészült fejezetek ugyanis világosan azt mutatják, hogy Bél fő célja a szkíta–hun–avar–magyar származás apológiája volt az azzal ellentétes és egyre sokasodó külföldi véleményekkel szemben.

Szerzőnk a részben kéziratban maradt, részben vázlatosan ismertetett „szkíta könyvet” azzal kezdte, hogy visszautasította a „szkíta” népnév német, illetve görög és héber nyelvből való eredeztetését, ahogyan Zuerius van Boxhorn holland nyelvész ama állítását is, miszerint a szkíták németül beszéltek volna.⁵⁵ Bél szerint a népnév kialakulása „belső fejlemény”, nem fejthető meg a mai nyelvek alapján.⁵⁶ A szkíták származását Bél előbb az antik görög mitológia keretei

52 *Bél M.*: A magyar nyelv i. m. (3. jz.) 39.

53 *Belius, M.*: *Prodromus* i. m. (35. jz.) 1–62.

54 A líceumban lévő kézirat: UK SAV LK 87. kg. A kéziratcsomó részletes ismertetését ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás kéziratai i. m. (1. jz.) 19–26. A *Notitia Hungariae antiquae* kéziratának fogalmazványainak teljes listáját ld. *Uő*: Bél Mátyás „*Notitia Hungariae novae...*” i. m. (4. jz.) I. 46–49.

55 Ld. [*Bél Mátyás*]: *Hungariae antiquae periodus Scythica. Caput I. De origine Scytharum.* UK SAV LK 87. kg. fol. 26–37., itt: fol. 26–27. A szkíták német származtatására irányuló egyéb kísérletekre ld. *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 73–74.

56 *Bél M.*: *De origine Scytharum* i. m. (55. jz.) 27v–28r. E józan belátás talán annak is köszönhető, hogy nem sikerült a magyarból származtatnia a népnevet, ahogyan már Otrókocsi is inkább a héber nyelvhez fordult ez ügyben. Ld. *Foris Otrókocsi, F.*: i. m. (20. jz.) I. 33–39.

között igyekeznek kifejteni (így azonosítja Iapetost Jáfettel, illetve bizonyítja Deucalion szkíta voltát), habár nem veszi azt komolyan, csak annyiban, hogy, mint írja, az őszövségi valóság (például az özönvíz) a görög mítoszokban eltorzított formában jelentkezik.⁵⁷ Ezután térne rá a szkíták biblikus, Jáfettől és Magógtól való származtatására, itt azonban a kézirat megszakad.

Terjedelmi okok miatt nincs mód az összes kézirat tartalmának ismertetésére. Ezért a *Prodromus*ban található vázlatos tervezetet követem, amelyben egyébként Bél világosan összefoglalta az elképzeléseit. A szkíták „őshazájának” lokalizálása kapcsán (szkíta könyv, 2. fejezet) szembekerül azzal a problémával, hogy az antik szerzők a „szkíták” és a „Szkítia” elnevezést általában értették az északi vidékekre, illetve népekre, vagyis a helynév és népnév is egyfajta gyűjtőnév volt. Bél a problémát úgy oldja meg, hogy felhossa azt a fent említett érvét, miszerint Jáfet leszármazottai nem vettek részt a bábéli toronyépítésben, amelyből most topográfiai következtetést von le: ezek szerint az armeniai Araxes folyónál maradtak, ahol Noé bárkája földet ért, vagyis a szkíta őshazájának is itt kell lennie.⁵⁸ Ami a szkíta népnév gyűjtőnév-jellegét illeti, Bél ebben is kihívást látott – nem ok nélkül, mert ennek elfogadásával a magyarok ősi szkíta származásának „előkelősége” is devalválódhatott volna, más szóval súlytalanná válhatott volna a magyar történeti hagyomány alapvetése, a veretes „szittyá” eredet. A problémát még az *Exercitatio*ban frappánsan megoldotta. Igazat ad ugyan Boxhorn és Claude Saumaise francia nyelvész állításának, miszerint az európai nemzetek mind a szkítáktól származnak, de a többi nemzet szerinte „elfajzott” a szkíta erkölcsöktől, s nevük is más lett, ellenben a magyarok őseinél (*nostris maioribus!*) igen sokáig megmaradt a szkíta népnév, így a magyar történetírók teljes joggal tulajdonítják saját nemzetüknek a szkíták dicsőségét!⁵⁹ A magyarok „szkítább” származását kívánta bizonyítani a fentebb már többször említett érvvel is, miszerint a szkíták megőrizték az ősnyelvet (nem voltak ott Bábélnél), és ez az ősnyelv jól felfedezhető a magyarban.⁶⁰ Végül a szkíták szokásai kapcsán megjegyezte, hogy a halizónok, akiket Hérodotosz alapján szkítáknak tekintett, fohagyományát és vöröshagyományát ettek, éppúgy, mint a mostani magyarok⁶¹ – itt tehát „néprajzi”, életmódbeli bizonyítékot hozott fel elmélete alátámasztására. Vagyis Bél minden lehetséges eszközzel bizonyítani kívánta, miszerint a magyarok szkíta eredete minden más népénél előbbre való, hogy ezzel a régi magyar eredetelméletet megvédje az egyre nagyobb számú „konkurenciával” szemben. Ami egyébként a néprajzi jellegű megfeleltetési kísérleteket illeti, ezek jellemző vonásai Bél őstörténeti kutakodásainak. Feltűnnek már az *Etymologicon* lapjain is, ahol a szórokönításokat támogatja meg a régi magyarok életmódjának egy-egy (vélt) elemével,⁶² de a jelenség főleg a hunokkal kapcsolatban lesz szembetűnő.

57 *Bél M.*: De origine Scytharum i. m. (55. jz.) 28r–36v.

58 *Belius, M.*: Prodromus i. m. (35. jz.) 2.

59 *Uő.*: Exercitatio i. m. (9. jz.) 56.

60 *Uő.*: Prodromus i. m. (35. jz.) 3–4.

61 *Uo.* 4.

62 A jelenségre példákkal ld. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 15–21.

Otrokocsi Fóris szintén megpróbálkozott hasonlóval, amikor a hunok vendégszeretetét összefüggésbe hozta a magyarokéval; továbbá a korabeli tudományosságban is megfigyelhető a népi kultúra iránt bizonyos érdeklődés, leginkább a német államismeret, illetve az országleírások keretei között.⁶³ Bélnek a népszo-kások, illetve az életmód megfigyelésére irányuló törekvése a *Notitiában* fog igazán kiteljesedni – ekkor már „hátsó szándék”, tehát eredeztetési érvként való felhasználás nélkül.

A „hun könyvet” – melynek első fejezetét kidolgozta a *Prodromusban* – szintén azzal kezdi, hogy visszautasítja a német igényeket, amelyek megfogalmazói egy humanista koholmány, pseudo-Berosus (Bérosszosz) alapján a germánok közé sorolták a hunokat.⁶⁴ Bél a magyar és a német nyelv különbségével cáfolja meg az elméletet, hiszen szemében egyértelmű, hogy a magyar a hun nyelv örököse. Érdekes ugyanakkor – bár kétségtől logikus lépés –, hogy a magyar történeti hagyományban szereplő Hunor–Magor mondát elveti, azzal az indokkal, hogy a szkíták nem „Ménróttól”, azaz Nimródtól (Hunor és Magor atyjától), hanem Magógtól erednek, továbbá a hunokat nem lehet olyan régi korba helyezni.⁶⁵ A magyar nyelv hun eredetéhez igyekszik némi bizonyítékot is szolgáltatni, jelesül azt, hogy a bizánci Agathias művében feltűnő „hun” törzsnevek – *Cotriguri, Utiguri, Ultizuri* – azt jelentik, hogy „Cotrig úré” stb., amiben elmélete egyértelmű igazolását látja.⁶⁶ A fejezet végén újra szembeszáll Trösterrel s másokkal, akik a hunok nyelvét germánnak mondják, s Priszkosz-idézetekkel vág vissza, amelyekből kiderül, hogy a hun és a gót két külön nyelv voltak.⁶⁷ Felhozza még a nyelvrokonság mellett a Jordanesnél szereplő *Hunnivart*, ahová Attila fiai menekültek a gótoktól elszenvedett vereség után; azt gyanítja, hogy az elnevezés Hunyad vármegye vagy Ungvár nevében maradt fenn.⁶⁸

A hunok szokásainak, életmódjának bemutatásánál kisebb részben Jordanes, főként pedig Ammianus Marcellinus nevezetes leírása volt a forrása;⁶⁹ egyben a legnagyobb kihívás is, hiszen a késő antik történetíró rendkívül negatív hun-ábrázolása a legkevésbé sem felelt meg neki. Bélnek szembesülnie kellett

63 Ld. *Foris Otrokocsi, F.*: i. m. (20. jz.) 116. Még ld. *Wolfgang Kaschuba*: Bevezetés az európai etnológiába. Csokonai, Debrecen, 2004. 22–24.

64 Pseudo-Berosusra ld. *Borst, A.*: i. m. (2. jz.) III/1. 975–977.

65 *Belius, M.*: *Prodromus* i. m. (35. jz.) 30–31.

66 Uo. 33–34.: c.) jz.

67 Uo. 50–51.

68 Uo. 51–52. Valójában téves olvasatról van szó (nem *Hunnivar appellant*, hanem *Hunni Var appellant*). Vö. *Jordanes*: *Romana et Getica*. Recensuit Theodorus Mommsen. Weidmann, Berolini, 1882. (*Monumenta Germaniae Historica. Auctorum antiquissimorum tomi V. pars prior*) 127.; magyar fordításban ld. *Uő*: *Getica. A gótok eredete és tettei*. Közread. Kiss Magdolna. 3. kiad. L'Harmattan, Bp., 2004. 96.

69 Ammianus Marcellinus leírását a hunokról ld. *Ammianus Marcellinus*: *Rerum gestarum libri qui supersunt*. Ed. Wolfgang Seyfarth. I–II. Teubner, Leipzig, 1978. II. 161–163. Fordításban: *Uő*: *Róma története*. Jegyz., utószó: Adamik Tamás. Európa, Bp., 1993. 586–588. Jordanes hunokról szóló leírását, a honi történetírás másik régi „botránykövét” ld. *Jordanes*: *Romana et Getica* i. m. (68. jz.) 89., fordításban: *Uő*: *Getica* i. m. (68. jz.) 66–67.

azzal a problémával, amely korábban már Thuróczy számára is nehézséget okozott: a hun rokonság kétélű fegyver, mert bár biztosítja az ősi származást és a történelmi jogokat „Pannóniára”, a barbár és vérszomjas hunok nyugati történelmi tradíciója nagy teher, ha a honi történetíró kedvező színben akarja feltüntetni a magyarságot. Sőt hátrányt okoz, mert a hunokról alkotott kép úgy mond „visszahullik” a korabeli magyarságra is az országról szóló külföldi munkákban, mintegy indokul az ország korabeli elmaradottságára.⁷⁰ Ezért a pozsonyi tudós láthatóan törekedett arra, hogy a hunokat civilizáltabbá, szalonképesebbé tegye, mégpedig úgy, hogy Ammianus, Jordanes és más szerzők állításainak súlyát megpróbálta egy kicsit enyhíteni, vagy éppen cáfolni. Ammianus megjegyzésével szemben – miszerint a hunok nyersen, a nyereg alatt puhítva eszik a húst – úgy érvel, hogy ez bizonyára a tábori, hadi élet idején volt így, s békeidőben ők is megsütötték vagy megfőzték az ételt. A hun gyermekek arcának összevagdósásáról szóló, Ammianusnál és Jordanesnél is megtalálható állításokat az Ammianus-kommentátor Henri de Valois (Valesius) vonatkozó megjegyzésével tompítja. Valesius ugyanis rámutat: a bizánci Agathiasnál arról lehet olvasni, hogy a hun eredetűnek vélt kutrigurok között szokás volt a gyász jeléül összevagdósni az arcot – vagyis ez lenne az oka a szétszabdalt arcnak. Amikor pedig Ammianus azt írja, hogy a hunoknak nincs semmilyen vallásuk, Bél ezt Isten kardjának Priszkosznál és Jordanesnél olvasott történetével cáfolja meg.⁷¹ Bél emellett az Ammianus-féle leírás elemzése során folyamatosan törekszik arra, hogy a hunok életmódjának, szokásainak nyomait kimutassa kora magyarságánál. Így a nyersen fogyasztott húsról megjegyzi, hogy a magyarok ma is szívesen eszik a szalonnát, amely szintén nincs megsütve; az állatbőrbe öltözött hunokról – amiről ugyancsak Ammianusnál olvasott – a magyar pásztoroknál látott „háti bőr”, azaz szűr jut az eszébe, a hunok bőrsisakjáról a magyar „kucsma”, illetve „kolpag”. A hunok közös gyűléseinek emlékét pedig a rákosi országgyűlésekben fedezi fel.⁷² Tehát a „néprajzi” alapú rokonítást itt is alkalmazza, miként a szkítáknál, sőt itt ez a motívum döntő szerepet kap. Ezekre a életmódbeli megfeleltetésekre nyilván azért is szükség volt, mert, miként utaltunk rá, a nyelvhasználat – a hun nyelv ismeretének hiánya miatt – nem volt lehetséges.

70 A negatív nyugati tradícióra összefoglalólag ld. *Sándor K.*: i. m. (2. jz.) 303–320. Thuróczy hunokkal kapcsolatos nézeteit ld. *Thuróczy J.*: i. m. (13. jz.) 9–11., ahol a szerző kárhoztatja „az idegen népek gyűlölködését” Attila és a hunok iránt, s ezért azt ígéri, hogy igyekszik azok tetteit „kissé magasztosabb stílusban” megírni. Még ld. *Szabados Gy.*: i. m. (2. jz.) 32–35. Hogy a hunok és magyarok azonosítása a nyugat-európai irodalomban mennyire valós probléma volt, arra példaként állhat Lucas de Linda műve, aki a „rég magyarok” erkölcsével kapcsolatban felsorolja a hunokról szóló, jelentős részben Ammianustól származó negatív közhelyeket, majd a korabeli magyarokat is csaknem ugyanolyan kegyetlenek és vadnak írja le. Ld. *Lucas de Linda*: *Descriptio orbis et omnium ejus rerumpublicarum*. Brickner, Jenae, 1670. 1003–1005. Még ld. *Tarnai A.*: *Extra Hungariam* i. m. (16. jz.) 72–73.

71 A nyereg alatt puhított húsról: *Belius, M.*: *Prodromus* i. m. (35. jz.) 39.; az arc összevagdósásáról: uo. 36–37.; a hunok vallásáról: uo. 49–50.

72 Ld. uo. 39–43. További párhuzamok: uo. 43–49.

A mai szemmel naivnak tűnő párhuzamok kapcsán figyelembe kell venni, hogy a korszakban a hun–magyar rokonság – a külföldi kritikák ellenére – még abszolút igazságnak tűnt a honi történészek számára (sőt csak a 19. században számolt le vele a magyar történettudomány).⁷³ Következésképpen Bél úgy tekintett Ammianus tudósítására, de még inkább Priszkosz művére,⁷⁴ ahogyan a németek Tacitus *Germaniájára*: egy olyan forrásmunkát látott benne, amelyből a nemzet ősi múltja, szokásai kiolvashatók és elemezhetőek. E források alapján akart a „rég Magyarországról” egy olyan sokoldalú, a magyarság őseinek történetét, életmódját, egyben a hajdani őshazák geográfiai leírását nyújtó opust alkotni, mint amilyen Clüver *Germania antiquája*. Sőt úgy vélem, hogy éppenséggel a német tudós korszakalkotó munkája – aki ugyancsak sokszor élt az antik germánok és a korabeli németek közötti életmódbeli megféleltetések módszerével – volt Bél egyik fő mintája a *Notitia Hungariae antiquae* megírásában.⁷⁵

Emellett Bél hun-apológiája, mint jelenség, egyértelműen a „Hungarus”-értelmiség reakciói közé sorolható be, ahogyan a főként magyar, szlovák vagy német származású, művelt magyarországi írástudó elit a külföldi kritikákra válaszolt, s egyúttal igyekezett a honi kulturális viszonyokat jobban bemutatni a külföld előtt. Tarnai Andor, illetve a „Hungarus”-értelmiségnek mint fogalomnak egyéb kutatói főleg az irodalomtörténet szemszögéből, illetve a „honismereti” művek alapján vizsgálták a jelenséget;⁷⁶ a fentiekből azonban véleményem szerint eléggé jól kilálglik, hogy a történetírásban és a történeti nyelvészkedésben is pontosan megfigyelhető ez a Hungarus-attitűd, amelyre Otrókoci Fóris, illetve Bél a legjobb példa. A hun történet „megszépítése” ezenkívül sajátos módon párhuzamba állítható a 18. századi magyarországi jezsuita epikus költészet néhány darabjával, bár a motivációk alapvetően mások: míg Bél esetében az említett kulturális védekezés és felzárkózás a döntő, a vonatkozó jezsuita eposzok mögött – ahogyan azt Szörényi László kimutatta – inkább a nemesi-rendi történelmi tudat áll.⁷⁷

73 *Vásáry I.*: i. m. (2. jz.) 155.

74 Bél Priszkosz-kiadására ld. alább.

75 A Bél által sokat idézett munka: *Philippus Cluverius: Germaniae antiquae libri tres*. I–II. Elzevir, Lugduni Batavorum, 1616. A Clüvernél olvasható megféleltetésekre ld. uo. I. 132., 145–146., 147. stb.

76 *Tarnai A.*: *Extra Hungariam* i. m. (16. jz.) 79–84; *Uő*: A magyarországi irodalomtörténet-írás i. m. (19. jz.) ; *Zombori István*: Bél Mátyás és a *Notitia Hungariae*. In: *Bél Mátyás*: Csongrád és Csanád megye leírása. S. a. r., tanulm., jegyz. Zombori István. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1984. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1980–81/2.) 113–162.; a kérdéssel kapcsolatos irodalmat összefoglalta és új szempontokkal bővítette *Soós István*: *Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat* a 18. században és a 19. század elején. *Acta Historica Danubiensia* 1. (2007) 25–35.

77 Legjobb példa erre Répszeli László *Hunnias* című vergilizáló eposza, amelyben Bélhez hasonlóan panaszkodik az Attilával kapcsolatos negatív történetírói hagyományra, továbbá a hunokat és vezérüket jámbornak és könyörületesnek írja le. Ld. *Szörényi László*: *Hunok és jezsuiták*. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből. AmfipressZ, Bp., 1993. 94–106. A jelenségre általában még ld. uo. 5–10. Mindazonáltal én nem zárnám ki Répszelinél Otrókoci Fóris és esetleg Bél hatását – még ha az indítékok esetleg különböznek is –, minthogy ők is hasonlóan ostromozták a nyugati (és részben a hazai) történetírókat Attila befekettése miatt. Ld. alább.

Az avar és a magyar könyv kidolgozásáig sajnos nem jutott el Bél, így csak a *Prodromus* szűkszavú tervezetéből lehet következtetni arra, mit tartalmaztak volna. Az avar népnév kapcsán magyar származtatást ígért, s arra is bizonyítékokat kívánt felhozni, hogy az avar és hun egyazon nép. Vagyis az avarokat pontosan be akarta illeszteni a leszármazási láncolatba.⁷⁸ A „magyar könyv” tervezetében azonban hirtelen megváltozik a hangneme: kijelenti, hogy a „hun-avarok”, azaz a „hungarusok” inkább csalárdsággal, mint erővel űzték el a Pannoniában uralkodó szlávokat (utalva ezzel a fehér ló mondájára).⁷⁹ E szavakból nem nehéz bizonyos ellenséges érzületet kihallani, ami legalábbis furcsának tűnhet az eddigiekhez képest, de Bél szlovák gyökereit, neveltetését és gondolatrendszerét tekintve egyáltalán nem az. Később azonban békülékenyebb hangot üt meg, ugyanis azt írja, hogy a szlávok csupán „engedtek” a magyaroknak, nem pedig elűzettek általuk.⁸⁰

Bél nagy országleíró művében, a *Notitiában* is gyakran előkerül a téma, főleg a vármegyék népeinek eredetéről szóló fejezetekben. Ezekben a hangsúlyt a magyarok és szlávok közötti békés megegyezésre, egészen pontosan a szövetségekötésre (*foedus*) helyezi. Jó példa erre Trencsén vármegye leírása, ahol úgy fogalmaz, hogy a magyarok nem szívlelték ezt a hegyes vidéket, s inkább meghagyták a szlávoknak, miután szövetségre léptek velük.⁸¹ Liptó vármegye leírásában bővebben is kifejti nézeteit. Először is rokonítja a szlávokat a szarmata metanaszta jazigokkal, s ezzel biztosítja autochtóniájukat Észak-Magyarországon – ez fontos mozzanat, mert így hiába a hármas (hun–avar–magyar) honfoglalás, a szláv „bejövétel” megelőzi azokat.⁸² Kijelenti viszont, hogy a hunok szövetségre léptek a szlávokkal, s magukkal vitték őket hadi vállalkozásaikra, továbbá a szlávok a magyarokkal is ugyanilyen közös „állampolgárságba” olvadtak össze (*in eandem cum iis civitatem coalescerent*).⁸³ Bél elgondolása a magyarokkal szövetkező, azokat befogadó szlávokról a korban nem egyedi: más szlo-

78 Ld. *Belius, M.*: *Prodromus* i. m. (35. jz.) 57.

79 „...cum in Pannoniis late dominantur *Slavi*, quos *Hunno-Abares* fraude potius, quam armis, opima regione, depellunt, et rebus longe lateque potiuntur.” Ld. uo. 60.

80 „Cedunt illi [tehát a szlávok – T. G.] potius Hungaris, quam ab iis pelluntur.” Ld. uo. 61.

81 „Aspera enim montium, Hungari, et tunc, quum regiones has subigebant, incolis suis *Slavis*, in foedus societatis acceptis, habitare permiserunt.” Ld. *Matthias Bel*: *Notitia Hungariae novae historico geographica* [...] *Comitatum ineditorum tomus primus, in quo continentur Comitatus adhuc in mss. haerentes Partis Primae Cis-Danubialis, hoc est, Comitatus Arvensis et Trentiniensis. Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius Tóth. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislaus Glück–Zoltanus Gózszy–Gregorius Tóth. MOL–MTA TTI, Bp., 2011. 188.*

82 Ld. *Matthias Bel*: *Notitia Hungariae novae historico geographica, divisa in partes quatuor, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam, tertia, Cis-Tibiscanam, quarta, Trans-Tibiscanam: universis XLVIII. Comitatus designatam, expromit* [...]. *Straubius, Viennae Austriae, I–V. 1735–1749(?) II. 546–547.* A „szarmata” vagy „ősi” eredetet látta bizonyítottnak Bél bizonyos szlovákok lakta vidékek „durva” nyelvjárásában is. Ld. *Tóth G.*: „Qua dialecto loquantur” i. m. (2. jz.) 171–172.

83 Ld. *Bel, M.*: *Notitia* i. m. (82. jz.) II. 547.

vák származású íróknál, például Jan Baltazár Maginnál, a Bél által is sokat idézett *Apologia* szerzőjénél vagy a jezsuita Timon Sámuelnél is feltűnik.⁸⁴ Érdekes viszont, hogy Bél kiterjeszti a szövetségkötést a hunokra is, s ezzel mintegy „kibékíti” a magyar és szlovák őstörténeti koncepciót. Hasonlóval kísérletezik a magyar anyanyelvű Otrókocsi Fóris, amikor a honi szlávokat részben a „Szkítiában” élt budinoszoktól vagy budinoktól eredezteti, s kijelenti, hogy a hunokkal együtt jöttek Pannóniába és Dáciába – azaz szinte egy „közös” honfoglalást vizionál.⁸⁵ Látható tehát mindkét (szlovák és magyar) oldalon bizonyos engedékenység és tapintat az őstörténeti elképzelésekben a másik iránt, amit ugyancsak a „Hungarus-korszak” mulékony jelenségének kell tartanunk.

Vita külföldiekkel

Habár Bél 1723-tól inkább a *Notitia Hungariae novae* elkészítésére, vagyis az „új Magyarország” történeti-földrajzi leírására koncentrált, 1726-ban még visszahívták a népek eredetével és a nyelvrokonítással kapcsolatos viták porondjára. Theophil Siegfried Bayer (1694–1738) német orientalista és történész 1726. január 24-én írt egy meglehetősen polémikus hangvételű levelet neki, amelyben tulajdonképpen megcáfolta Bél teljes addigi gondolatrendszerét a magyar nyelv és nemzet geneziséről.⁸⁶ A saját állítása szerint apai ágon magyarországi származású Bayer a nézeteit részben a kor jeles tudósának, Gottfried Wilhelm Leibniznek az 1710-es dolgozatában, a *Designatió*ban megfogalmazott állításaira alapozta, miszerint a hunok és avarok szláv eredetűek, míg a magyarok a finnekkel rokonok.⁸⁷ Ezt ő is hangoztatja, de ennél jóval tovább megy: elveti a magyarok szkíta származását, illetve azt is, hogy a hunoknak köze lenne a szkíta birodalomhoz, majd kijelenti: elborzad (!) attól a közvélekedéstől, hogy a magyarok a hunoktól vagy (a görög források szóhasználatában) a türköktől származnának.⁸⁸

84 A téma külön tanulmányt érdemelne. Itt csak a fontosabb irodalomra utalunk: *Jan Tibenský*: Chvály a obrany slovenského národa. SVKL, Bratislava, 1965. 61–99.; *Richard Marsina*: Samuel Timon and his Views on the Early Slovak History. *Studia Historica Slovaca* 13. (1984) 100–101., 104–105.; *Jan Tibenský*: Matej Bel o Slovensku a Slovákoch. *Slováci v Zahraničí* 12. (1987) 61–63.; *Käfer István*: Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdések. PPKE BTK, Piliscsaba, 2005. 55., 65., 93., 95., 160., 175.

85 *Foris Otrókocsi, F.*: i. m. (20. jz.) I. 69. Még ld. uo. 74.

86 A levélváltást Bél közölte az *Adparatus*ban. Ld. *Belius, M.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 408–415. Bayer levelét ld. uo. 408–410. A levél tartalmát röviden ismerteti *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 127–128.

87 *G[odefridus] G[uilielmus] L[eibniz]*: Brevis designatio meditationum de originibus gentium, ductis potissimum ex indicio linguarum. *Miscellanea Berolinensia* 1. (1710) 8–9. Leibniz megjegyzését saját fordításban idézi *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 132.

88 „Quin immo, vehementer abhorreo, ab ea sententia, quae est communis omnium, Hungaros nostros, ab Hunnis, aut, ut Graeci scriptores illorum temporum eos vocant, Turcis esse oriundos.” Ld. *Belius, M.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 409.

Bayer tehát – részben magyarhoni származásúként – megbotránkozott a hun–magyar rokonság közkeletű teóriáján, nyilván a hunokhoz kapcsolódó ezredéves asszociációk miatt (ehhez jött még a *Turkoi-Turcus-török* magától értetődő azonosítása, ami az oszmán-törökök emléke miatt lehetett „elborzasztó”). Bél viszont éppen a hunokkal kapcsolatos negatív képzeteket akarta tompítani, s ezzel a hun–magyar rokonságot megszabadítani ettől a szépséghibától, vagyis homlokegyenest ellenkező irányban haladt. Válaszlevelében meg is írta Bayernek, hogy nem kell a hun rokonságot szégyellni, hiszen az nagy dicsőséggel jár, különösen azért, mert a hun származáson keresztül a szkíták vitéz tetteinek glóriájából is részesülünk (persze Bayer a hunok szkíta eredetét sem fogadta el).⁸⁹ Bél tehát határozottan kiállt elmélete, azaz a magyarok szkíta–hun–avar származása mellett, de igyekezett „engedményeket” tenni. Így nem zárta ki a magyar–finn nyelvrokonságot sem – ez szerinte létrejöhetett egymás mellett éleléből, sőt talán közös eredet folytán is, hiszen vannak, akik a finneket (*Fenni*) a hunokhoz sorolják. Nem először hallott erről – már az *Exercitatio*ban jelezte, hogy tud a két nyelv hasonlóságáról.⁹⁰ Nyitottságát mutatja, hogy levele végén finn szótárat, grammatikát kért tudóstársától, hogy elmélyedhessen a kérdésben. Ugyanígy elfogadta, hogy a magyarok jöhettek az északi *Jugriából*, de szerinte ez összeegyeztethető a szkíta–hun–avar származással. Egyébként elkövetett egy furcsa hibát az érvelésében: láthatóan azt gondolja Bayerről és Leibnizről, hogy a magyarokat szarmata–szláv származásúaknak tartják.⁹¹ Erről azonban szó sincs. Bayer nem írt ilyesmit, Leibniz pedig a hunokat és az avarokat tekintette szlávoknak, a magyarokat viszont határozottan elkülönítette tőlük, illetve a szlávoktól, s következetesen a finnekkel rokonította őket.⁹² A hibát egyrészt az okozhatta, hogy Bél a hun–avar–magyar azonosítás „bevéődése” miatt automatikusan a magyarokra vonatkoztatta azt, amit Leibniz a hunokról és avarokról írt; másrészt pedig, mint fentebb írtam, valóban voltak olyan nézetek, amelyek szerint a magyar a szláv nyelvből ered, s erről Bél tudott is. Arra mindenesetre jó volt ez a félreértés, hogy Bél egy meghökkenítő érvet hozzon fel Leibniz vélt állításának a cáfolatára. Kifejti ugyanis, hogy egy magyar embernek nem lehet nagyobb sértést mondani, mint hogy szláv származású, mert a magyarok nemcsak hogy megvetik, de gyűlölik is a szláv nevet. Bél ennek bizonyítására egy mondást is idéz magyarul (!): *tót nem ember, szál-fa nem erdő, taliga nem szekér*.⁹³ Nem tudni, mennyire érezte bántónak Bél ezt a „hírhedt” mondást: valószínűleg sérelmezte, mert máshol is ki-

89 Bél levelét ld. uo. I. 410–414.; a hivatkozott részt ld. uo. 412.

90 *Belius, M.*: *Exercitatio* i. m. (9. jz.) 22–23.

91 *Uő.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 411., 413.

92 Ld. *Leibniz, G. G.*: i. m. (87. jz.) 7. stb. Bél tévedését átvette az irodalom is. Vö. *Komlóssy Gy.*: *A különös magyar nyelv* i. m. (2. jz.) 128.

93 *Belius, M.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 413.

kelt a szlovákokat ért sértésekkel szemben.⁹⁴ Mint látható, a „Hungarus-tudatot” már érték jelentős kihívások a korszakban.

Véleményem szerint Bayer provokatív levele készítette Bélrt arra, hogy megírja *De peregrinitate linguae Hungaricae meletema* című, a magyar nyelv grammatikai rendszerét és ezzel együtt „rokonalanságát” bemutató dolgozatát. Jóllehet a tanulmány csak 1734-ben jelent meg a berlini akadémia folyóiratában (*Miscellanea Berolinensia*), a piszkozatból kiderül, hogy Bél 1726. szeptember 4-én kezdte el a munkát, vagyis fél évvel Bayer levele után.⁹⁵ Emellett a *Meletema* első két fejezetében Leibnizre és fentebb tárgyalt 1710-es dolgozatára reflektál – a fogalmazványban még Leibniz neve is szerepel –, vagyis kétkedésnek adott hangot afelől, hogy vajon „az az igen kiváló férfiú” helyesen tekintette-e a hunokat és avarokat szlávoknak, illetve a magyarokat a finnekkel rokonoknak.⁹⁶ Ha nem is merném állítani, hogy Bél Bayer leveléből ismerkedett meg Leibniz nézeteivel, azt igen valószínűnek tartom, hogy tudóstársának (részben) Leibnizre alapozott állításai miatt ragadott tollat.

Bélnek a dolgozattal két fő célja volt. Egyrészt fel kívánta hívni a figyelmet arra, hogy két nyelv rokonsága nem jelenti feltétlenül az azt beszélő népek rokonságát. Ez egyértelműen Leibniz kritikája, mivel az 1710-es *Designation*nak éppen az volt az alaptétele, hogy a nyelvrokonság segíthet a népek eredetének felderítésében.⁹⁷ Bél tehát kételkedett a finnekkel való rokonságban, mivel kételkedett Leibniz axiómájában (vagy fordítva), ám a magyar és a finn nyelv rokonságát egyetlen szóval sem cáfolta, sőt inkább úgy tűnik, hogy hallgatólagosan elfogadta.⁹⁸ Erre mutat legalábbis, hogy amikor a magyar nyelv rendszerét bemutatja, egy helyen azt írja, az európai nyelvek közül csak a finn mutat hasonlóságot a magyarral bizonyos „előjárószók” használatában. Dolgozata végén pedig Georg Horn állítását, miszerint a „brazilok” a finnekhez hasonlóan előjárószók helyett ragokat használnak, a magyar nyelvre alkalmazza, és még egy „brazil”–magyar megfeleltetést is hoz; hogy aztán a hunok Amerikába való vándorlásának ugyancsak Horn által felállított elméletét is összekösse vele, azaz hogy éppen a „brazil” és a magyar nyelv rokonságával erősítse meg a hi-

94 Így pl. a hírhedt pamflet, a *Novissima Dieta nobilissima* hasonló megjegyzéseit is hevesen támadta Trencsén vármegye leírásában. Ld. *Bél M.*: Notitia (Comitatum ineditorum tom. I.) i. m. (81. jz.) 281–282.

95 *M[atthias] Belius*: De peregrinitate linguae Hungaricae meletema. *Miscellanea Berolinensia* 4. (1734) 198–226. A mű fordítása: *Bél Mátyás*: A különös magyar nyelv. Meletema. In: *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 141–163. A mű előzményére, keletkezésére, tartalmára ld. uo. 123–140., a fogalmazvány datálására uo. 129.

96 Ld. *Bél M.*: Meletema i. m. (95. jz.) 141–142. Leibniz említésére a fogalmazványban és általában Leibniz dolgozatára mint kiváltó okra ld. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 129–135.

97 *Leibniz, G. G.*: i. m. (87. jz.) 1.; *Bél M.*: Meletema i. m. (95. jz.) 141.; még ld. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 129–132.

98 Komlóssy szerint ezt a feltételezést gyengíti, hogy Bél a magyarra „héber nyelvi párhuzamokat” hoz. Ld. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 139. A *Meletemában* viszont csak egy ilyet találtam, és az sem hangsúlyos. Ld. *Bél M.*: Meletema i. m. (95. jz.) 159.

potézist.⁹⁹ Ez persze még nem a finn–magyar nyelvrokonság elismerése, de az bizonyos, hogy Bél, ahogy arról fentebb esett szó, kész volt elismerni a két nyelv hasonló vonásait, vagy akár rokonságát. Ami pedig az Amerikába vándorló hunok elméletét illeti, azt annyira komolyan gondolta, hogy Horn művének ezt tartalmazó részét közölte az *Adparatus*ban, a Bayerrel folytatott levelezés után.¹⁰⁰

A másik célja Bélnek az volt, hogy a magyar nyelv grammatikáját érthető módon, más nyelvekkel összehasonlítva bemutassa. Ehhez Hiob Ludolf német nyelvész módszerét vette figyelembe, amelynek lényege, hogy két nyelv összehasonlításánál a nyelvtani rendszerre kell koncentrálni, illetve az alapszókinccset (ég, föld, emberi test részei stb.) kell összevetni.¹⁰¹ Bél a módszert viszont éppen arra használja fel, hogy a magyar és más európai nyelvek *különbözőségét* mutassa be. E művében is utal annak az állításnak a tarthatatlanságára, miszerint a magyar a szláv egyik dialektusa lenne – mégpedig egy helytálló érveléssel (a mássalhangzó-torlódás kérdése a szláv nyelvekben, illetve a magyarban).¹⁰² A kérdés újbóli felvetése visszamutat Bél hajdani, 1713-as tervzetére, amelyben kiemelte: azért kell a magyar nyelv eredetével, sajátosságaival foglalkozni, hogy a vele kapcsolatos téveszmék megszűnjenek.

Mind a Bayerrel folytatott levelezésben, mind a *Meletemában* feltűnő Bél visszafogottsága. Ami a nyelvet illeti, egy szóval sem említi az ősnyelv-kérdést, a bábéli zűrzavarból kimaradó jáfetitákat, a magyarban fellelhető szkíta ősnyelv-maradványokat, a héber–káldeus–szír–magyar vagy éppen hun–magyar szórokónításokat – tehát azokat az érveket, amelyek korábbi munkáiban szerepeltek. Igaz, hogy kitarat a szkíta–hun–magyar (nyelv)rokonság mellett, de ezt csak egy-két odavetett megjegyzés és a Horn-féle idézet kommentárja jelzi. (Bél is láthatta a helyzet fonákságát: éppen a két „rokon” nyelvvel nem tudta elvégezni az alapszókinccset és a nyelvtan összehasonlítását!) Ami pedig a néperedet kérdését illeti, a Bayernek írt válaszlevélben tartózkodik a biblikus, jáfetita eredet emlegetésétől vagy éppen a görög mitológiával való játszadozástól, ehelyett inkább antik és egyéb kútfőkkel igyekszik bizonyítani az igazát. A magyarázat az lehet, hogy Bél belátta: ezek a megközelítések már meghaladottak – vitapartneri szemében mindenképpen, akik látványosan kerülték őket. Leibniz a *Designatióban* szinte csak illendőségből említi meg a *lingua Adamicát*, s ha feltételez is bizonyos ősnyelvet, annak teológiai vetületével csak zárójelben foglalkozik, inkább tudományos magyarázatot ad rá. A bábéli zűrzavarról mélyen hallgat, s Noé fiait is csupán „névadóknak” használja az északi és déli nyelvek csoportjának megkülönböztetésére. Végül a *Designatióban* egy szóval sem érinti, egy másik munkájában pedig határozottan elveti a hébernek mint ősnyelvnek a teóriáját.¹⁰³ Bayer

99 *Bél M.*: *Meletema* i. m. (95. jz.) 159.

100 Ld. *Belius, M.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 416–418.

101 *Bél M.*: *Meletema* i. m. (95. jz.) 142. A módszert Leibniz is alkalmazza. Vö. *Komlóssy Gy.*: *A különös magyar nyelv* i. m. (2. jz.) 136.

102 *Bél M.*: *Meletema* i. m. (95. jz.) 148–149.

103 Ld. *Leibniz, G. G.*: i. m. (87. jz.) 2–4.; még ld. *Borst, A.*: i. m. (2. jz.) III/2. 1475–1477.; *Komlóssy Gy.*: *A különös magyar nyelv* i. m. (2. jz.) 131.

levelében – egy kelletlen kiszóláson kívül¹⁰⁴ – szintűgy nincs szó a Noé-féle lezármazásról. Úgy tűnik tehát, hogy Bél alkalmazkodott Leibniz és Bayer „szekularizált”, illetve „demitizált” tudományos nyelvéhez. Ennek azonban ellentmondani látszik Frölich Dávid *Prodromus*ához fűzött egyik jegyzete, amelyet 1742-ben jelentetett meg. Azt írja ugyanis – vitatkozva a szepességi szerzővel –, hogy Izrael tíz törzse nem a gótokhoz, hanem a szkítákhoz csatlakozott (Otrokocsitól vett gondolat!), s ezért van annyi héber szó a magyarban, amint azt be fogja mutatni a *De linguae Hungaricae indole orientali* című, szintén a *Miscellanea Berolinensi*ában megjelentetendő művében.¹⁰⁵ Tehát a *Meletema* „folytatásában” kaptak volna helyet a radikális tézisek? Bél 1734-ben publikált dolgozatának szélsőségektől mentes hangneméből arra következtek, hogy a tervezett műben bizonyosan megrostálta volna korábbi kijelentéseit, és a *Meletemá*hoz hasonlóan úgy adta volna elő őket, hogy azok megfeleljenek a kor és vitapartnerei színvonalának (talán a jáfetita ősnyelv teóriáját akarta lecserélni a valamivel kevésbé elrugaszkodott elmélettel, vagyis Izrael törzseinek szkítákba való beolvadásával). Vagy megfordítva a dolgot, az is árulkodó lehet, hogy végül mégsem írta meg a második részt: talán átlátta, hogy a *Meletema* józan hangneme és nívója után az ősnyelvet beszélő szkítákról értekezni visszalépest jelentene.

Óstörténet a lábjegyzetekben

Bél 1726 után már nem írt többé önálló művet a magyar őstörténetről, illetve a magyar nyelvről. 1735-ben elindított forráskiadvány-sorozatában, az *Adparatus*-ban azonban három olyan munkát is megjelentetett, amelyek szorosan kapcsolódnak a magyarság eredetének témájához – legalábbis az ő szemszögéből. Különösen az e művekhez írott nagy terjedelmű jegyzetei érdemelnek figyelmet, mivel itt gyakran vitatkozik forrásaival, vagy éppen saját elképzelései szerint magyarázza, értelmezi őket.

Bél elsőként Calanus *Attiláj*át adta ki, bár előszavában megjegyezte, hogy nem tartja sokra a művet.¹⁰⁶ A jegyzetek nagyobb részét, amint az az előszóból kiderül, Tomka Szászky János írta.¹⁰⁷ A pozsonyi tudós gondolatai csak a mű elejéhez fűzött megjegyzésekben tűnnek fel, például ott, ahol harciasan kiáll a szkíta–hun–avar–magyar rokonság mellett (megemlítve Schurzfleisch német történészt, aki ezzel nem ért egyet), majd utal Bayerrel való vitájára.¹⁰⁸ Jóval fontosabb Frölich *Der uralte Deutsch-Ungarische Zipserische und Siebenbürgische Landsmann* című munkájának kiadása, amelyet Bél latinra fordítva tett közzé.

104 „Scythas, a Magogo prognatos dici patior [...]” Ld. *Belius, M.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 409.

105 Ld. *Belius, M.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 404. Tervét röviden említi már a *Meletemá*ban is. Ld. *Bél M.*: *Meletema* i. m. (95. jz.) 154., 158.

106 Ld. *Belius*: *Praefatio*. In: *Uő*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. [v.] (a 88. és 89. oldal között). Magát a művet ld. uo. 89–158.

107 Ld. *Belius*: *Praefatio* i. m. (106. jz.) [vi.]: b.) jz.

108 *Uő*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 89–90.

Előszavában kiemeli a szerző számos tévedését (geták és gótok összerosása, pszeudo-Berosus idézése stb.), de talál benne pozitívumot is, így például hogy Frölich nem fogadja el a Jordanes-féle elméletet a gótok Skandináviából való kirajzásáról, hanem a Szentírást követi a népek eredetének leírásában.¹⁰⁹ Maga a mű légből kapott és egymásnak is ellentmondó eredet-elméletek kaotikus zúrvarava: szerzőjének egyetlen célja csupán az, hogy a szepességi németeknek minél ősbibb itt-tartózkodást kreáljon. Persze ezt Bél is pontosan látja, de csak néhány esetben cáfolja: így ahol Frölich az északi „tót” vármegyéket a gepidáknak vindikálja, Bél kifejezi rosszsallását, de akkor is, amikor a szepességi szerző különbözőnek nyilvánítja a hun és a magyar nyelvet.¹¹⁰ Rejtély, hogy valójában mi nyerte el Bél tetszését ebben a műben; talán az, hogy a szepességi szerző szerint a gepidák és a henetusok (a szlávok „elődei”) közösen foglalták el Észak-Magyarországot, amivel mintegy „megelőlegezte” a korabeli szlovák–német együttélést¹¹¹ (hasonlóan a Bél-féle hun–szláv szövetséghez, amely a magyar–szlovák „szimbiózisnak” adott történeti vetületet).

Vizsgálatunk szempontjából különös figyelmet érdemel Priszkosz rétor Attilára vonatkozó történeti töredékeinek közzététele. Bél az előszóban elmarasztalja a magyar történetírókat, amiért nem használták a keletrómai historikust, ehelyett az elfogult nyugati történetírók rágalmait átvéve türannoszt csináltak Attilából, a „békében és háborúban utolérhetetlen hősből”, s így a magyar történelem kezdeteit is besározták.¹¹² Már ebből is világos, hogy a pozsonyi tudós a kétségkívül árnyaltabb Priszkosz-féle Attila-kép alapján mintegy rehabilitálni akarta a hun nagykirályt, s vele általában a hunokat is. Folytatja tehát azt, amit a *Prodromus*ban elkezdett, azzal a különbséggel, hogy itt a szöveggel összhangban Attilára koncentrálnak. A hun nagykirály emlékezetének „megszépítésére” tett kísérletek régi múltra tekintenek vissza: elég itt újból Thuróczyra vagy Oláh Miklósra utalni. A legfontosabb előkép azonban megint Otrókocsi Fóris, akiről Bél maga is megjegyzi, hogy Priszkosz alapján megpróbált egy hitelesebb képet adni Attiláról.¹¹³ Az előszóban jelzi másik célját is: a jegyzeteiben rá akar mutatni a hun és magyar szokások hasonlóságára, amint arra már korábban is törekedett az Ammianus-leírás kapcsán.¹¹⁴

109 Ld. *Matthias Belius*: Lectori s. p. d. Editor. In: *Uő*: Adparatus i. m. (15. jz.) I. 384–385. Magát a művet ld. uo. 386–408.

110 Uo. 396., 407.

111 Ld. uo. 396.

112 „Quia enim nequivit fieri aliter, quam, ut eadem illa referrent in litteras [ti. a magyar történetírók – T. G.], quae, odio, invidiaque inflammata, Latini, eius aetatis chronicorum architecti, de summo hoc principe, commentum sunt; historiae patriae exordia, quae illi ab Attila ducunt, foedarent, atque ex heroe, et bello, et pace, incomparabili, tyrannum facerent, nulli usquam secundum.” Ld. *Matthias Belius*: Praefatio ad Hungarum lectorem. In: *Uő*: Adparatus i. m. (15. jz.) II.)(–)(2. Itt:)(†. Magát a művet ld. uo. 1–83.

113 Ld. *Belius, M.*: Praefatio ad Hungarum i. m. (112. jz.))(†–)(†. Otrókocsi Fóris Attilát védelmező – és a történetírókat kárhóztató – szavait idézi *Szabados Gy.*: i. m. (2. jz.) 146–147.

114 *Belius, M.*: Praefatio ad Hungarum i. m. (112. jz.))(2†.

Bél a jegyzetekben maradéktalanul végrehajtotta azt, amit az előszóban ígért. Priszkosz nem tudott olyat írni Attiláról, amit ő ne lett volna képes valamilyen pozitív tulajdonság megnyilvánulásaként magyarázni. Attila fakupájában és egyszerű ruházatában mértékletességet látott; emelkedett szelleműnek nevezte, amiért énekmondókat hallgatott; sztoikus bölcsességgel ruházta fel, amiért nem nevetett az udvari tréfamesteren. Hunok feletti személyes bíraskodásából közvetlenséget és igazságosságot olvasott ki, a rómaiakkal kötött bölcs és méltányos béke miatt pedig Nagy Sándorhoz, Caesarhoz és Octavianushoz hasonlította.¹¹⁵ A hun és magyar szokások között ismét sok hasonlóságot fedezett fel. Amikor Priszkosz megemlékezik arról, hogy a hunoknál egy helyen kölest kaptak, Bél jegyzetben hozzátette, hogy a magyarok ma is szeretik a kölesből készült „tejes-kását” és „mézes-málét”, s talán ezzel kínálták a bizánci követet is. Attila lábbelijét Priszkosz leírása alapján a magyar „telekes-botskorhoz” tartotta hasonlóknak; a hun énekmondók szokása szerinte tovább élt a magyar históriás énekekben, a körben leborotvált haj pedig a Bél korában is létező, hasonló hajviseletben (leborotvált, fejtetőn varkocsba font haj).¹¹⁶ Az Ammianuspárhuzamokhoz képest az a különbség, hogy Priszkosz aprólékos és nem különösebben elfogult leírása sokkal nagyobb teret adott Bélnek, hogy felfedezze a hasonlóságokat a hunok és kora magyarjai között.

Bél a keletrómai követ töredékeit 1745-ben adta ki: ez volt az utolsó munkája, amely szorosan kötődött a magyar őstörténethez. Anonymus 1746. évi kiadásában ugyan részt vett, és a Schwandtner-edíció előszavában írt is néhány fontos észrevételt a Névtelen művéről, de ezek inkább filológiai jellegűek, vagyis a szerzőséghez és a mű keletkezési idejéhez kötődnek.¹¹⁷ A valódi feldolgozás, a *Gesta Hungarorum* állításainak a magyar történeti hagyománnyal való egyeztetése a későbbi történészekre, így például Bél tanítványára, Tomka Szászky Jánosra maradt. Lehetséges azonban, hogy Tomka Szászky Bél tanácsára látott hozzá Anonymus és más történeti források együttes térképi megjelenítéséhez.¹¹⁸

115 *Belius, M.*: Adparatus i. m. (15. jz.) II. 63., 65–66., 67., 73., 76–77.

116 Uo. 41., 64., 65–66.; a hajviseletre ld. 48.

117 *Matthias Bel*: Praefatio Matthiae Belii ad Lectorem. In: *J. G. Schwandtner*: *Scriptores Rerum Hungaricarum* [...]. I–III. Kraus, Viennae, 1746–1748. I. i–xxi. Fordítása: *Bél Mátyás*: Előszó. Ford., jegyz. Tóth Gergely. In: *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok I. Vál., szerk., utószó: Tüskés Gábor. Kortárs, Bp., 2010. (Magyar Remekírók. Új folyam) 666–685. (fordítás), 1007–1020. (jegyzetek). A kiadásra és Bél előszavára még ld. Szabados Gy.: i. m. (2. jz.) 174–179.*

118 *Tomka Szászky János*: *Magyarország első történelmi atlasza. Közread. Tóth Gergely–Török Enikő. Képzőművészeti, Bp., 2004. Bél esetleges kezdeményező szerepére ld. uo. 9.*

Bél őstörténeti és nyelvészeti kutatásainak utóélete

A 18. században még két történészünk foglalkozott behatóbban a magyar őstörténet kérdésével, továbbá folytatott egymással heves vitát a témában: a piarista Desericzky József Ince és a jezsuita Pray György.¹¹⁹ Ami Desericzkyt illeti, *De initiis* című munkájában jobbra kritikátlanul használja Bél műveit: forgatja az *Exercitatio*t, a Bél–Bayer levelezést, Bél Priszkoszhoz fűzött jegyzeteit, illetve Anonymusszal kapcsolatos megállapításait.¹²⁰ Pray viszont egy mozdulattal félresöpri a pozsonyi tudós őstörténeti munkásságát. Az *Annales veteres* előszavában ugyanis azt írja, hogy bár Bél a későbbi magyar történelmet igen szerencsésen és pontosan tárgyalta, de a hunok történetét elég szegényesen írta meg, és régi kútfőkkel sem volt kellően felkészülve ehhez a témához.¹²¹ Egyébiránt használja Bél munkáit – főleg a Calanus művéhez írt jegyzeteit –, de legtöbbször csak azért, hogy felülbírálja. Talán a legkeményebben akkor számol le történész elődjére – és persze az egész korábbi történettudomány – őstörténeti koncepciójával, amikor a Joseph de Guignes által kiadott úgynevezett *Kínai Évkönyvek* alapján rámutat, hogy a magyarok, bár hunok voltak, türk név alatt külön országgal bírtak, és e név alatt voltak uralkodók, tehát Attila hunjaihoz nincs közük. Ezután jön a kegyelemdőfés: „Így aztán óriási hibát vétett Bél *Prodromusa* elején azzal, hogy azt állította: a magyarok Attila hunjaiból és az avarokból keletkeztek.”¹²² Pray bírálata igazságtalan, hiszen Bél még nem használhatta azokat a kútfőket, illetve felfedezéseket, amelyek éppen a 18. század derekán kerültek napvilágra – illetve jutottak a magyar történészek tudomására –, megtermékenyítve ezzel az őstörténeti kutatást (Bíborbanszületett Konstantin munkája, a Julianus útjáról szóló Ricardus-jelentés, a már említett Kínai Évkönyvek, de ide sorolható Anonymus vagy Sajnovics *Demonstratio*ja is, amelyet Pray felhasznált egy másik munkájában).¹²³

Később már sem a *Prodromust* nem idézték – bizonyára szemelvényes jellege miatt, tehát mert nem adott teljes őstörténetet –, sem az *Adparatust*, mert akadtak jobb, frissebb szövegkiadások. Bél e két művét máig feledés borítja, már ami az őstörténeti tematikát illeti. Egyedül az *Exercitatio* lett igazán közkedvelt

119 Ld. Szörényi L.: Nyelvrokonság i. m. (2. jz.); őstörténeti kutatásaik értékelésére legújabbán ld. Szabados Gy.: i. m. (2. jz.) 180–201., ill. Prayról ld. Vásáry I.: i. m. (2. jz.) 153–160.

120 Ld. Desericzky, J. I.: De initiis i. m. (35. jz.) I. Lib. I. 89., Lib. II. 167.; uo. II. Lib. III. 99., 143., 155.; uo. III. Lib. IV. 17., 218.; uo. IV. Lib. V. 15., 17., 27., 62., 82., 153., 206. stb.

121 Ld. Georgius Pray: Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti [...]. Schulzius, Vindobonae, 1761. Ad lectorem, f. **v

122 „Itaque errore capitali lapsus sit Belius in principio Prodromi sui, quod Hungaros ex Hunnis Attilanis et Avaribus conflatos existimavit.” Ld. uo. 311.

123 Vö. Szörényi L.: Nyelvrokonság i. m. (2. jz.) 76.; Szabados Gy.: i. m. (2. jz.) 181., 184–185.; Vásáry I.: i. m. (2. jz.) 154.

és a rovásémlék-hamisítók által is gyakran forgatott munka, nyilvánvaló okok miatt: a rovásírás ügye népszerű, továbbá Bél röviden és átláthatóan tárgyalta a témát, és nem utolsósorban áttekinthető rovásírás-ábécét közölt.¹²⁴

Összegzés

Jóllehet a tanulmány során a nyelveredet és néperedet kérdéskörét együtt tárgyaltuk, az elmondottak összegzésekor tanácsos külön szólni róluk. Ami a magyar nyelv geneziséét illeti, Bél a kissé már túlhaladott – de külföldről „importált” – biblikus alapú héber nyelvhasználatot tartotta a legfontosabbnak, amelyhez egy egészen sajátos teológiai elméletet dolgozott ki (miszerint a jáfetiták megtartották az ősnyelvet, azaz a hébert). Természetesen célja kezdettől fogva az volt, hogy az ismeretlen, sőt barbárnak tekintett magyar nyelvet¹²⁵ elhelyezze a nagy nyelvi családfán, lehetőleg előkelő helyen, meghatározza viszonyát a héberhez és más nyelvekhez. Ehhez kapcsolódott a szkíta és hun nyelvvel való rokonítás, ami ugyan a két nyelv ismeretének hiányában eleve csak kudarccal végződhetett, de a honi történeti hagyomány miatt szükségszerű volt a magyar tőlük való leszármazása mellett kiállnia. Amikor viszont Leibniz *Designatió*jára válaszolt, csak a nyelvtani rendszerre koncentrált, s a korábbi argumentációját teljesen mellőzte: a „bábeli” elméletek hiányoznak érveléséből (egy helyen említette meg őket, akkor is csak mellékesen).¹²⁶ S habár azt ígérte, hogy a magyar nyelv „keleti jellegét” (óvatos fogalmazás!) egy külön tanulmányban írja meg, nagyon feltűnő, hogy 1726-os dolgozatában mélyen hallgat mindarról, amit korábban a nyelv eredetéről gondolt. Megháttrálás? Valószínűleg igen. Leibniz tanaival szemben már nem lehetett Bábelrel meg jáfetita ősnyelvvel dobálózni. Mindazonáltal született két munkája a témában, amely sikerültnek mondható: az *Exercitatio*, amely túlzásai és nyilvánvaló intenciói (a szkíták, hunok, magyarok civilizáltságának bizonyítása, írás-vita stb.) ellenére egy jól megírt és a későbbi korokban is népszerű alkotás, illetve a *Meletema*, amelyben a magyar nyelv grammatikájának summáját adta, józan érveléssel, zavaros eredetteóriák nélkül.

Ami a nemzet geneziséét illeti, Bél egész életén keresztül következetesen kitartott álláspontja mellett, és hirdette a magyarok szkíta–hun–avar eredetét. A régi tézishoz való ragaszkodás bizonyos szempontból érthető: Leibniz megállapításai a finn–magyar nyelv- és néprokonságról még korántsem álltak biztos lábakon,¹²⁷ és Bayer elméletei sem voltak kellően bizonyítottak. Igaztalan lenne tehát Bélét vádolni azért, mert e homályos elméletek hatására nem dobta sutba

124 Bél *Exercitatio*jának hatására ld. *Sebestyén Gyula*: Rovás és rovásírás. Magyar Néprajzi Társaság, Bp., 1909. 250–269., 293–307. passim.

125 Ld. erre *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 52.

126 *Bél M.*: *Meletema* i. m. (95. jz.) 146.

127 *Komlóssy Gy.*: *A különös magyar nyelv* i. m. (2. jz.) 132–135.

rögtön az addigi történeti hagyományt, amelyben egyébként az északi, finnugor rokonság kimutathatatlan volt. Ám a középkori magyar krónikás tradíciót, a lezármazás eszméjének voltaképpen hordozóját nem tartotta sokra (a Hunor–Magor mondát egyenesen „szégyellte”). Ehelyett az antik és középkori külföldi elbeszélő műveket felhasználva, a hun elődök és a magyarok között életmódbeli párhuzamokat gyártva akarta tartalommal megtölteni a szkíta–hun–magyar azonosság elméletét, s ezzel egy tudományos igényű kritikai őstörténetet adni. Valószínűleg Clüver *Germania antiquája* lebegett a szeme előtt: ennek mintájára szerette volna megalkotni a *Notitia Hungariae antiquae*, azaz „Hungaria” és a magyar nemzet korai történetét, egészen a kereszténység felvételéig, benne a magyarság vélt őseinek különböző tartózkodási helyeivel, szokásaival, nyelvével, műveltségével, vallásával. Gondja volt emellett arra is, hogy a szkíta, de még inkább a hun származás negatív felhangjait megszüntesse, az Ammianus-féle jellemvonások tompításával és a Priszkosz-féle leírás semleges, vagy éppen pozitív megjegyzéseinek kidomborításával. A szlovák származású Bél őstörténeti koncepciójában a „szlávoknak” (szlovákoknak) is szerepet szánt: a szarmatákkal azonosította és „őslakosoknak” titulálta őket. Ugyanakkor kifejtette, hogy a szlávok a hunokkal és a magyarokkal is szövetségre léptek, sőt összeolvadtak, ami a korabeli szlovákságra jellemző „befogadó nemzet” elméletet tükrözi. A szlovákok eredete – egyelőre – még csak mellékszálként jelenik meg a mű tervezetében: a fő cél a reprezentatív, egyben apologetikus magyar őstörténet.

Bél motivációit fentebb már jeleztük; befejezésként annyit jegyzünk meg, hogy tudósi magatartása megfelel annak, amit Tarnai Andor a korabeli úgynevezett Hungarus-értelmiségről írt: vagyis Bél feladatának tartotta, hogy a külföldről érkező kritikákat visszaverje, továbbá a nemzetközi tudományos diskurzusban a magyar álláspontot érvényesítse. Ő azonban kortársaival szemben nem az irodalom- és tudománytörténet, hanem főként a történettudomány témakörében szállt síkra. Személyében tehát – ha szabad új fogalmat bevezetni – a „Hungarus történetírás”, illetve a „Hungarus történeti nyelvészkedés” képviselőinek egyikét tisztelhetjük.

GERGELY TÓTH

“CIVILISED” PREHISTORY

RESEARCH OF THE ORIGINS OF THE HUNGARIAN LANGUAGE AND NATION IN THE OEUVRE OF MÁTYÁS BÉL

Mátyás Bél (1684–1749), the famous historian from Hungary, paid a good deal of attention throughout his life to the genesis of the Hungarian language and alphabet, as well as to the origins of the Hungarian nation itself. As for the roots of the Hungarian language, Bél’s most important means of inquiry was Hebrew comparison on a Biblical basis (that is, comparing the individual languages to Hebrew), a method which had long been dominant in Europe but was already on the wane in the time of Bél. In support of it he elaborated a particular theory of his own. According to it Japheth, the ancestor of

the Scythians and (in his interpretation) of the Hungarians, did not take part in the construction of the tower of Babel, and consequently his descendants preserved the “Adamic language”, that is, Hebrew, which would account for the “relationship” between Hebrew and Hungarian. The aim of Bél was to find a, possibly illustrious, place for the Hungarian language, generally unknown and thus regarded as barbarous, on the great linguistic tree, and to determine its position with regard to Hebrew and other languages. The same aim was served by the supposed relationship between the Székely (Szekler) runic writing and the ancient eastern alphabets, before all Hebrew; the Hungarians, and their supposed ancestors, the Huns and the Scythians, could thus be presented as nations of a very ancient culture.

As for the origins of the nation, Bél stuck to his opinion throughout his life, proclaiming as he did that the Hungarians were of a Hun–Scythian–Avar origin. His stubbornness should presumably be accounted for by the fact that the new theories arguing for the Finno–Hungarian linguistic and ethnic relationship (Leibniz, Bayer) were then still far from solidly established. Consequently, Bél continued to adhere to the old theory, but wished to present it in a new form. Making use of the ancient and medieval narrative works, he intended to breathe new life into the concept of Scythian–Hun–Avar–Hungarian identity, and thereby to offer a critical prehistory of scientific character, by elaborating similarities in lifestyle between the Hungarians and their Scythian and Hun predecessors. The model he followed was probably Clüver’s *Germania antiqua*. By attenuating the descriptions of Ammianus, and emphasizing the neutral or positive remarks by Priscus, he tried to neutralise the negative overtones of Scythian, and especially of Hun origins, for the negative image of the Huns was utterly detrimental to the contemporary view of the Hungarians. Bél, of Slovak origins, attributed a role to the “Slavs” (Slovaks) as well in his prehistorical conception: he identified them as the Sarmatians and accordingly regarded them as indigeneous. However, he argued that the Slavs had entered into an alliance, and even merged, with both the Huns and the Hungarians, a reflection of the concept of the “host nation” which characterised contemporary Slovak thinking. The origin of the Slovaks is but an additional element in the theory of Bél, his major aim being the elaboration of a representative and at the same time apologetical prehistory of the Hungarians.

The scholarly stance of Bél is in keeping with that of the so-called contemporary *Hungarus* intellectuals: he regarded as his task to fight off foreign critiques and to represent the Hungarian point of view in the international scientific discourse. Yet, in contrast to his contemporaries, he took the field of history instead of literature and the history of science. It is thus a protagonist of “Hungarus historiography” and “Hungarus historical linguistics” that we have every reason to admire in his person.

GLATZ FERENC

A Három nemzedék története a hetedik nemzedék szemével*

[Szekfű Gyuláról, hanyatlásról, liberalizmusról, asszimilációról,
Trianonról 1989-ben]

SZEKFŰ GYULA KÖNYVE A RENDSZERVÁLTÁS SODRÁBAN

1989. februárban kelt sorok: A „szőnyeg alá söprés” politikája, az „agyonhallgatás” értelmiségi magatartásformája érthető, magyarázható, de nem fogadható el akkor, amikor „felszakadnak az erőszakkal visszaszorított, de őszintén soha nem elemzett közgondolkodásbeli reflexek... Az egyéneknek maguknak kell tisztáznuk a maguk helyzetét a közösségben...” „A hetedik nemzedék néha úgy érzi, valahol az 1948 előtti állapotoknál tartunk”, ahogy nemzedékem egyik tagjaként mondtam: a mai – azaz 1989. évi – rendszer alapjai még a sztálini proletárdiktatúra elveire épülnek. Amelyet Magyarországon 1948-ban vezettek be, s amelyet 1953 óta javítottak, majd 1963 után reformáltak ugyan, de amelyik ma már életképtelen, ahogy írtam, „alapjaiban recseg”. 1989 telén ezzel indokoltam magamnak és volt tanítványaimnak – akik éppen könyvkiadással is foglalkoztak – a Három nemzedék újradátolásának értelmét.

1987: Szekfű-sorozat

Egy évvel korábban – 1987–1988 telén – kezdte frissen alapított kiadójuk a Szekfű-művek újradátolását. Arra hivatkoztak: az átalakuló korban a kiadásnak talán nagyobb társadalmi haszna van, mint a csak-kutatásnak vagy a formális oktatásnak. – Jólesett természetesen, hogy hivatkoztak sok évvel korábbi historiográfiai óráimra, ott hallott elvekre: az „egyenlő mércével mérés” követelményére, a nyilvánosság és a közbeszéd formálásának értelmére. Előszóra – előszavakra – kértek mint volt tanárukat. Megtisztelő. Azután sorrendiségről beszélünk.

Fontolgattuk: kezdjük a sorozatot a Három nemzedékkel. Biztos könyvsiker. És biztos értelmiségi-politikai viták – tettem hozzá én. No nem Szekfű személye és nem a polgári történetírói örökség leporolása miatt. Hozzá tették: ezen már túl vagyunk. Hiszen az 1945 előtti kultúrpolitikában vezető szerepet játszott történetírók örökségének beemelése a tudományba lényegében már megtörtént. Jobban, mint a szépirodalom

* A Szekfű Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. Maecenas, Bp., 1989. (február) c. kötetben (I–XXXVIII.) a fentebbi cím alatt közreadott Előszó változatlan szövege. A tanulmány sem folyóiratban, sem tanulmánykötetben eddig nem jelent meg.

esetében. Klebelsberget újraértékelte a szakma már 1969–1970-ben, és túl vagyunk a Szekfű-rehabilitáción. 1983-ban már az Akadémián ünnepeltük születésének 100. évfordulóját, előtte, még 1978-ban Domanovszkyról, majd 1987-ben Hajnalról is felolvasóülés volt szintén országos fórumon, az Akadémián, a Történelmi Társulatban. Sőt a pesti egyetemen a historiográfiai vizsgairodalomban kötelező lett a háborús bűnösökként életfogytiglanra ítélt Hómant is olvasni, amióta – 1970 óta – bizonyítást nyert, hogy a népbíróság egyik vádja, miszerint Hóman együttműködött a szélsőjobbal, nem állja meg a helyét. Felmondták az 1980-as évek historiográfiai előadásainak emlékeit. A viták, mondtam én – ők még az esetleges cenzúra-konfliktust is emlegették, hiszen a Három nemzedék az 1945-ben betiltott művek között szerepelt –, nos, a viták a műről és nem a személyről fognak szólni. És olyan témákról, amelyekkel nem nézett szembe még a hazai történetírás. Amelyeket – éppen a még jelen lévő túlélők idősebb generációinak érzékenysége miatt – az előttünk járó korosztályok mint a „forró krumplit” kerültek, és amelyekbe beleharapni, bennünket, 40-eseket is óvtak. A hetedik generáció tagjait. Emlegettük – a többedik konyak után, én bort, fiatal barátaim konyakot kóstolgattak – a várható indulatkitörések témáit: bizonyára haragrohámok a zsidókérdésről, asszimilációról, Trianon és a forradalmak viszonyáról, katolicizmusról. Felerősödik nemcsak az 1945 előtti szenvedésekből táplálkozó indulat a túlélőkben, vagy éppen gyűlölet a régi történetírás, mindenekelőtt Szekfű iránt, hiszen a Három nemzedék 1920-ban a mozgalmi antiszemizmus egyik kedvenc idézett olvasmánya volt, de felerősödik majd a jelen rendszer sztálinista alapdogmáihoz ragaszkodók hangja. És érveket kapnak éppen a rendszeren belüli reformerők ellen: a könyv kiadására mutogatva, hová vezet a „liberalizálódás”... Ezután a századelő társadalmi konfliktusai feldolgozatlanságának három okáról beszéltem. Első akadály: a szovjet megszállás. Ez azt a benyomást keltette a háborús vesztes rétegekben, hogy ők a szovjet rendszer, nem pedig egy világháborús vereség áldozatai. Második ok: a sztálini rendszer. Ez a rendszer nem adott fórumokat az őszinte vitákra, akár az 1945 előtti tévelygések őszinte kibeszélésére, ha kell, a tévedések tudomásulvételére. A konfliktusok feldolgozatlanságának harmadik oka, mondtam: a Szekfű által is annyiszor emlegetett hiányos magyar értelmiségi magatartásforma, abban az önkritika hiánya. Amely nélkül nincs önjobbítás. Marad a mindig másra mutogatás. Egyik oldalon, másik oldalon.

Halasztottuk így, 1987–1988 telén, a Három nemzedék kiadását. A sorozatot A magyar állam életrajzával kezdték. (Meg is jelent 1988-ban, és kezdtük előkészíteni Hóman Bálint és Szekfű Gyula monumentális összefoglalójának, a Magyar történetnek az újrakiadását, amelyet személyes ügyemnek is tekintettem...)

1989. február: mégis a Három nemzedék

Azután mégis a Három nemzedék került sorra. Egy évvel később már én javasoltam. Tegyük félre a szobapolitizálást, kísérleljük meg.

1989. februárt írtunk. A szovjetrendszer közeli összeomlására semmi világpolitikai jel nem utalt, de a magyarországi felszabadulásra és egy demokratikus átalakulásra – akár a finnlandizációra vagy Ausztria-követésre – mi, történészek már célként gondol-

tunk. Mégis: a világpolitikai csillagjólásoknál fontosabbnak tartottam a kelet-közép-európai – mindenekelőtt a Kárpát-medencében élő – társadalom évszázados konfliktusainak feloldását. És természetesen a magyar nemzetet belüli szociális-tömegelektani feszültségek feloldását. Találgatni a világpolitikai „lehetőségeket” – politizáló embereknek való, kétségtelenül érdekes foglalatosság. Oldani a szociális-tömegelektani feszültségeket – az „szükség”, értelmiségieknek szabott feladat. Hiszen ez utóbbi mindenféle kibontakozás feltétele...

1989 tavaszán a Három nemzedék megjelentetése nagy könyvsiker volt. Az Előszóban – természetesen – nem maradhattam meg a mű keletkezéstörténeténél, egy pusztán historiográfiai tanulmány írásánál. Hanem – ha nekik, volt diákjaimnak előadott szándékomat követni akartam – úgy éreztem, vállalkoznom is kell, hogy a legtöbbet vitatott és legtöbbet elhallgatott kérdéskörökben szembesítsem Szekfűt és a magam álláspontját: Trianonról, liberalizmusról, hanyatlásról, zsidókérdésről, asszimilációról és természetesen a Szekfű utáni kor néhány alapkérdéséről: határokon túli kisebbségekről, proletárdiktatúráról (amit Szekfű – nyilván kényszerből, de – elfogadott később).

Az elmaradt „kibeszélés” és „önvizsgálat” szüksége, 2012

Most újraolvassuk a Három nemzedéket, egyetemi historiográfiai kurzusra készülve, s újraolvasom az 1989 februárjában írott Előszót, benne értékelésem Szekfű nemzedékéről, a zsidókérdésről, asszimilációról, Trianonról, nemzeti kérdésről. És gondolni kell mostani hallgatóimra is, akiknek az előadáson beszélnem kell arról is: vajon miért nem került sor 1989 után e kérdéskörök őszinte kibeszélésére a demokráciában? Amit oly fontosnak tartottam – és sokan gondoltuk így – 1989 tavaszán... Fel kell tenni az előadáson a kérdést mai diákjaimnak: vajon nem az őszinte kibeszélés elmaradásának következménye is az, ami ma történik Magyarországon? És ezért igenis szerencsés jelenség, hogy az ő korosztályuk körében is oly erővel törnek a felszínre az 1945-ben, majd 1949-ben „szőnyeg alá söpört” és 1989 után féloldalasan megbeszélte, sőt agyonhallgatott egyes véleményvonulatok – ma azt mondják, narratívák – és érvrendszerek. Lehet, hogy a képzett történész szemében ezek az érvelések 1945 előtti történelmünkről „csacskaságokként” jelennek meg. De. Én úgy gondolom: ezek joggal várnak megbeszélésre a szakma részéről. Szakma és legszélesebb közönség között. Nem utolsósorban fiatal és idősebb generációk között.

Nem tagadjuk, így érvelve önmagunknak és diákjainknak, nemcsak a múltat, hanem a jövőre is gondolunk. Reményünk: e múltbéli problémák kibeszélése után lesz majd ereje a társadalomnak arra, hogy nemcsak múltunk, hanem napjaink új konfliktusairól is legalább ilyen hangosan beszéljen, mint a múltban fel nem oldottokról. Soroljuk – majd holnapi egyetemi előadásunkon is a témákat: ember és környezet, migrációs és szociális konfliktusok, a planetáris és lokális-nemzeti szempontok összehangolásának igénye és így tovább. Amely feszültségek azért is törnek eruptív módon a napi élet felszínére, mert történelmi kifejlődésük korábbi szakaszában azokra nem figyeltek fel. Amely figyelés történelmi feladat... lenne... A Három nemzedék újraolvasása erre is figyelmeztet.

Ezért is talán nem érdektelen a Három nemzedék bevezetőjeként „eltemetett” szöveget szakfolyóiratban újra közreadni. (Eltemetettnek tudtuk már írásakor is, hiszen az Előszó írója tudja, hogy a könyvet nem az Előszó miatt vásárolják vagy veszik kézbe. Hozzátehetjük: a gyors nyomdai munka eredményeként az előszót – véletlenül – a kötet végére, ráadásul fordítva kötötték.) – A tanulmányt változatlanul közöljük. Ahogy akkori tényismeretünk és tapasztalatunk birtokában az elmúlt másfél száz év fejlődését láttuk.

2012. május 16.

A Bécsből Pestre vezető országúton nyugodt a tempó. Szombat délelőtt, az osztrákok lefutottak Sopronig, Győrig, netán Budapestig. Lehet a volán mellől újra és újra körülnézni. A szembeforgalom viszont folyamatos. Magyar autók ezrei. Majd Nickelsdorf határközség felé már tízezrekről beszélünk. A kocsik java rozzant, tömegével technikai matuzsálemek, kétüteműek. Az útszéli, még levél nélküli bokrokból gyakran kandikál ki mezítelen ülep; közöttük magukat már nem is szégyenlő nők. Bécsben nehéz közcéct találni, az áruházban tudni kellene a nyelvet, no és netán fizetni. Néhány óra múlva ellepik a Mariahilferstrassét, különösen a mellékutca „Magyarul beszélünk” feliratú kereskedéseit. Leromlott autókban üldögélve fogyasztják az otthonról hozott hideg rántott húst, s gyermekeiket – kik a „nyugati kultúra” ránk bocsátott bővli „receptjei” szerint toprongyosan öltözöttek, agyonviselt sportcipőben, ápolatlan hajjal – szégyenkezve rendezgetik.

A „magyar” kultúra – elmúlt négy évtizedünk – a mindennapok szintjén találkozik az „osztrákkal”. A Nyugatot sokat járt értelmiségi szülő nyugtatja gyermekét: nem, ne vonjon le következtetést e kép alapján a magyarság „nemzeti tulajdonságairól”. Amit az apa csodálatosnak hisz, a fejlődés mutatójának, mondván: valahogy végre el kell kezdődnie az elzártság feloldásának, azt a fiú szégyennek, „történelmi hanyatlásunk” mutatójának látja. Nem tudja értékelni, mit jelent a „nénikéknek”, „bácsikáknak” az idegen világ megbámulhatása, s hogy eltűnik lassan a szocialista országok egyik legvisszataszítóbb embertípusa: a zoknik, alsónadrágok között turkáló vámtisztviselő...

„Hanyatlás”? „Nemzeti tulajdonságok”?

Székfű Gyula könyvéhez, a *Három nemzedék*hez kellene előszót írni. A dualizmus kori, az 1918 előtti „hanyatlás”, a „magyar nemzeti tulajdonságok” régi kézikönyvéhez.

E sorok szerzője sokáig elhárította megírását. Nem kívánt részes lenni még csak véletlenül sem abban, hogy elfogultságokat, előítéleteket kelthető szövegek kerüljenek a mai fiatalság széles köreinek kezébe. Ez a bécsi útszakasz meggyőzte. Szembe kell nézni azzal: mikor s mennyiben volt hanyatlás az újkori magyar történelem? Milyenek is mai „nemzeti tulajdonságaink”?

És hazajöve elvállalta az előszó írását, barátai rábeszélésére. Mert szembe kell nézni azzal is: a *Három nemzedék* és hasonló szövegek nélkül is jelen vannak

a nemzeti, etnikai előítéletek társadalmunkban. Most a „demokratizálódás”-sal, a vélemények szabad kinyilvánításával szükségszerűen törtek elő a nem óhajtott reflexek is a társadalomból. És segíti ezt egyik-másik környező állammal kialakuló ellenségeskedésünk fellángolása is, amelynek pernyéje visszahull – értelmetlenül – a szomszédos népekre is. Jogos nemzeti érzésünk kiélésének visszaszorítása a szomszédok érzékenységre hivatkozva, nemzeti hagyományaink értékrendjének torzulásai görcsös idegességet, értelmetlenül idegenellenes indulatokat is kiváltott a társadalomból. Mintegy visszacsapásként. Egy út van csak az elfogultságok maradványainak magunkból való kiszorítására: szembenézni a mégannyira tévesnek tartott nézetekkel is. Új korszak köszönt ránk, amikor a meggyőzést fel kell hogy váltsa a meggyőződés. Jóról, rosszról egyaránt. Az értelmiséginek nem propagandistának kell lennie, hanem segítenie kell abban, hogy az egyének maguk alakíthassák ki meggyőződésüket. Nem könnyű feladat – Szekfű-katagóriát használva – a „hetedik nemzedék” számára.

*

Három nemzedék és ami utána következik cím alatt két könyvet kap kézbe az olvasó. Az egyik végére 1920-ban, a másik végére 1934-ben tett pontot szerzőjük, Szekfű Gyula. A kettő együtt száz esztendő magyar történelmét fogja át: az 1830-as évektől az 1930-as évekig. A polgári Európa kibontakozásától, benne a magyar reformmozgalommal, a nemzeti kibontakozás korától az európai fasizmus uralomra jutásának és magyarországi veszélyének koráig.

Egy konzervatív magyar polgár, a máig legnagyobb hatású magyar történetíró műve e két könyv. Az első 1920-ban, a történelmi államterület harmadára zsugorodásának hisztérikus, nemzethalált keltő tömeghangulatában és a bukott forradalom úgynevezett „bűneinek” harsogása idején, a keresztény középosztály jobboldali lapjaiban és magán-összejövetelein idézték és üdvözölték lelkesen. Kiolvasni vélték belőle a maguk forradalomellenességének és a rivális zsidó középosztály „idegen” voltának történelmi igazolását. (Más kérdés, hogy akiknek meg kellett volna sértődniük – a magyar dzsentriivadékoknak –, azok meg sem szólaltak.)

A második könyvet 1934-ben már a liberális, a nyugati polgári demokráciára tekintő, fasizmusellenes fiatal értelmiségiek vagy a fasizmus előretörésétől országukat és egyéni létüket is féltő régi liberális középosztálybeliek üdvözölték, s idézték gondolatmenetét. Két egymástól elütő könyv: az egyik a fejlődésben mélypontjára jutott keresztény magyar polgárság hangulatát megfogalmazó szöveg. Szerzője is egyéni pályájának mélypontján áll. A másik könyv a konzervatív magyar polgárság első kiállása a fasizmus ellen, s szerzőjének első lépése a keresztény alapon szerveződő polgári antifasizmus irányába... Szekfű kategóriáit használva: az első könyv a „negyedik nemzedék” pesszimista történelmi kritikája elődeiről, a második: kortörténelmi elemzés saját koráról. Valamelyes optimizmussal.

I.

Az első nemzedékek bírálata
(A *Három nemzedék* születéséről)*Szekfű Gyula, a negyedik nemzedék*

Szekfű Gyula 1883. május 23-án született Székesfehérvárott.* A helyi cisztercita gimnázium elvégzése után (1900) a pesti bölcsészettudományi kar hallgatója, az Eötvös-kollégium tagja. 1904-ben először a Nemzeti Múzeum levéltára, majd az Országos Levéltár tisztviselője. Ebben a minőségében kerül 1908-ban Bécsbe, a közös Pénzügyminisztérium hatáskörébe tartozó és Thallóczy Lajos igazgatása alatt álló Hofkammerarchivba, majd 1910-ben II. osztályú fogalmazó minőségben az udvari levéltárhoz, a Haus-, Hof- und Staatsarchivhoz. 1913-ban jelenik meg *A száműzött Rákóczi*, 1916-ban, majd 1917-ben németül és magyarul *A magyar állam életrajza* című** könyve.

1919-ben, a Tanácsköztársaság idején kinevezik a pesti egyetemen a segédtudományi tanszék élére, amelyet nem foglal el. 1920-ban adják ki a *Három nemzedék* című munkáját, amely gyors egymásutánban háromszor jelenik meg. 1925-ben kinevezik a budapesti egyetemre az újkori magyar történelem tanárának. Közben elkészíti az *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez* (1926) című forráskiadványt.

1929-től jelennek meg a Hóman Bálinttal megosztva írott *Magyar történet* összefoglaló kötetei. Szekfű a 15. századtól, Mátyás korától írja a fejezeteket. 1925-től levelező, majd 1941-től rendes tagja az Akadémiának. 1930-ban Bartókkal és Kodállal együtt megkapja a Horthy-rendszer legmagasabb tudományos kitüntetését, a Corvin-koszorút. 1927-től a Bethlen István szerkesztőbizottsági elnökletével induló *Magyar Szemle* című folyóirat szerkesztője. 1939-ben megválnak a szerkesztéstől. 1938-ban tanulmányt ír a türelmes nemzetiségpolitika fontosságáról a Szent István-életrajzban. Tanulmánykötetet szerkeszt *Mi a magyar?* címmel (1939), melybe többek között Babits Mihály, Kodály Zoltán, Eckhardt Sándor írnak. Cikksorozatot jelentet meg a *Magyar Nemzet* hasábjain 1944-ig.

1941-ben a *Népszava* híres karácsonyi számának szerzői között találjuk. A Szálasi-hatalomátvétel után bujkál. 1945-ben rektorhelyettes a budapesti egyetemen, majd 1946 januárjától 1948 szeptemberéig moszkvai magyar követ. 1947-ben írja a *Forradalom után* című, majd 1952-ben az öreg Kossuthról szóló művét. Utolsó tanulmánya 1955-ben jelenik meg az értelmiség felszabadulás utáni „átállásáról”.

1953-tól – ekkor már mozgásra alig képes, beteg ember – országgyűlési képviselő, 1954-től az Elnöki Tanács tagja. 1955. június 29-én halt meg Budapesten.

* Szekfű Gyula pályájának ismertetését átveszem az 1983-ban tartott előadásomból.

** Reprintben hozzáférhető: ÁKV–Maccenas, Bp., 1988.

Szekfű Gyula generációja a magyar történelem legtöbb nemzeti-társadalmi megrázkódtatását megélt korosztálya volt. Fiatalkorukban Magyarország az akkori világ öt nagyhatalma egyikének volt egyik alkotóeleme, területileg a szűkebben vett Európa második legnagyobb országa. Felnőttkorukban még éltette őket a remény, hogy a revíziókkal visszanyerik mindazt az élet- és világbiztonságot, ami egy nagy, erős ország államfenntartó középosztályát korábban eltöltötte, majd öregkorukra, a második világháború után, tudomásul kellett venniük – Szekfű Gyula legalábbis tudomásul vette –, hogy Magyarország „*csak egy szerény kis pontja [...] annak a varratnak, amely északról délre haladva összeköti egymással ezt a, szinte mondhatjuk, két világrészt*”, azaz a Szovjetuniót és a nyugati polgári államok övezetét. (Kiemelés tőlem – G. F.) Ez a korosztály beleszületett a királyságba mint államformába, eltervezte a maga életpályáját az adminisztráció különböző lépcsőin, megtanulta a társadalmi érintkezés több évszázados etikettjét a Hofratok, az alkotmányosság világában, azután 1918–1919 hirtelen a köztársaságot, majd számukra a teljes felfordulást, a proletárdiktatúrát hozta. A rövid, reformokkal konszolidált időszakot – az 1920-as éveket – olyan kor váltotta fel, amelyben a fasiszta diktatúra szociális forradalmat, korporációkat, vezérelvet hangoztató frázisai, turulista diákok, fajelméleti téboly szabadult rájuk. Majd öregkorukra, egy újabb vesztett világháború után belenyugvás a köztársaságba, s életük végére megélték a proletárdiktatúra olyan formáját (1949), amelyik őket már feleslegesnek tekintette, s amelyikben már egyáltalán nem ismerték ki magukat. Olyan generáció tagja volt Szekfű Gyula, amelyik fiatalokora nagy élményének a polgári középosztály emelkedését érezte. Magabiztosságot adott számukra, hogy a modern polgári állami és kulturális igazgatás, a gazdasági adminisztráció kiépülése megkívánta a szakszerűen képzett hivatalnok-értelmiségi, tisztviselő réteg duzzadását, s hogy – jogosan vagy jogtalanul – az állam, a társadalmi érintkezés formáinak keretét adó, azt biztosító intézmény fenntartójának érezte magát. Természetes ellenfelének a monarchisztikus feudális államszerkezet vezető rétegét, az arisztokráciát, de még inkább a hivatalokat megszálló dzsentrit látta. A polgári köztársaságot 1918-ban még elfogadta, hiszen a vezető pozíciókban azokat találta jórészt, akikkel Abbáziában, Lomnicon vagy Herkulesfürdőn együtt nyaralt, akikkel fiatalkorukban együtt zsúroztak. De a proletárdiktatúrát már az új konkurens, a zsidó középosztály és a korábban figyelemre sem méltatott munkásemberek egyoldalú diktatúrájának, a nemzet hagyományos energiái elpazarlásának tekintették. Meg kell élniük az állami adminisztráció összeomlása (1918) és a trianoni béke (1920) után a megkisebbedett országba hazaáramló polgári hivatalnok-értelmiségi réteg tönkremenetelét, majd az 1930-as években az új szociális programokat, mindenekelőtt a parasztság feltörekvését, 1945, illetve 1948 után a régi keresztény középosztály végleges és drasztikus kiszorulását az állami életből.

A liberális állam szociális reformja, 1918 ősze

Szekfű Gyula 1918 novemberében, az osztrák és a magyar köztársaság kikiáltásának napjaiban Bécsben él. 32 éves, udvari levéltárosként „közösügyis” – azaz sem osztrák, sem magyar alárendeltségű tisztviselő. A levéltárat az új fejlemények foglalkoztatják. Részben, mint közös intézményt, a volt Monarchia területén létrejövő vagy abból részesező államok (Magyarország, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, Csehszlovákia, Lengyelország, Románia, sőt Olaszország is) követelik likvidációját, azaz felosztását. Évekig tartó huzavona indul meg az osztozkodó államok között. Ugyanakkor – s ez a másik új fejlemény – szűk körű bizottság alakul a levéltárban, melynek egyik feladata a levéltárat megnyitni – a baloldali forradalmi szellemnek megfelelően – a tudományos kutatás számára 1894-ig. Vezetője a radikális szociáldemokrata, L. Hartmann, egyik első számú munkatársa Szekfű Gyula. Levelei is arról tanúskodnak, hogy a fiatal tisztviselő beleilleszkedik a királyság, illetve a császárság fölbomlása közben a fiataloknak új utakat kínáló politikai helyzetbe.

A budapesti őszi forradalom, a polgári szabadságjogok meghirdetése, a királysághoz kötődő feudális nemesi kiváltságokkal való végleges szakítás összekapcsolódik a Habsburgok nélkül kedvezően megköthető béke reményével. Most, 1918 őszen, Bécsből nézve, a történeti állam szétesése még nem tűnik eldöntöttnek. Igaz, az antanthatalmak már 1916-tól támogatták a történeti Magyarország területén élő népek elszakadási törekvéseit és így egy németellenes államalakulat-hálózat kiépítését a némettség hátában. De lent Pesten a köztársaság kormányzata, személy szerint Jászi Oszkár még egyezkedni próbál a nemzetiségekkel. Erdély, a dél-magyarországi területek, valamint a Felvidék teljes elszakításának terve még csak cseh, román manipulációnak tűnik. Az év végére majd beteljesült valóság.

Lent Pesten Szekfű korosztálybarátai is ezekben a hetekben a forradalom áramával úsznak. Egyébként is jók a kapcsolatai a Pesten a forradalom hajtóerejének tekintett, elsősorban zsidó származású liberális értelmiségi körökkel. Igaz, úgy látszik, hogy „Hatvany Lajos és sógora, Jászi Oszkár a forradalom révén kívánnak hatalomra jutni”, de szívesen elvállalja, hogy Hatvany *Pesti Napló*jának egyik főmunkatársa legyen. Amikor még néhány hónappal korábban, a suttagó beszélgetésben kikezdtek ezt a kört, mondván, hogy azok „nem jó magyarok”, hanem „zsidók”, meg is jegyezte fiatalkori barátjának írott levelében: „azok ugyanolyan jó magyarok”, mint mi. Igaz, hozzáteszi: talán csak egy hiányzik belőlük, a „történeti érzék” – tehetjük mi hozzá –, vagyis a történeti magyar középosztályokhoz kapcsolódó nemzeti hagyomány. Szekfű szavai Hatvany Lajoshoz – aki a forradalom győzelme után Szekfűt dicsérő cikket jelentet meg – 1918 novemberében: „Szívesen rendelkezésükre állok Önöknek az utolsó mentési akcióban: megmenteni e tönkrement országot a balkáni kultúrától.” Az őszi forradalomtól – mint minden új mozgalomtól – a benne részt vevők más és más vágyak beteljesülését várták. És ahogy a forradalomban sokféle cél, elvárás talál-

kozott, úgy a régi, válságba jutott államot is különböző oldalról kritizálták tegnapi polgárai. Szekfű szempontjairól árulkodni ígérkezik most készülő munkája, az újkori magyar társadalomfejlődés rajza.

Már az 1916-ban írott könyv, *A magyar állam életrajza* utolsó fejezetében röviden összesűríti kifogásait a legújabb kori magyar államfejlődéssel szemben. Elismeri, hogy a modern állam, mivel a liberális elvek alapján fejlődött ki, biztosította az egyéneknek az emberi szabadságjogokat. De amikor szabadjára engedi az egyéni vállalkozókedvet, gazdagodást, ugyanakkor nem törődik a modern államot fenntartó polgári tisztviselői réteg érdekvédelmével. Márpedig a háború idején az infláció következtében az árak növekedésével az állami szolgálatban állók fizetése nem tarthatott lépést, hiszen a háborús kiadások magát az államháztartást is megviselték. Mindezzel a tendenciával egy időben – amit már Szekfű könyvében nem ír le – a liberális, a tőkét, a vállalkozást nem korlátozó állam előnyeit élvezik az államtól független, annak politikájával kötelezettséget nem vállaló, szabadfoglalkozású középosztálybeliek. És a háborús gazdaságon vagyonosodó nagytőke csak fokozza a szociális különbségeket. A liberális állam hiányossága – mondja Szekfű –: megalkotói azt hitték, hogy az egyéni szabadságjogok megadása mindent megold. De nem gondoltak a szociálpolitikára, a kapitalisztikus fejlődéssel együtt járó szegénység megsegítésére és általában a „kollektívumok” politikai védelmére. (Azért bírálja például a liberális államot, mert az nem képes tervszerű nemzetiségi politikára, mivel azt hitte, hogy az egyéni szabadságjogok megadása automatikusan megoldja a nemzetiségek problémáját is.)

Szekfű látja a polgárosultságban előttünk járó Ausztriát, ahol a polgári tisztviselőréteg már évtizedekkel korábban elfoglalta a társadalomban az őt megillető helyet. A tisztviselőcsaládok százezrei, a több száz éves múltra visszatekintő központosító Habsburg-adminisztráció kormány-, gazdasági és igazgatási hivatalnokai már a többedik generációt képviselik. Ők már követelik – és nem utolsósorban a bécsi politikai mozgalmakban – az állam szociális törődésének kiterjesztését, részben a jelentkező kapitalista fejlődéssel együtt járó városi szegény rétegek védelmére, részben pedig saját osztályukra. Szekfű első bécsi kutatási témái: a 16. században kiépülő, majd abszolutista elvek alapján működő Habsburg-adminisztráció története. Vagyis annak a szakszerű bürokráciának előtörténete, amely majd Európában a 19. század első felétől a polgári államban éli meg kibontakozását. Mint munkái, levelei vallanak erről, a hallgatag, visszavonuló fiatalember már ekkor az újkori európai és magyar fejlődésben a hivatalok, a tisztviselőréteg mindenkori államfenntartó szerepéről gondolkodik. Magyarországon mindez a 19. század második felétől a polgári államrendszer kiépülése idején kezdődik. És a 20. század elején Szekfű generációja az első, amelyik *e hivatalnoki réteg önálló érdekvédelmének* és – ha csendben is – *társadalmi vezető szerepének* megfogalmazására törekszik.

A könyv (*A magyar állam életrajza*) magyar kiadójának, Dick Manónak felkeltik figyelmét Szekfű fejtegetései a liberális magyar állam hiányairól. Megbízást ad a szerzőnek: dolgozza ki részletesebben a témát, az 1867 utáni újkori ma-

gyar fejlődés elemzését. A munkát azért is végzi szívesen, mert kilátásban van a pozsonyi jogakadémia történeti tanszéke, ahol újkori állam- és társadalomtörténetet kell majd előadnia. Tanszékhez jutni – minden korabeli társadalomtudós végső vágya volt. Ez az anyaggyűjtés – és ez a kiindulópont – képezi a későbbi szintézis, a *Három nemzedék* gondolati alaptöltését.

A proletárforradalom oldalvizein, 1919 tavasza

1919 tavaszán Bécs – nem utolsósorban a tisztviselői kar – mind határozottabban kezdi érezni a maga bőrén is a Monarchia felbomlásának kihatásait. Az új cseh politikai vezetés – a Monarchia felbontásának legradikálisabb előrehajtója – a közös javak szétoztásához, kedvező részesedéshez köti a szénszállítmányokat. Bizonytalan a hivatalban a fűtés, az energiaellátás. Gyorsul az infláció, akadozik az ellátás.

Székfű Gyula is koplal, mint levéltáros kollégái, és mint a bécsi köztisztviselői kar egésze. Leveleiben – átérezve a közalkalmazottak szűkölködését – állandó panasz az enivalóhiány, az infláció, a „liter bor” drágasága. Ő egyénileg enyhít valamennyit sorsán – mint volt kollégái mesélik erről. Még 1916-ban, amikor *A magyar állam életrajzát* írta (németül), egy kocsmai vörösborozás után józanító kávéra tértek be a bécsi magyar kolónia tagjai a Museumstrassén. Székfű ismét sokat ivott, kéziratát elvesztette. Mikor másnap a kávéházban izgatottan kereste szövegét, kiderült, hogy a kávéház fiatal tulajdonosnője éjszaka érdeklődéssel olvasgatta az otffejtett kéziratot. Az ismerkedésből tartós kapcsolat lett. A korán özvegyesre jutott, kétgyermekes asszony mind gyakrabban látta vendégül a már egyetemi tanárságra pályázó, harmincon túl, az agglegénykor küszöbén álló „doktor urat”. Az asszony és elhalt férje is zsidó származású volt. Míg a bécsi magyarok elárvult kolóniája, Károlyi Árpád, Eckhart Ferenc és a többiek, pokrócba burkolódzva ülnek az estéken, és a napi betevő falatot is (néha száraz kenyérről panaszkodnak) be kell hogy osszák, Székfű bécsi tartózkodását a következő szűkös években is gondoskodással veszi körül az erős karakterű, a szabadpiacról élő, napi üzleti ügyességével magát fenntartó zsidó középosztálybeli üzletasszony. (Aki azután, immáron feleségként Budapestre is vele jön 1925-ben.)

Pesten sem alakulnak – a körülményekhez képest – ellenére a dolgok. A Tanácsköztársaság kikiáltása után az őszi forradalom radikálisai a szociáldemokratákkal szövetségben a kormánypozíciókat is elfoglalták. Hajszolt ütemű változtatásaik tervében szerepel a történetiszemlélet átalakítása. Célul tűzik ki egy történeti kézikönyv elkészítését a „történelmi materializmus szellemében”. A szerzők közé az idősebbek közül a liberális történészek, a fiatal generációból Hóman Bálint és Székfű Gyula kerülnek. (Az előbbi a középkori, Székfű az újkori fejezetek szerzője.) A radikálisok amúgy is harcostársuknak érzik a bécsi levéltáros történészt. Emlékeznek még arra, hogy 1913–1916 között az ország egészét foglalkoztató történeti vitára került sor Székfű Gyula *A száműzött Rákóczi* című könyvéről.

Szekfű könyve annak idején, 1913-ban, az emigráns Rákóczi és környezete kiszolgáltatottságát állította középpontba. Az emigránsok elszakadását a hazai, magyar viszonyoktól. A Parlamentben a függetlenségi ellenzék a Rákóczi-könyvben Bécsből irányított „labanc”-támadást szimatolt. A politikailag felpiszkált sajtó Szekfűt úgy állította be, mint a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok emlékének, a magyar nemzet függetlenségi hagyományainak sárba tipróját. Sőt már a korabeli kritika is áthallásokat fedezett fel a műben Rákóczi és a függetlenségi mozgalmak nemrég elhunyt alakja, Kossuth emigrációs politikája között. A függetlenségi párti politika mellett mozgósult Szekfűvel szemben a protestáns függetlenségi kuruckultusz is. A országszerte megindult hajszában mindenekelőtt a vidéki dzsentripolitika fészkei jártak az élen. Volt, ahol nyilvánosan elégették a könyvet. Egyes helyeken még a kutyákat is „Szekfű”-ről nevezték el.

Az éveken át tartó vitát és meghurcoltatást a fiatal történész óriási lelki megrázkódtatásokkal élte át. A történetírást művelni a századelőn nemzeti hivatás. Nemzeti hagyományok tiprójának besorolódni – a hivatástudat elvesztésével ér fel. Egyéniségére, lelkialkatára egy életre meghatározó: hajlam a bizalmatlanságra az emberek iránt, a megrázkódtatások esetén a vallásossághoz menekülésre és nem utolsósorban a magányos borozásra, a túlérzékenységre. Egyéniségjegyekké rögzülések. Akadémiai barátain és volt professzorain kívül a politikai életben egyetlen erő állt mellé: a polgári radikálisok. Ők a Rákóczi-könyv szerzőjét társnak érezték a magyar feudalizmus maradványai és mindenekelőtt a vármegyei dzsentri elleni harcukban. (Arra már kevésbé figyelve, hogy Szekfű Gyula a vita során hogyan hátrál be egy konzervatív védőállásba, elhatárolván magát a radikálisoktól, és unos-untalan Széchenyi István emelkedett nemzeti gondolkodása örökösének mondva magát.)

Most, 1919 tavaszán a Tanácsköztársaság funkcionáriusai Szekfűt egyetemi tanszékre nevezik ki. Szekfű elfogadja a kinevezést. Tervbe veszik egy levéltárnokképző intézet tanáráként is. A készülő könyvet, az újkori magyar fejlődés történetét most már „az újkori kapitalizmus története”-ként kívánja megírni, s úgy, „hogy az szükség esetén egyetemi előadás is lehessen” (1919. július). Igazodás a koráramhoz. De ekkor már jönnek a hírek Pestről, hogy az új forradalmi kormányzat értelmiségi politikája, Fogarasival és Lukács Györggyel az élen, milyen türelmetlenül bánik a régi intelligenciával, s arról, hogy a diktatúra felfüggesztette az egyetemi autonómiát. A liberális demokrata zsidó polgárság olyan kiváló alakjai, mint Hatvany Lajos, sőt az emberi tisztaságáról és politikai emelkedettségéről nevezetes polgári radikális Jászi Oszkár is már hátat fordít az elmúlt év őszén még szövetséges forradalmár társaknak. De ugyanígy értetlenül és idegenkedve áll az új kultúrpolitikai vezetés törekvései előtt a régi Habsburg-államalakulatot polgárosítani, modernizálni akaró fiatal keresztény polgári tisztviselőréteg is Hóman Bálinttól Bartók Béláig. Szekfű, noha magában a bolsevizmust nem fogadja el, mégis él a kínálózó lehetőséggel. Az egyetemi katedrát azonban nem foglalja el. Arra hivatkozik, hogy a bécsi levéltár megosztásánál rá nagy szükség van.

A forradalmi „bűnök” kritikája, megbánása, 1919 ősze

1919 őszén azután ismét nagyot fordul a világ. A Tanácsköztársaság végső politikai elgyengülésben és a nemzetközi katonai támadások keresztüzében augusztusban elbukik. És ugyanakkor most már látszik, hogy visszavonhatatlanul elbukik a történeti magyar állam is. A románok, csehek megszállta peremterületekről megkezdődik a magyar állam volt tisztviselői karának hazaáramlása.

Az ország peremterületén a századelőn kiépülő gazdasági és igazgatási apparátus létszáma fokozatosan felduzzadt. Az új bürokrácia az ország közepéből a peremvidékre húzódó magyar, illetve a peremvidék nem magyar származású, de a magyarsághoz asszimilálódó feltörekvő elemeiből került ki. Egzisztenciájuk alapja az államot működtető magyar nyelv és kapcsolódásuk a magyar nyelvi kultúrához. 1919-ben a leszakított peremvidékeket magukhoz ragadó új államok első intézkedései közé tartozott a régi tisztviselői garnitúra feleskettetése az új államra és az új államnyelv, a román, illetve a cseh és délszláv elfogadtatása. A történeti Magyarország összeomlásával a volt magyar állami adminisztráció létalapja látszott összeomlani. (A tisztviselői kar nagy része nem is bírta a nemzetiségek nyelvét.) A magyarországi középosztálybeli családok szinte mindegyikének voltak menekült rokonai az elszakított területekről. A társadalomban magát éppen emancipálni akaró réteg kapott halálos csapást. E társadalmi réteg felfogása szerint az állam feladata a nemzet céljainak kiteljesítése. Ők nemzeti szerepet töltenek be azzal, hogy az államapparátus működését biztosítják, nem függvényei egyik vagy másik pártnak, hanem pártok feletti nemzeti erő. Az őszirózsás forradalomtól természetesen azt várták, hogy a köztársaság képes lesz a nemzeti – és ezek között elsősorban a területi – érdekeket megvédeni. Az államrendszer minősítésének mércéje ezen érdekvédelem teljesítése. A forradalmak állama az ő felfogásuk szerint nem volt képes megvédeni az ország területi egységét. A Tanácsköztársaság, amelyik az ő szemükben szétzilálta a „hagyományos nemzeti” erőket, végül is hozzájárult ahhoz, hogy az állam területileg is összeomlott. Milyen út vezetett ide? Ki a felelős a területi szétesésért, a belső összeomlásért? 1919 őszén a konzervatív pesti sajtó ezekkel a kérdésekkel van tele...

Nem kísérhetjük nyomon a pesti utca hangulatát 1919 augusztusa és decembere között. Nincs terünk idézni a politikai brosúrák, programok leghangosabbjait, a keresztény alapon szerveződni akaró polgári pártok célkitűzéseit, amelyek 1918 őszén a köztársaságban még megtalálták helyüket, de a proletárdiktatúrában már csak az „internacionális munkásság” és főként a „zsidóság terrorját” látták. Akiknek programbrosúrái „a régi kiváltságosok világát” nem akarták vissza, de „a nem keresztények igáját” is elvetni hirdették. „Keresztény többség” vezető szerepét követelték, szociális gondoskodást, népbiztosítást, a népegészségügy, a lakásügy felkarolását és földosztást. A történeti államterület szétesése, az állam összeomlása mérhetetlenül felfokozta a tisztviselő középosztály politikai aktivitását és nem utolsósorban elkeseredését a középosztály másik szárnya, a magánszektorból élők ellen. Ahol a zsidóság volt hatalmas túlsúlyban. Mint ahogy arról sincs terünk értekezni: mennyire nem tudta sorait az első időben

rendezni a szétvert, sőt belső harcokban felőrlődött, részben emigrációba kényszerült progresszió sem. S hogy a zsidóságnak az a része, melynek a forradalomhoz netán semmi köze sem volt, hogyan reszketett félelmében a forradalmak „bűneire” hivatkozó antiszemita hecckampányoktól, vagy igyekezett kétségbeesetten bizonygatni, mennyi nemzeti, hazafias érdeme van a zsidóságnak, hogy méltánytalan őket a forradalmak miatt bűnbaknak állítani. A munkásság, a baloldali liberális polgárság és ugyanakkor a zsidó etnikum beépülése a nemzeti kultúrába, mely a századelőn felgyorsult, most, 1919 őszén megtorpant, a kortársak előtt véglegesen elakadni látszott...

1919 szeptemberében a budapesti egyetemen megindulnak az igazolások: a Tanácsköztársaság idején professzúrákat eltávolítják az egyetemről. Szekfű Gyulát sem akarják igazolni. Neki ráadásul nemcsak a forradalmak elfogadása miatt kellett tartania, hanem 1918 előtti „kurucos” ellenfelei bosszújától is. Terjedelmes iratot készít 1919-es „bűneit” magyarázva: a történelmi materializmus kézikönyvet – mondja – úgysem írta volna meg történelmi materialista szellemben. Az egyetemi katedrát, igaz, elfogadta, de nem foglalta el. Egyébként is arról, hogy milyen „hazafias küldetést” teljesített ő Bécsben a levéltári szétválasztásoknál a magyar érdekek védelmében, Bethlen István gróftól kapott igazoló papírt. Megbánást helyettesítő önigazolások. A kétségbeesést fokozza az utolsó év egzisztenciális megrázkódtatássorozata: először (1918 novemberében) a közösügyis tisztviselők állás nélkül maradnak, utána átveszi őket a külügy, közben meghíúsul a pozsonyi professzori állás, az új, immáron független magyar külügyminisztérium pedig csak addig tartja a levéltárosokat Bécsben, amíg a szétválasztás megtörténik (azaz néhány hónapig). Kétségbeesett levél haza: ha elveszti az egyetemi magántanárságot, „s ha most besoroznak Kun Béla cinkosai közé [...] levéltári állásomat sem tarthatom meg”. Ha ezt megteszik vele – mondja –, nem ír többé magyarul, s vándorbotot vesz a kezébe. Hisztérikus kifakadások. A világháború utáni válsághangulat egyik vallásosságba menekítő angol termékét olvassa: a *Krisztus világát*. Ilyen kis breviáriumra lenne szükség nemzeti hibáinkról – írja. Azután Széchenyit olvas: az ő elveiből, mondásaiból kell egy új nemzeti erkölcs bibliáját összeállítani. Lélektani tanulmány tárgyául kínálkozó eset: az író ember lelki megrázkódtatásai íráskényszert gerjesztenek. (A kis könyvecske: *Széchenyi igéi* nemzeti imádságoskönyvnek szánva jelenik majd meg 1921-ben.) Ugyanakkor a kétségbeesés napjaiban fogan a gondolat: „fogalomtisztázó füzetet” írni arról, „hogyan kerültünk be a bajba, és mi tulajdonképpen a bajunk”. Ez már a *Három nemzedék* kérdésfeltevése.

1919 októberében igazolják. Barátai, kik a forradalom idején ugyanúgy hivatalban maradtak, mint ő, segítenek. Óriási megkönnyebbülés. De néhány nap múlva leszavazzák az akadémiai tagválasztáson, pedig több korosztálytársa ugyanekkor bejut a „halhatatlanok” közé. Megújult energiával veszi kézbe az újkori magyar társadalomtörténethez készített anyaggyűjtését. Kiegészíti a friss olvasmányanyaggal, Széchenyivel. Decemberben hozzáfog a mű megírásához. Címe: *Nemzeti hanyatlásunk, történelmi tanulmány*. Ami később *Három nemzedék*re változik.

„Ez a könyv személyes élményem” – írja Szekfű 1920 júliusában a *Három nemzedék* első kiadásának Előszavában. Majd a magyarázat: „Abban a súlyos ínségben, melybe az 1918. októberi katasztrófa döntött bennünket, melynek nyomorát éppen mi, a magyar értelmiség érezzük legsúlyosabban: testünkön és lelkünkön [...] úgy éreztem másfél év óta, és úgy érzem ma is, hogy munkaerőmet és munkakedvemet fel nem találhatom, míg le nem számolok a hanyatlással, melynek végén ilyen katasztrófát kellett megélnünk, míg szemébe nem nézek azon erőknél, amelyek az egészséges fejlődés sorából kivetették nemzetemet.” Arról Szekfű Gyula természetesen a nagyközönség előtt nem beszélt, hogy a „személyes élmény” valójában az 1918–1919. évek történéseivel való együtt menetelést jelentette. A forradalmak előtti konzervatív reformer, aki szociális intézkedéseket követel a liberális államtól 1916-ban, 1918 őszén már együtt halad a köztársasági mozgalommal, bízva, hogy az a nemzeti érdekek pillanatnyi legjobb védője. S noha a bolsevizmust mint világnézetet s mint államrendszert nem érzi magáénak, mégis – egzisztenciális okból – elfogadja a Tanácsköztársaságot. Eddig eljutni egy konzervatív polgárnak a századelőn – még ha diákkorában Anatole France volt is kedvenc olvasmánya – nagy lelki dilemmákkal járhatott együtt. S azután az összeomlás, mint láthattuk, nemcsak a „nemzeti”, az „állami” összeomlást jelentette, de egyúttal személyi tragédiatorozatot is.

Így érthető, hogy a *Három nemzedék* mai olvasói a könyv első fejezeteiben, a Széchenyiről szóló részekben, egy lelki békétlenségben élő írónak a tükrét fedezhetik fel. S magát Széchenyi személyét – melyre már a Szekfűt megelőző korosztály mint a józan polgárosulás hirdetőjére tekintett – a könyv első fejezetei transzcendentális régiókba emelik. De ez a személyes megrázkódtatássorozat magyarázza, hogy az 1917 óta készülő társadalomtörténeti műből egy „nemzet-erkölcsi” kézikönyv lesz, melynek alaptézise: a magyarság az „erkölcsi”, „lelki” dolog, azt nem lehet külsőségekkel (öltözködés, magyar nyelvhasználat) mérni. Bizonygatása is a maga nemzeti érzelmeinek, átélt magyarságának. Így szorul ki az erkölcsi alapokon nyugvó nemzeti szellemből a forradalmak hatására az internacionalista, a nemzeti-állami törekvésekkel magukat állítólag azonosítani nem tudó, nem asszimilálódott zsidóság és részben a szintén „lelkileg azonosulni nem tudó” svábság. (Feledve önmaga meggyőződését egy évvel korábbról.) És marad ki – igaz, kezdettől – 1917-től fogva a nemzeti keretből teljes mértékben a munkás-ság. Az eredeti tervből, a liberális állam megreformálásának tervéből a liberális társadalmi erők és a forradalmakhoz vezető út kritikája lesz. És mintegy a forradalomtól személyi elhatárolódásként is így lesz a Tanácsköztársaság idején még az újkori kapitalizmus bírálataként megírni szándékozott könyvből a magyar hanyatlás újkori története. És lesz a „hanyatlás”, a „nemzeti erkölcs” hanyatlásának története. Igaz, megmarad a műben Szekfű régi meggyőződése – a mű egyik alaptéziseként –, a köznemesi társadalom, a dzsentri-kép bírálata. A dzsentrié, aki „nem kapaszkodott bele a kapitalizmus szekerébe”, átengedte azt az idegeneknek, mindenekelőtt a zsidóságnak. És így lesznek végül is a vidéki magyar köznemes hibái – melyeket már a reformkor kiemelkedő személyiségei Széchenyitől Petőfiig oly élesen támadtak – a bírált nemzeti alaphibák: hiúság, szalmatűz-lelkisedés, közretség, irigység.

II.

A negyedik nemzedék önkritikája
(A *Trianon óta* születése)*Gömbös és a „reformnemzedék” megjelenése, 1932*

1933-ban, amikor Szekfű Gyula elhatározza a *Három nemzedék* folytatásának, az 1920-as évek történetének megírását, a magyar társadalomban a másfél évtizeddel korábbi, forradalom előtti hangulat látszik eluralkodni. Az elmúlt év októberében kormányra jutott Gömbös Gyula nemcsak azzal dicsekszik, hogy kabinetje korszakválasztó lesz a magyar történelemben, mivel először nincs arisztokrata a miniszterek között, de minden eddigi hazai parlamentáris hagyománnyal szemben 95 pontba szedett programot hirdet. S a program pontjai kiterjeszkednek a társas élet minden szférájára: gazdálkodás, kultúra, közműveltség, szociális kérdések, családi élet etc. Kormányzati politikai intézkedésekkel – tehát gazdaságon kívüli kényszer alkalmazásával – kíván a társadalom privát életzugaiba beleszúrni. Szekfűnek feltehetően tudomása van arról is, hogy volt legjobb barátja, Hóman Bálint néhányadmagával megbízást kapott a miniszterelnöktől egy tervezet kidolgozására: miként lehetne a magyar államrendszert „korszerű”, azaz korporatív alapon szervezett intézményrendszerré átalakítani. Amelyik erőszakkal – törvényekkel, rendeletekkel – beavatkozik a gazdaságba a munkásság, a parasztság érdekében, megfékezi a tőkét, átalakítja a törvényhozás és végrehajtás viszonyát, rendezi egy erős kormányzópárt helyét az állam irányításában. Mint ahogy arra is figyel Szekfű, hirtelen milyen nagy tábora támadt Gömbösnek, a volt fajvédő vezérnek, különösen azon fiatalok köréből, akik a politikában, társadalmi életben most reméltek végre teret nyerni.

A kormány radikális szociális ígéretei különösen agrárkörökben vezetnek eredményre. A magyar parasztság első „saját értelmisége” most szerveződik az 1920–1930-as évek fordulóján. A pesti irodalmi társaságokban közszájon forog, hogy a népi írók „felesküdnék” Gömbösre, s hogy első találkozásukon Illyés Gyula lelkesen mondta a miniszterelnöknek: ugyanazon cél vezet mindkettőjüket, a francia forradalom jelszavával mondva, az első fára fel kell húzni az arisztokratákat a püspökök beleire. Gyűlnek a táborba azok a fiatal értelmiségiek is, akik csalódtak az 1920-ban ígért szociális reformokban, így az igen mérsékelt földreformban, amely alig érintette a nagybirtok hatalmát. Aktivizálódnak azok, akik az új független államberendezés első éveiben szerettek volna pozíciókhoz jutni, de akik előtt az érvényesülést elvágta az 1922 utáni konszolidáció, melyben a vezetést átvették az 1918 előtről most újraéledő nagybirtokos–pénzarisztokrácia vezető szárnyai. Gyűlöletük célpontjai. Ráadásul az elmaradt érvényesülés után az 1929-ben kitört gazdasági válságban leginkább ők szenvedtek az értelmiségi munkanélküliségtől. Különösen a vidéki középosztály 30-40 évesei mozgolódnak, akik naponta érzékelik mind az agrárszegénység problémáját, mind pedig azt, hogy a jobbára arisztokrata vezetésű megyék (a főispánok) visszaszorítják a szociális forradalmat hirdető moz-

golódásaikat. A miniszterelnököt a „fiatalok” radikális leszámolásra ösztönzik a régi világ embereivel a kormányzópárton belül is. Hangadójuk Antal István államtitkár, a sajtóügyek irányítója, aki már az 1920-as évek végén a „negyedik nemzedéken belül” a világháborút járt és szenvedett korosztály szervezkedéseinek ideológusaként lép fel. Magukat mindinkább reformnemzedéknek nevezik, de valójában szociális forradalmat kívánnak felülről, a kézbe veendő államhatalom segítségével: a „klerikális–földbirtokos és nagytőkés uralkodó osztály” ellen. A minta az európai politika nagy szociális forradalmát meghirdető Olaszország, Mussolini fasiszta állama, majd Németország, ahol 1933. január 30-án a nemzetiszocialisták vezére, Hitler jutott a kancellári székbe, s az év folyamán már látszik, hogy Németországban nemcsak egyszerű kormányzati, de államrendszerbeli váltás is végbemegy. (Betiltják a parlamentben erős kommunista, majd a szociáldemokrata, végül minden polgári pártot, feloszlatták a szakszervezeteket.) Gömbös és hívei nem is tagadják, hogy a „barna pogányság”, illetve az olasz fasizmus képezik európai tájékozódási pontjaikat. Szekfű félelemmel látja a politikai radikalizálódást...

Szekfű Gyula a konszolidáció ideológusa, 1920-as évek

1933-ban Szekfű már nagyon szorosan kötődik ahhoz a politikai és szellemi táborhoz Magyarországon, amelyiket a jobboldali szociális reformerek támadtak: a húszas évek konzervatívjaihoz, Bethlen István grófhoz, az 1931-ben megbukott miniszterelnökhöz, Magyarország első számú politikusához. Gömbös és a reformnemzedék mostani fő ellenlábasához. De szemben áll nemzedékén belül a nála fiatalabb értelmiségi korosztály eszményeivel is...

A *Három nemzedék* több kiadása után Szekfű Gyula az 1920-as évek elején a középosztály legtöbbet olvasott írói közé tartozik Magyarországon. A történelmi Magyarország szétesése, kiszakadásunk a Monarchiából a középosztály gondolkodásában nagy történelmi átértékelést igényel. A történelmi ideálok: a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok kultusza, az alkotmányos önállóság központi intézménye, az országgyűlés és az azt működtető feudális rendek története, amelyek aktuális indítékait a Monarchia két felének meg-megújuló ellentéteiből nyerte, pillanatok alatt történettudományos „érdektelen szakkérdésekké” súlyyodtak a közönség előtt. De ugyanígy értelmét veszítette a századelő közönség-érdeklődésre számot tartó másik tematikai csoportja, a „történelmi jog”; vagyis az, hogy a történelmi Magyarországon lakó népek közül ki mikor települt be először az országba, kinek van az ország adott részéhez az első foglalás jogából eredően több birtoklási alapja. A Habsburgok eltűntek, eltűntek a közjogi ellentétek, és leszakadtak az ország peremterületei. Az új nemzeti ideológiának, mint azt megfogalmazója, gróf Klebelsberg kultuszminiszter többször kifejtette: alkalmazkodni kell az új helyzethez.

Az 1920-as évek történelmi ideológiájában az átrendeződések kimutatása monográfiák, tanulmányok tárgyául kínálkozik. Itt csak utalás történhet az új tematikákra: a régi Magyarország bukásából levonható következtetés, hogy a

politikai konszolidáció nem lehet restauráció. Nem forradalomra, de reformra, mégpedig történelmi alapokon nyugvó, úgynevezett konzervatív reformra van szükség Magyarországon. Be kell emelni a parlamentarizmus politikájába az 1918 előtt kívül maradt parasztságot és a munkásságot is. Elkerülendő az egyszer már átélt szociális forradalmat. A nemzeti történelem tengelyéből kidobni a függetlenségi harcok kultuszát és a Habsburg-ellenes harcok hőseinek helyére az „építő” magyarokat, a reformkor hőseit, mindenekelőtt Széchenyit emelni. Az új Magyarország minden erejét a belső megerősödésre kell fordítani, hogy a feltámadás – a trianoni béke korrigálása – esetén Magyarország elég erős legyen ismét visszaszerezni területeit, s hogy az itteni népek között vezető szerepet tölthessen be. A nemzetiségi kérdésben elsősorban vizsgálendő: mi vezetett ahhoz, hogy a nem magyar népek 1918–1920-ban ismét szembefordultak a magyarsággal? Vajon igaz-e az az állítás, amelyet a nemzetiségek értelmiségi vezetői harsogtak, hogy ugyanis a magyarság rosszul bánt a vezetése alatt, vele egy országban élő nem magyar népekkel? Az új Magyarországnak mindenekelőtt középosztályát kell erősítenie. A nemesi előjogok Monarchiáját a forradalom az egyoldalú munkáspolitikával váltotta fel, de az államot fenntartó, az adminisztrációban működő, a „közértelmességet” biztosító értelmiségi-középosztály védtelen volt. A politikának az ő érdekeit kell elsősorban képviselnie. Az új politikai eszmék kifejtése a közgondolkodásban történeti átértékelést is kíván.

A kultuszminiszter, gróf Klebelsberg meggyőződése: az új politika szemléleti alapelveit a történettudomány segítségével s nem utolsósorban ütőképes, a közönség elé lépni tudó történészgarnitúra toborzásával lehet csak kimunkáltatni. Nagy pénzeket teremt elő – a legnagyobb infláció közepette – történettudományos forráskiadványok, monográfiasorozatok kiadására, személyesen fog hozzá a történettudomány átszervezéséhez. Ekkor kerülnek a „negyvenévesek” – ahogy magukat nevezik – néhány év alatt kultúr- és tudománypolitikai pozíciókba: a művészettörténészek közül Hekler Antal, Gerevich Tibor, a germanista Gragger Róbert, az irodalomtörténész Horváth János, ez a fellendülés hoz közönséget, elismerést a zenében Bartóknak, Kodálynak, s a „kulcstudomány”, a történettudomány emberei között ekkor kerülnek a szakma (tanszékek, gyűjtemények, sorozatok) élére Domanovszky Sándor, Hóman Bálint és végül Szekfű Gyula. Csak végül Szekfű, mert 1919-es és 1919 utáni szereplése sokáig bizalmatlansággal tölti el a minisztert.

Szekfű mint bécsi levéltáros a gróf miniszter belső körének, a bécsi magyaroknak tagja. Egyik szervezője és éltetője a *Források Magyarország újabb kori történetéhez* című sorozatnak, amely kilókat nyomó kötetekben adja a 18–19. század történetét. Témái szorosan illeszkednek a konzervatív reform ideológiájának alaptéziseihez. A sorozaton belül hatalmas kötetekben kerülnek kritikai kiadásra Széchenyi István művei. Külön „osztályt” kap a nemzeti-nemzetiségi kérdés. Közöttük a horvát, a szerb, részben a felvidéki mozgalmak története az 1840–1849 közötti időszakból, a magyarság és nemzetiségek nagy összeütközésének korából. A kötetek végkicsengése: a magyarok igenis jól bántak a nem ma-

gyar népekkel, a hiba csak akkor kezdődött, amikor Bécs kijátszotta egymás ellen az itt élő népeket.

Szekfű külön kötetben dolgozza fel a magyar államnyelv történetét, kimutatva, hogy a magyar reformkor vezetői türelmes nemzetiségpolitikát vittek, s csak a liberalizmus hatására ütötte fel fejét egy sovén hangulat a magyar nemességben. Az újkori magyar államszervezet történetét a sorozat úgynevezett kormányzattörténeti osztálya dolgozza fel, igaz, az alapgondolat, a magyar hivatalnokszervezet és -osztály története háttérbe szorul, s helyette a Habsburg-kérdés mintegy átértékeléseként a magyar Habsburgok, a nádorok tevékenységének története kerekedik ki a kötetekből (Sándor Lipót, József nádor iratai). Mindehhez kapcsolódnak az 1849-es emigráció és a politikailag kevesebb jelentéshordozású török kori munkák. (Ez utóbbiak koncepcionális tervét is Szekfű dolgozza ki Klebelsberg számára, mint ahogy a *Fontes*-kötetekhez Bécsbe érkező hazai fiatal kutatók szakmai-levéltári összefogását is végzi. Eckhart Ferencsel vizsik a frissen létrehívott Bécsi Magyar Történeti Intézet adminisztrációját.)

Mégis Klebelsberg, a „Gróf” előtt – akinek liberális kapcsolatai közismertek, s akit a fajvédők, a szélsőjobb állandóan támad – nem tünteti fel jó színben a rendkívül sikeres bécsi levéltárost az, hogy neve politikai akciók során újból és újból felmerül. A külügyminisztérium vizsgálatot indít, s őt gyanúsítja, hogy az októbrista emigrációval netán kapcsolatban áll, s tőle szivároghattak ki hírek az emigrációba a titokban tartott nemzetiség-történeti kutatásokról. Kitudódik, hogy szerződést kötött az 1918–1919-es emigráció történetének megírására (társszerzőként Mályusz Elemérral), ami hirtelen nehezíteni látszik a konszolidációs kormánypolitika tárgyalásait az emigráció mérsékelt szárnyának hazaengedéséről; de zavarhatta a grófot – erről csak feltételezéseink vannak, forrásaink nem szólnak –, hogy a *Három nemzedéket* a magyar társadalom egy része nem olyan olvasmányként kezelte, amilyennek a szerző szánta: nemzetekölcsi önkritikaként, a hagyományos magyar uralkodó osztályok kritikájaként, hanem megtalálta benne azokat az oldalakat, fejezeteket, amelyeket a rivális zsidó középosztály ellen fordíthatott. Azokat a részeket, ahol Szekfű – igaz, alapjában a magyar dzsentrit bírálva, mert nem polgárosult – arról ír, hogy a zsidóság (és az idegenek) milyen nagy szerepet játszottak a kapitalizmus kialakulásában, s hogy az asszimilálatlan zsidóság csak külsőségekben megnyilvánuló magyarsága készítette elő a nemzetietlen (internacionális) forradalmat. Márpedig gróf Klebelsberg mellett, hogy egyénileg is távol állott az antiszemitizmustól, politikus volt, s mint kultúrpolitikusnak a költségvetésen kívüli tudományos-kulturális vállalkozásokhoz a pesti zsidó nagytőke adta a pénzt. És azt is pontosan tudta – mint a bethleni garnitúra tagjai általában –, hogy az antiszemita hecckampányok Magyarország külföldi megítélését rontják, s hogy a zsidó polgárság (nemcsak a nagytőke) nélkül gazdasági és politikai konszolidáció lehetetlen.

Az idő azonban nagy elrendező ez esetben is. Az öregek, a 60-70 évesek lassan használhatatlanná válnak egy dinamikus politika számára. Az átértékelő történetírást tőlük már nem lehet várni, és az új tudománypolitikai intézményrendszerben is legjobb esetben „elnökökként” szerepeltethetők. Így kerül – nem

utolsósorban a fiatalkori hűséges barát, Hóman Bálint tevékeny közreműködésével – Szekfű neve a budapesti tervezgetésekkor mindinkább előtérbe.

És elrendező az idő más tekintetben is: a közönség – természetesen nem a pesti zsidóság – már nem a *Három nemzedék* zsidóellenes oldalai alapján ítéli meg Szekfűt az 1920-as évek közepére, hanem kibontakozó történeti publicisztikája alapján. Szekfű ugyanis a középosztály folyóirataiban hallatlan éleslátással és makacs szorgalommal veszi sorra 1922–1925 között a társadalmat foglalkoztató kérdéseket: a Habsburg-tehertől megszabadult 1848–1849-es hagyományanyagot, Görgey szerepét; a trianoni bukáshoz vezető út politikusalakjait (Andrássyt, Tiszát); a trianoni összeomláshoz hasonlítható Mohács szerepét a magyar történelemben; Károlyi Mihály önéletírása kapcsán ismét a forradalmak tanulságait; immáron a *Három nemzedék*nél sokkal nagyobb megértéssel a zsidókérdést, elmarasztalva a hecckampányokat; a Trianon utáni helyzetben új megvilágításba kerülő erdélyi történelem és a 16–17. századi török–magyar kapcsolat kérdéseit. És figyelni természetesen, erős következetességgel, a „nemzetfenntartó magyar keresztény középosztály sorsát...”

Ilyen előzmények után 1925-ben újra jelölik az akadémiai választásokon s az újkori magyar történelem katedrájára. Az Akadémián Hóman, az egyetemen Klebelsberg a nagy támogató. A siker teljes.

A Magyar Szemle szerkesztője

A következő évek, Szekfű életének alakulását mutató dátumok.

1926. Hozzákezdnek Hóman Bálinttal a *Magyar történet* megírásához, melynek bevallott célja a dualizmus kori történetírás alapelveinek átértékelése, valamint vezérkönyvet adni a magyar középosztály számára.

1927. Megalakul a Magyar Szemle Társaság, és megindítja „nemzetpolitikai folyóiratát”, a *Magyar Szemlét*. A társaság elnöke (és működtetője) Hóman Bálint, a folyóirat felelős szerkesztője Szekfű Gyula. A szerkesztőbizottság elnöke gróf Bethlen István. A néhány évvel ezelőtt még poros levéltári fasciculusok között napjait töltő Szekfű most a miniszterelnök nevével nyomtatott levélpapíron levelez, a legbefolyásosabb folyóirat nagy hatalmú szerkesztője, egyetemi tanár.

A társaság vezetésében a magyar zsidó nagytőke – tegyük hozzá: Szekfű szemével asszimilált – vezéralakjai: Kornfeld, Chorin. És a nagy hatalmú bankigazgató, Baranyai Lipót. A *Magyar Szemle* új képződmény a hazai szellemi életben, és jobban biztosítja a társadalomtudomány jelenlétét a politikában, mint az Akadémia, az egyetem vagy akár a szervező erők és főként pénz híján maradó tudományos társulatok. A Szemle Társaság dinamikus gazdaságpolitikával saját könyvsorozatot indít, hogy Hóman és Szekfű (no meg gróf Bethlen) nevével megnyerje magának a vásárlóképes középosztályt.

1928. Megjelennek a *Magyar történet* első kötetei, nagy közönségsikerrel és nagy vitákat váltva ki. Hóman és Szekfű terve: Kerényi Károlyt bevonva, a Szemle Társaságot maguk mögött tudva világtörténeti sorozatot szerkeszteni,

egyes részeit már tanítványaikkal íratva. (A sorozat az 1930-as évek elején el is készül.)

Az évtized végére a negyedik generációból a klebelsbergi garnitúra a konzervatív reform szellemében teljesen átveszi a hazai kultúrpolitika és szellemi élet irányítását. Szinte betetőzi kultúrpolitikai áttörésüket az 1931-ben elméleti összegzésként kiadott *A magyar történetírás új útjai* című kötet. (Szerkesztő: Hóman Bálint.) Benne a nemzedék szinte minden humán tudósa, zászlójukra a szellemtörténet jelszavát írva. A szellemtörténetét, amely az ő interpretálásukban nem más, mint a döntő emberi szubsztancia, az emberi szellem, értelem mindenkori történelemformáló erejének megmutatása. A történelem folyamán változó formában megjelenő mindenkori szellemiség az emberiség történelmének egyetlen igazi szintetizáló szempontja...

Konzervatív reform, szemben a jobboldali radikalizmussal, 1934

Alig bontakozott ki a szellemi életben az átértékelő ideológiai irányzat, amelyik az 1919 utáni Magyarország új eszményeinek megalapozását végzi el, alig melegszenek meg a szerkesztői, igazgatói, professzori székekben, megjelenik mögöttük – részben új hangokkal, programokkal, részben hatalomigénnyel – a „nemzedék fiatalabb korosztálya” (ahogy Szekfű nevezi őket). Szekfű maga indít vitát a fiatalságról a *Magyar Szemle*ben, amely az ellentéteket a felszínre hozza. A vita egyik kiindulópontja: a Szekfűnél néhány évvel fiatalabbak, a „lövészárók-korosztály” megítélése. Ezek panasza: kiszorultak az állásosztokodásból, egyetemi padokból mentek a harctérre, lemaradtak a külföldi ösztöndíjakról. Szekfű szemrehányása: műveltségük „szakadozott”, türelmetlenek, forradalmi hangokat ütnek meg, az erő kultuszának hódolnak, elfordulnak a keresztény erkölcs normáitól, s idegen mintáknak, a fasiszta Olaszországnak hódolnak... Szekfű vitaellenfele egy fiatal ügyvéd-újságíró, a már említett Antal István...

Nincs terünk e helyütt elmélyedni abban: a nemzedéken belüli összeütközés hogyan hatott Szekfű gondolkodására. Hogy még jó barátai közül is egyesek (például Hajnal István) ellene fordulnak, s Antal mellé állnak. S hogyan kezdődik meg éppen a *Magyar Szemle* ezen vitacikkei nyomán egy szembenállás szerveződése a fiatal, elsősorban protestáns-népies fiatal értelmiségben a „nagybirtokos-plutokrata kormányzathoz” közel álló folyóirattal és szerkesztőjével szemben. S miként lesz ez a tábor – a kezdő író Németh Lászlótól a már fiatal professzor Hajnal Istvánig bezáróan – egy új radikális szociális programot hirdető, sokirányú szellemi ellenzék alapja, amely ellenzékiek egyike Szekfűüket a nagybirtokos zsidó uralkodó osztály követőinek mondja, akik a hatalomra jutás kedvéért lemondtak a radikális reformokról. Akik beépülve a konszolidációba, megfeledkeznek a magyar társadalmat feszítő agrárszegénységről, s nem figyelnek oda, miként pusztul a nemzet „tartaléka”, az etnikailag magyar parasztság. Mások szembeszegülnek Szekfűékkel túlzott katolicizmusuk miatt. Nem is felekezeti kifogásokat emelnek elsősorban – noha ezek száma is jelentős –, hanem a

korábban általuk is támadott arisztokrácia védelméért morogják meg őket (mely a katolicizmus történelmi támasza volt). Szemrehányják, hogy a magyar történelem korábbi Habsburg-ellenes hagyományait kiszorítva műveltségünkben, egyöntetűen a katolicizmus hagyományaihoz, a Regnum Marianum eszméjéhez kötik újkori fejlődésünket, márpedig a Nyugat mennyire hálátlanul fizetett 1920-ban azért, hogy mi évszázadokon át „védőbástyái voltunk”. A Nyugattól elfordulás leg-radikálisabb követői felhánytorgatják: elhanyagoltuk népünkben a keleti (turáni) vonások kimutatását. De megfogalmazódik a szembeszegülés tudományelméleti alapon is: Szekfűék társadalomlátásának rendező elvét, a szellemtörténetet túl légiessnek mondják, és az új kritikusok a német (jobb- és baloldalon egyaránt) radikális szociológiát tartják a megfelelő új tudománynak, amelyik a 20. század nagy problémájának feloldását, az alsóbb néprétegek felemelkedését segítheti.

Szekfű először rezignáltan fogadja a támadásokat, dolgozik Bethlen Gáborról szóló monográfiáján, amely egy újabb csapás az 1918 előtti protestáns-kuruc eszményeket követő történetírássra (1929). De ez a mű egyben az utolsó darabja is a húszas évek átértékelő történetírásának. Az új idők a magyar szellemi életben új jegecesedési pontokra irányítják Szekfű figyelmét...

Jön a gazdasági világválság, s Szekfű maga is kénytelen belátni, hogy a konzolidáció nem oldotta meg a középosztály gondjait, egymás után írja a protekciós leveleket nagy hatalmú barátjának, Hóman Bálintnak állástalan tanítványai érdekében. Kénytelen belátni, hogy a parasztság, melynek ő már 1917-ben és 1920-ban a *Három nemzedék*ben is védelmet kívánt, gazdaságilag és emberanyagát tekintve is romlik, s hogy a parasztradikálisok, még ha őellene is szólhatnak, igazságot mondanak. Ugyanakkor látja, hogy a megoldatlan szociális feszítőerők miként hajtják a vizet a fenyegető szociális forradalom malmára. Csak most nem balra, mint 1919-ben, hanem jobbra szorítva a tömegeket. Félelmét a radikalizmustól növeli Hitler győzelme, majd Gömbös hatalomra kerülése, a fasizmus előretörése Ausztriában. Barátja, Hóman ugyan a Gömbös-kormány tagja, de látja a reformnemzedék s az őt korábban is támadó Antal István és társai megerősödését a kormánypártban, látja Bethlen István belső ellenzékbe szorulását. A forradalom megelőzésére reformra van szükség, nemzeti alapon nyugvó, konzervatív reformra. Ez lesz az alapgondolata a trianoni Magyarországról szóló könyvnek. A második könyvnek.

Ez magyarázza, hogy Szekfű elfordul az 1920-as évek politikai eseményeitől, az annak idején éppen az ő cikkeiben, tanulmányaiban kifejlődött „neobarokk” eszményeitől. A szociális forradalom elkerülése érdekében reformokat sürget: megakadályozandó az agrárforradalmat, a földbirtokszerkezet gyökeres átalakítását, paraszti érdekvédelmet; gátat vetni a katolicizmust durván támadó hitleri fasizmusnak, segíteni egy polgárosult reformegyház, korszerű vallásosság elmélyítését. Megakadályozni, hogy a proletarizálódott értelmiség és állástalanságra jutó keresztény középosztálybeli fiatalok a hitleri antiszemitizmus hatása alá kerüljenek. Homályosan körvonalazott antikapitalista politikát javasol, amelynek révén a zsidóság nem szövődne össze egyértelműen a kapitalizmussal; megakadályozná az újabb bevándorlásokat, s „tehermentesítené” a magyar műveltségű

zsidóság és a magyarság közti viszonyt egy keresztény államban. S miközben a zsidóság szemére hányja, hogy még inkább, mint a háború előtt, összeforrt az „idegen szellemű” kapitalizmussal, már határozottan fellép azok ellen, akik a német fajbiológia elvei alapján állnak. Az ötödik nemzedék, a huszonévesek gondolkodásának irányítói között a kiválókat kívánja bátorítani, a „kiművelteket”, akik elfordulnak a parasztromantikától, a modern irányzatok felé tájékozódnak, s nem turáni-szláv, hanem európai kultúrát akarnak Magyarországon. Tervszerűen ápolni a kapcsolatokat a trianoni határokon kívül rekedt, de szomszédságunkban élő magyarsággal. És végül „önelvű magyar fejlődést” ajánl, „reformkonzervatívizmust”, amely az új, a reform gondolata mellett sohasem szakad el a nemzeti hagyományoktól.

III.

A négy nemzedék után (Mai kérdések [1989])

Miután az olvasó átlapozta a *Három nemzedék* és a *Trianon óta* keletkezési körülményeinek vázolását, s netán elfogadja magyarázatunkat Szekfű e két művének megírásáról, joggal kérdezheti, hogyan értékeli a mai történetkutató a Szekfű-művekben tárgyalt kérdésköröket. És az sem volna joggal kíváncsiság, ha az iránt érdeklődne: vajon az ötödik és hatodik nemzedék hogyan minősítette az elmúlt évtizedekben Szekfű rajzát az újkori magyar fejlődésről: a negyedik nemzedék kritikáját az első három generációról, s végül a maga önkritikáját.

Az Előszó rövidsége készítető műfaj. S amúgy sem „divat” ma már a miénkétől eltérő felfogású szerzők műveit amolyan „kiigazító könyvjelzőkkel” ellátni. Az 1949 utáni történetírás – az ötödik és hatodik nemzedék – egyébként is oly sok mindent – elsősorban természetesen „rosszat” – elmondott már a *Három nemzedékről*, hogy a historiográfiai érdeklődésű olvasónak nyugodtan ajánlhatjuk a szakmonográfiákat. Akik pedig a mai történészek álláspontjára kíváncsiak az 1867–1930 közötti fejlődésünkről, fellapozhatják a *Magyarország története* című sorozatunk immáron a százezres példányszámhoz közelítő köteteit. Mégsem tudunk ellenállni a kísértésnek, hogy a Szekfű-könyvek újraolvasása közben kelt jegyzeteinkből, főként kérdőjeles mondatainkból ne illesszünk néhányat az előszóba. (Megjegyzések s kérdések ezek önmagunkhoz is a készülő, rövid, újkori történeti szintézishez, Magyarország 1867–1988 közötti történetéhez.)

Hanyatlás, de mikor: 1867, 1920, 1988?

Első megjegyzés a „hanyatlás”-ról. A magyar történetírás, immáron erős gazdaság- és társadalomtörténeti rész kutatások alapján bizonyította: Magyarország 1867–1918 közötti időszaka egyértelműen az emelkedés korszaka volt. Különösen a Szekfű által legélesebb hangon bírált harmadik nemzedék kora. Kevesen

vitatják ma már történészeink között, hogy Magyarország a 15. század óta ekkor került a legközelebb a fejlett nyugat-európai társadalmakhoz: akár az ország ipari, technikai, akár a mezőgazdaság, az út-, vasúthálózat, akár a közművelődés, a magas kultúra területeit nézzük. És ezt az emelkedést látjuk a mindennapi életben is – a munkás és paraszt szerszámkultúráján, a családi élet, az öltözködés, a viselkedéskultúra színvonal-emelkedésén.

Hanyaglani a hagyományos magyar középosztály hanyatlott, és Szekfű kritikája róluk máig találó. De Szekfű felfogásában a hagyományos nemzeti középosztály hanyatlása azonosult a nemzeti hanyatlással. Mint ahogy hanyatlott – pontosabban nem tartott lépést a korról – az államrendszer, de nem azért, mert a Szekfű szerint idegennek tekintett kapitalista erkölcsöket engedte terjedni, hanem éppen azért, mert nem modernizálta-demokratizálta a politikai rendszert az államban kialakult új társadalmi igényeknek megfelelően. S ezért következett be a forradalom. (Legalábbis így látjuk mi a hetedik nemzedék szemével, 1990-ben.)

A hanyatlásról szólva ma már a kérdést úgy is fogalmazhatja az olvasó: vajon az 1920 utáni Magyarország évei, a negyedik, ötödik, hatodik generáció műve elérte-e az 1918 előtti Magyarország szintjét? Vajon a mindenkor középosztályunk, köztük azok, akik a történeti műveket is írják, felteszik-e a kérdést: emelkedett vagy süllyedt 1910-hez képest a ma Bécsbe tartó egyszerű paraszt, munkás vagy kistisztviselő életvitele? Mikor álltunk közelebb a világszínvonalhoz: 1910-ben, 1948-ban, 1988-ban? Vajon nem egy fokozatos – hol lassúbb, hol gyorsabb ütemű – hanyatlásról, növekedő különbségről kell-e beszélnünk?

A negyedik nemzedék – Szekfű nemzedéke – még azt hitte, hogy a történeti Magyarország területének visszanyerése és egy szociális reformpolitika majd emelkedést hozhat. De a világháború szétfoszlatta a reményeket. S 1945 után? Az ötödik és hatodik nemzedék műveltebb, világhoz igazodó Magyarországot akaró csoportjával szemben az a messianisztikus, világot forgató réteg került fölénybe, amelyik őszintén szép, megálmodott elveivel egy sztálinista államrendszer kereteibe szorult, és így akarva-akaratlanul végrehajtója lett az államot, társadalmat a világtól elvágó politikának.

És e keretek szétbontása nélkül mindazok az emelkedésre tett erőfeszítések, amelyek az 1960–1980 közötti periódusban születtek, s melyek – a beépített téglát, az elfogyasztott kolbászt és bort tekintve – az egyén rendkívüli gazdagodását hozták, nem hozhatták magukkal az állam gazdagodását. (Legalábbis így látjuk ezt mi, a hetedik nemzedék szemével, 1990-ben.) S az állam szegénysége magával hozta a közműveltségi szint, a szakértelem, az emberi-biológiai környezet, az egészségügyi-technikai infrastruktúra stagnálását, hanyatlást a fejlett világhoz képest. Hol, miben s mekkora az elmaradás? Vajon az 1948–1980 között felnőtt középosztályt sújtotta jobban a provincializálódásunk, vagy pedig a – Szekfű által nem sok figyelemre méltatott – munkásosztály magasan kvalifikált rétegeinek (úgynevezett munkásarisztokrácia) szétverése és általában a szakszerűség lebecsülése volt erősebb előidézője mai válságunknak?

A liberalizmuskritika: piac és állam

Második megjegyzés: a liberalizmusról. Szekfű a liberalizmust társadalmilag a köznemességgel azonosítja, illetve annak hanyatló politikájával. Mi viszont a liberalizmus kiterjedésében – és a magyar vezető réteg „liberális politikájában” – az egyetlen lehetőséget látjuk a modern Magyarország megteremtéséhez. Ha nincs az egyéni szabadságjogokat érvényesítő liberalizmus például az etnikai-vallási téren, nincs a szabad bevándorlás a Monarchia különböző vidékeiről, elképzelhetetlen lett volna, hogy az 1867 után gyorsan növő kapitalista munkaerőpiac igényeit ki lehetett volna elégíteni. Sőt elképzelhetetlen lett volna a történeti Magyarországon belüli gyors munkaerő-vándorlás és így az ipari centrumok kialakulása.

Mi így látjuk: ha volt a magyar köznemesi, hagyományos vezető rétegnek érteke a politizálásban, s ha valamivel segítette a modern Magyarország megteremtését, akkor az éppen a liberális asszimiláció segítése volt. S ha volt igazán negatívuma a 20. század elején, akkor az a maga „tősgyökeres” (mert ellefejtette, hogy maga is nagyrészt „csak” asszimiláns) előjogaira hivatkozás volt.

A liberalizmus igazi haszna – s maguk az új liberális elemek a magyar gazdaságban, társadalomban – kívül maradt Szekfű vizsgálatán. Mi már úgy tesszük fel a kérdést: kik lettek volna itt a vasút, az iparigazgatás, a technikai, majd az egészségügyi, kereskedelmi, pénzügyi infrastruktúra egy generáció alatt sokszorozódó igényeinek kielégítői, ha a Kárpát-medencébe nem áramlanak be a morva, cseh, az osztrák–német vasutasok, a zsidó és német kereskedők, sörfőzők etc.?

Szekfű liberalizmuskritikáját már saját nemzedéke is erősen bírálta.

Az utóbbi negyven esztendőben pedig „közmondásos tévedéseként” emlegetik e felfogását, sőt mivel Szekfű a forradalom kritikáját összeköti a liberalizmuskritikával, egyenesen ezért nevezik „reakciónak”. (A magyarországi liberalizmus természetéről persze még hosszú ideig fognak vitatkozni történészeink...)

Arra azonban sajnos nem figyel fel túlságosan is ideológiákat kereső és követő történetírásunk, de politikai gondolkodásunk sem, hogy Szekfű liberalizmuskritikája a 20. századi államrendszerek egy nagyon is aktuálisnak maradt kérdését fogalmazza meg: vajon megteheti-e azt az állam, hogy a tőkének és a vállalkozásnak szabad utat engedve lemondjon az állami eszközökkel kiépítendő megfelelő szociál- és kultúrpolitikáról. Védve a közönségnek azon elemeit, amelyek a társadalom fenntartásához és működéséhez szükséges, de közvetlen profitot nem hozó szférákban tevékenykednek. Mindenekelőtt azokat, akik a képzésben, utódnevelésben, egészségügyi ellátásban, helyi és központi igazgatásban dolgoznak. Nem is szólva most a társadalom perifériájára szoruló öregekről, elhagyatottakról vagy arról a társadalmi osztályról, amelyről Szekfű minduntalan megfélemledik: a nagyüzemi vagy a mezőgazdasági munkásságról. A negyedik nemzedéken belül a radikálisok vagy szélsőjobbra (fasizmus), vagy szélbalra (kommunisták) soroltak be. A konzervatív reform – melynek Szekfű is képviselője – nem jutott döntő szerepre. (Noha történetírásunk nem tárta még fel az 1930-as évek politikájának szociális és környezetvédelmi reformtörekvéseit, eredményeit.)

1948 után az állami beavatkozásra esküvő politika drasztikusan érvényesült a sztálini modellben. Az államnak egyformán polgára mindenki, az állam gondoskodik lakásról, munkáról, a létminimumról, megszűnik a szegénység, a javak elosztásában egyenlőség uralkodik majd. A sztálinista államrendszer keretei közé szorultak eszméiben az indíték szépségét ma csak azok vitatják, akik a végre szabadjára engedett kritikát a mindenkit és mindent kisöpréssel szeretik felcserélni. Egy évszázad múlva – ha még lesz történeti érdeklődés – lehet, hogy az emberiség kommunisztikus jövőjének megálmodóit fogják bennük mint egyénben tisztelni. Végül is a történelem nem előre lejátszott mérkőzés... De az, hogy térségünkben ez a messianizmus a valóságban mit eredményezett az egyéni szabadságjogok megsértése terén, nem válik dicséretére e kornak. És az 1960–1980 közötti időszak sem tudta feloldani az egyéni vállalkozás szabadsága és az állami beavatkozás évszázados ellentmondásait. Megtartotta a sztálinista államrendszer kereteit, melyben külön kiépített szociálpolitika nem létezett, mivel – úgymond – az állam egésze az elosztás igazságossága felett őrködött. Viszont, ha adminisztratív korlátok között is, de engedte a kisvállalkozást, hogy az életet elviselhetővé tegye. Nem figyelt fel arra, hogy mindez néhány év alatt egy korábban nem ismert mértékű szegényedést hívott létre a kis fix fizetésű, a nagycsaládosok és a nyugdíjasok körében. Amit a megváltásnak megígért inflációs politika még csak fokozott. Ugyanígy nem figyelt arra, hogy míg a magánszektorban, ha provinciálisan is, holt tőkébe fektetve nyereségét, de meggazdagodott egy réteg, kinek az államrenddel nem kell azonosulnia, addig az állami alkalmazottak (és az állami üzemek munkásai) között egy relatív elszegényedés indult meg. És az utóbbi évek főkönyvelői pénzpoltikája is csak a gazdagok elszegényítésére talált eszközöket.

A mai, az immár hetedik nemzedéket már csak egy-két évtized választja el a nyugdíjtól (ha ugyan ezt egyáltalán megéri). Lassan el kell tartania szüleit, idősebb rokonait, kiegészítve azok létminimumra szorult nyugdíját, s közben gyermekeit is neki kell lakáshoz juttatnia. Az állami politikában a szociális gondoskodás elve sem az alkalmazotti osztályokról, sem az idősebbek, sem a fiatalokkal szemben nem érvényesül. A legfiatalabbak máris szemrehányják, milyen jövőt kínálunk mi az ő számukra, a nyugdíj előtt állók kiábrándultan aggódnak a következő évek miatt, a már nyugdíjas ötödik generáció pedig hol röstelkedve, hol lemondóan dohogva emlegeti 1948 utáni szép elveit.

Asszimilációról, zsidóságról

Harmadik megjegyzés: az asszimilációról, zsidóságról. Szekfű a nemzethez tartozást az „erkölcsi” és lelki azonosulásnak mondja, tagadja az új, a polgári munkaerőpiacra bevándorló idegen etnikum gyors magyarosodásának „őszinteségét”. Mi abban, hogy ezek a bevándorló etnikumok igyekeztek az itteni munkaszervezethez hozzáigazodni nyelvben, szokásokban, „természettörténeti” törvényszerűséget és pozitív jelenséget látunk. Mint ahogy a magyarországi zsidóság történetének legszebb lapjai közé tartozik a dualizmus kori pénzforgalomban, polgári

kultúrában játszott szerepe, sőt amiről a legújabb kutatások árulkodnak: részese a szolgáltatóiparban, a mozgékonyt követelő divatszakmákban (divatcipész, üveges stb.). Ugyanígy értékeljük az osztrák–német, morva–cseh iparosság magyarországi szerepét. A Szekfű által leírt jelenség valós, igaz: a századelő nemzedéke, ha magyarul beszélt is, szokásrendszerében, életvitelében sokat megtartott évszázados német, szláv vagy éppen zsidó „sajátosságaiból”. (Hiszen mik a „nemzeti sajátosságok”, ha nem az évezredek együttélés során rögzült szokásrendek?) Csakhogy amit Szekfű negatívnak tart, azt mi pozitívnak, a modern Magyarország kialakulásával járó folyamatnak. Mint ahogy szerintünk valóban tudományos kérdés, vajon a forradalmakban, mindenekelőtt a Tanácsköztársaságban, de a magyarországi munkásmozgalom egészében milyen szerepet játszott az, hogy a hazai ipari munkásság jelentős része frissen asszimilált (vagy éppen asszimilálatlan) etnikai elemekből állt össze. S hogy sokáig kizárólag a német–osztrák mozgalom szolgált mintájául? De egyáltalán: lehet-e az asszimilációt, mint azt Szekfű teszi, de teszi a hazai és nemzetközi történeti irodalom is, egyirányú folyamatnak tekinteni: a kisebbségek hozzáidomulását a többségi etnikumhoz? Jelen esetben a magyarsághoz. Nem sokkal inkább arról van szó, hogy az asszimiláció: kölcsönösség? Amikor a találkozó etnikumok egymásnak kölcsönöznek – Szekfű szavaival – „erkölcsöket”. Amikor a magyarság legalább annyi „zsidós”, „svábos”, „szerbes” etc. szokást olvaszt magába, mint a volt kisebbségek magyarosakat. Az asszimilációban mindkét fél alakul és alakít. S ebből alakulnak az immáron új „nemzeti jellemvonások”.

Külön kutatásra váró téma a magyarországi zsidóság története. És fel kell figyelni arra, hogy mennyire mást jelentett e témáról írni, azzal foglalkozni „Auschwitz előtt” és „Auschwitz után”. Szekfű, akinek a felesége zsidó volt, és a faszizmus idején többször is hitet tett a hazai zsidóság mellett, 1920-ban a keresztény középosztály antiszemitizmusának megfogalmazója. Ez a középosztály a zsidóverésektől, az üldözésektől távol áll, sőt elítéli azt, ugyanakkor zsidóellenes állami intézkedéseket követel. Szekfű még 1934-ben is azt gondolja, hogy leginkább a zsidóságon múlik az antiszemitizmus elkerülése. Szekfű ebben alapvetően tévedett, erről ma már minden kézikönyvből meggyőződhet az olvasó. A középosztálybeli antiszemitizmus, ha alapvetően különbözött is a faszizmus antiszemitizmusától, és ha ez a réteg undorodva fordult is el a fasisztáktól, vagy éppen szembehelyezkedett velük, gondolatmenetével a talajt készítette elő a faszizmus idején tomboló, népiertésba torkolló antiszemitizmusnak.

A *Három nemzedék*, mint történelmi termék, az 1920., illetve 1934. év Magyarországa szellemi életének egyik ránk maradt darabja. Mint ilyen, élesen exponálja a kutatásra váró kérdést: vajon a forradalmak bukása, a történeti Magyarország szétesése miért akasztotta meg az asszimilációs folyamatot a Kárpát-medencében? Hogyan keltette fel az állam összeomlása, az állami tisztviselő elszegényedése, teljes létbizonytalansága az ellenérzést, az irigységet a magánszféra középosztálya ellen? Az ellen a magánszféra – a boltos, a kisárutermelő, az orvos, a kisiparos – ellen, amelyet a legnagyobb államrendszerváltások idején is „megfizet”, eltart a társadalom. És hogyan lett forrása az állami tisztvi-

selői, „hagyományosan keresztény” középosztály társadalmi ellenérzése a szabdfoglalkozású középosztály ellen egy kirobbanó zsidóellenességnek, a két világháború közötti magyar középosztály antiszemitizmusának?

Kollektív felelősség, a „szőnyeg alá söprés”

És kutatásra váró kérdés: mi lett a hozama a második világháború utáni fejlődésnek? Az őszinte szembenézés a fasizmus fajmítoszával megkezdődött. Kikényszerítette ezt a térségben nemcsak a hitleri Németország katonai, politikai veresége, de a felébredt felelősségtudat is a zsidóság elleni embertelen megkülönböztetés, és minden képzeletet felülmúló irtása miatt. De már az 1945 utáni kezdetek is telítve voltak torzulással, éppen a térség különböző etnikumainak együttélését zavarva: a kollektív felelősség irracionális elve alapján elsősorban a „bűnösnek” ítélt németiséget és magyarságot telepítették ki évszázados lakóhelyéről. Sőt mint ismeretes, egyes szomszédainknál kezdetben a „bűnös” etnikumúakat állampolgári jogaitól is megfosztották. Nem szólva arról, hogy a fasizmus exponálta cigánykérdéssel sem tudott mit kezdeni a háború utáni időszak.

Az 1948 utáni fejlődés e téren is mindent messianisztikusan és állami eszközökkel kívánt megoldani. Hitt abban, hogy ha egy napon kijelentjük: mindenki magyar, s mindenki egyaránt polgára a szocialista Magyarországnak, s hogy a szocializmus nem ismer etnikai, vallási alapon megkülönböztetést, akkor másnapra feledésbe merülnek az évszázados, vagy épp a tegnapi etnikai ellentétek. Az államhatalom erőszakkal visszaszorította az előítéleteket, de erőszakkal megakadályozta, hogy a valódi felelősségről a megbántottak, vagy akár a felelősségre ébredt tegnapi megbántók beszéljenek. Az állam racionálisnak látszó, szocialista eszmeiségű állampolgári tudattal kívánta helyettesíteni a kisközösségi – vallási, etnikai – tudatot. A valóságban elvette az egyénektől a társadalmi környezethez, a közösséghez kötő személyes élmény- és hagyományanyagot is.

Vajon mennyi kárt okozott a problémák „szőnyeg alá söprésével” ez a politika? Az előttünk járó nemzedékek nem értették, amikor témakereséseinkben, több mint másfél évtizeddel ezelőtt, a zsidóság, németiség és magyarság etnikai viszonyait idéző statisztikákkal álltunk elő. „Zsidózásnak”, „svábozásnak” tűnt a szemükben a polgári Magyarországon a bevándoroltak érdemeinek elemzése is. E kérdések agyonhallgatásának fő oka: a rossz emlékektől való szabadulás és a megkülönböztetés nélküli világ megteremtésének tiszta szándéka. (Hogy azután a magánélet szférájában mennyire másként beszéltek és viselkedtek ezt a tiszta elvet meghirdetőik, az ismét a következő évtizedek kutatásának témája.) Mint ahogy sokan közülük azt sem értették, hogy miért beszélünk a magyar nemesség pozitívumairól is, például közösséget szervező erejéről, közösséget megtartó képességéről. De – hogy a kérdéseket tovább sorjázzuk –: miért ne lehetne valaki jó magyarként büszke a maga felmenőire, ha azok becsületes mindennapi munkájukkal alkotói voltak a térség kultúrájának, akár vezető osztálybeli nemesekként, akár mint parasztok, munkások, középosztálybeliek? S miért ne lehetnének büszkék felmenőik etnikumára, legyen

az magyar, szláv, román, zsidó vagy német? Hiszen a térségben a modern életkereket egy ilyen soketnikumú társadalom izzadta ki magából.

Most, hogy alapjaiban recseg a sztálini államépítkezés, felszakadnak az erőszakkal visszaszorított, de őszintén soha nem elemzett közgondolkodásbéli reflexek. Nemcsak az előremutatók, de a visszahúzó is. Az egyéneknek maguknak kell tisztázniuk a maguk helyzetét a közösségben, etnikai-nemzeti hovatartozás tekintetében is. A hetedik nemzedék néha úgy érzi, valahol az 1948 előtti állapotoknál tartunk. Sokban talán igaza van. De hátralévő aktív éveiben a legnagyobb hibát követné el, ha a sztálini államrendszer működésképtelenségét, gyenge hozamát látva az etnikai-nemzeti ellentétek feloldásában az előtte járt nemzedékek tiszta elveit is megtagadná.

Trianonról, revízióról, kisebbségi jogokról

Negyedik megjegyzés: Trianonról. Szekfű második – 1934-ben írott könyve jól mutatja a negyedik nemzedék felfogását: a hitet, hogy a történeti Magyarország valamilyen formában hamarosan visszaáll. Trianon „igazságtalansága” mind a „jobb”, mind a „bal” politikában elfogadott volt. A terület-visszacsatolások 1938–1941 között – amikor a két nagyhatalom, Németország és a Szovjetunió területrevízióihoz a kis Magyarország is felzárkózott – nem hoztak megoldást. Nem mértük fel elég pontosan, hogy vajon mit kínált volna a visszakapott területeken egy Horthy-Magyarország. A háború és a rövid néhány év nem engedte a próbát: vajon a királyi Románia és Jugoszlávia kisebbségi politikájánál türelmesebb lett volna-e a magyarországi? Elérte volna-e azt a „nemzetiségi létminimumot”, amit az első köztársaság Csehszlovákiájában a magyarság megkapott? S amelynek mai meglétéről szomszédainknál csak kivételképpen beszélhetünk? E történeti alternatíva kutatói szakkérdés. Kevésbé csak szakkérdés viszont, hogy a háborúban a győztes oldalon állók 1945-ben érvényesítették a maguk területrevíziós szempontjaikat. S hogy a térségben az 1948 utáni, Moszkvából egységesre vezényelt politikai rendszerek lényegében a trianoni állapotokat rögzítették.

Az 1948 utáni politikai rendszer, ugyanúgy, ahogy minden etnikai-vallási előítéletet, visszaszorított minden ellenségeskedést az államok között is. Ugyanakkor azzal, hogy az etnikai közösségek nem kaptak helyet e politika forradalmi jövőképében, ki is szolgáltatta a „nemzeti államoknak” a kisebbségeket. Úgy gondolta, hogy azok az intézmények feleslegesek a térségben, amelyek 1920–1938 között a kisebbségek kollektív jogait védték. Az államok vezetői Moszkvában tanult módon ölelgették, csókolgatták egymást, mint szocialista testvéreket, tették a dörgedelmes nyilatkozatokat szocialista internacionalizmusról, közben azonban magyarok, németek, szlovákok, románok, szerbek a szomszéd államban rekedt kisebbségi kultúrája mállott szét.

A politikai rendszer tarthatatlansága az 1970-es években lett mind nyilvánvalóbb. Noha történeti összefoglalókban Trianon ekkor még alig kap tárgyalást,

és a szintézisek gondolat- és fogalomanyagát továbbra is az elvont „internacionalizmus” határozza meg, de egyesek már figyelmeztetnek arra, hogy a szomszédos országokban erősödik a magyarellenesség. Mind többen követeljük, hogy az állam vezetői figyeljenek arra: az 1970-es években a szomszédos államokban a kisebbségek sorsa rosszabb, mint volt a trianoni időszakban. Egyáltalán, nehéz volt az 1948 után vezető pozícióba került politikusi garnitúra gondolkodásával elfogadtatni: a nemzeti kérdés nem azonos a nacionalizmus elleni harccal, ez utóbbi csak részkérdése az előzőnek; s hogy a térségben nemcsak a magyar nacionalizmus volt és van jelen, hanem nacionalizmusokról kell beszélnünk; a politikai és szakmai vezetőknek az egymással csókolózás mellett a kisebbségi kérdéstől is tárgyalniuk kell s netán tenni is valamit...

A történész meg van győződve, hogy a térség népességének az etnikai elvek érvényesülését hazudó államkeretekbe tömörítése, az 1920–1988 közötti állapot ugyanúgy nem megfelelő, mint ahogy nem bizonyult megfelelőnek a történeti Magyarország államkerete sem. Szomorúan látja, mint szántanak föl mind több, évszázados kis közlekedőutat a népek között az állami ellentétek. A történészi gondolkodás sem menekülhet meg a jelenhatásoktól. Nem hisz a hetedik generáció tagja már abban, amit Szekfű Gyula és lényegében az elmúlt évek politikusai is reméltek: bánjon a magyar állam türelmesen a hazai kisebbségekkel, akkor majd a szomszédok is jól bánnak a magyarokkal. Nekünk szomszédainktól függetlenül is, éppen saját hibáinkon okulva, emelkedett nemzeti, kisebbségi politikát kell folytatnunk. Mint ahogy nem hisz abban sem – előző nemzedékek nagy illúziója –, hogy a nagyhatalmak (Moszkva vagy Washington) képesek hosszú távon feloldani az ellentéteket. Még ha időlegesen segíteni is látszanak hol az egyik, hol a másik szemben álló félnek. Tegnap szomszédainknak, ma talán nekünk. És a történelem mércéjén illúzióknak látszik a régi elvárás: bármiféle változás a nagyhatalmi konstellációban területcsatolásokat tenne lehetővé. S ha lehetővé is válna, vajon nem ismét tévutas politika volna-e a 20. század végén?

Nemzetállam kontra munkaszervezet igénye

Az eddigi rossz megoldásoknak egy közös ismérve látszik: mindegyiknek kitalálói a nemzeti állam bővületében éltek. Akár magyar, akár 1918 után román, cseh–szlovák, délszláv nemzeti államban. S az 1948 utáni sztálini út még inkább erősítette ezt a felfogást. De ha elszakadunk a történetírásban a nemzeti elv primátusától, azonnal feltárulkozik előttünk a térség társadalmának másik arculata: az etnikai keveredés, a vándorlás, az együttélés mögött a különböző, történelmileg kialakult „szakértelmek” mozgása. A mindennapi élet, egészen a nemzeti államok 1920-ban ránk köszöntő koráig, a munkaszervezet igényei szerint vonzotta, csoportosította az itt élő népeket. Önmaguk, családjuk újjátermelése, a megélhetés, az önmagukat szakértelmükkel hasznosítani akarás vonzotta a németeket, zsidókat vagy korábban a szerbeket, románokat a térségbe. És azután a térségen belüli vándorlásait is ilyen célok mozgatták. A történetírás – a maga nemzeti szempontjaival – hajlik ezekben

csak az etnikai mozgásokat látni, s megfelekedezni a kor embereit elsősorban hajtó önfenntartási, biológiai (antropológiai) szempontokról. A történetírás, ahogy beépült intézményeivel – mint tantárgy, mint a nemzeti közösség olvasmányait készítő szakma – a nemzeti államokba, hajlik arra, hogy a népek történetére is a maga létjogosultságát adó nemzeti értelmiség szempontjait vetítse újra és újra vissza. A Kárpát-medence történetéből – s különösen legújabb kori történetéből – mi inkább azt a következtetést vonjuk le: a kisállamiság nemcsak azért jelent csődöt mint államszerkezet, mert egy ilyen kevert etnikumú vidék nem megfelelő kerete a különböző nemzeti hagyományú népek együttélésének, hanem azért is, mert szétvágtá és egymástól természetellenesen távol tartja az egymásra utalt szakértelmeket, munkacsoportokat. Az 1948 utáni elképzelés, hogy a németiség szakértelmét a földművelésben, iparban, a zsidóságot a mozgó szférában, a szlávokét, románokét állattartásban, házi- és építőiparban, egyik évtizedről a másikra pótolni lehet – naivitásnak bizonyult. A térségben az 1920-ban szétszabdalt szabad munkaerőpiac 1948 után véglegesen „csonka” munkaszervezetekké vált. A nemzetiségi nyomorúságot, amelyet a térség 19–20. századi történetének ismérveként emlegetnek szomszédaink s mi egyaránt, betetőzte a szociális nyomorúság...

S tovább nem is folytatjuk Szekfű kérdésállításainak taglalását. Nem folytatjuk a Szekfűt annyiszor rövidlátással vádoló ötödik és hatodik nemzedék eredményeinek sorolását vagy kérdőjelezését. Szekfű és az őt utólag bírálók – jogosan, jogtalanul bírálók – könnyen ugyanazon illúzió rabjai lehetnek s lehetnek: azt hiszik, hogy a történelem azon pontján, hol ők állnak, a történelem lezárul. S hogy e végpontról büszkén tekinthet vissza az utólag mindig többet tudó szakember, a történész. S büszkén bírálhatja elődeit, a jelen bajait az előtte járó nemzedékek hibáiból vezetve le...

Hanyatlás: kisállamiság, sztálini rendszer

Hanyatlás? Szekfű hanyatlásnak látta az 1918 előtti fejlődést. Az 1948 utáni nemzedékek viszont hanyatlásnak mutatták be a negyedik – azaz Szekfű – nemzedékének művét, a két világháború közötti Magyarországot. Gyermekünk már úgy kérdeznek bennünket: vajon nem 1948 után következett be a hanyatlás Magyarország történetében? Vajon „elkanyarodásunk” a világ fejlődési ütemétől nem éppen 1948 után következett be? S a bécsi országúton látottak, a rozzant autókon fagyasztóládát cipelő, szemtelő magyarság „nemzeti tulajdonságai” nem ennek a hanyatlásnak a megmutatkozása? Járműveik és viselkedésük vajon nem látványos és hangos kritikája-e az elmúlt 40 vagy 70 évnél? Inkább, mint megannyi tanulmány, vers, regény, film?

S gyermekeinket az sem nyugtatja meg, hogy kérdéseiken elgondolkodva elmormogjuk: ha egyszer megnyílna az út Csehszlovákiából, Lengyelországból, Romániából, netán még keletebből, ugyanilyen szomorú képet alkotnának maguknak szomszédaink saját „nemzeti tulajdonságaikról”. Legújabb kori fejlődésünk két akadályozója, a kisállamiság és a sztálini politikai rendszer őket ugyanúgy sújtotta, sújtja...

FERENC GLATZ

THE HISTORY OF THE *HÁROM NEMZEDÉK* FROM THE PERSPECTIVE
OF THE SEVENTH GENERATION

Historical public opinion in Hungary in the interwar period was most influenced by the works of Gyula Szekfű, by the concise national histories written or edited by him, and by his reflections on history. His most popular work was the historical essay entitled *Three Generations* (Hung. *Három nemzedék*), which appeared in several consecutive editions between 1920 and 1934. Its first edition surveyed Hungarian history between 1840 and 1918, while that of 1934 took the story to 1933.

The present study examines the ways in which the views of Szekfű about the development of capitalism in Hungary and the Hungarian middle classes had been formed, tries to answer the questions why he regarded the development between 1867 and 1918 as a period of decline in 1920, and why he identified the Hungarian middle classes themselves, especially the traditional Christian petty nobility and the non-assimilated Jewish middle class as the very cause of the collapse of 1918. The basic conclusion of Szekfű's national self-criticism was the necessity of a profound moral renewal. In the 1934 continuation of the book he listed the failures of the post-1918 Hungarian state: he urged for a new policy of social care lest the masses embrace the program of radicalism. Szekfű stood on the basis of modern conservatism, and rejected all new approaches in the direction of national socialism and fascism which were then being born in Europe. The author then surveys the basic theses set out in the works of Szekfű, and, while praising the ways in which he posed his questions, confronts Szekfű's theses with his own on the problems of liberalism, the Trianon Peace Treaty, assimilation, decline and on the other major questions of Hungarian history between 1867 and 1988.

STARK TAMÁS

A „málenkij robot” budapesti áldozatai 1944–1945

Egy forráscsoport elemzésének tanulságai

„Amikor ötpercenyi gyalogolás után kiértünk a Károly körútra, olyan jelenet tárult a szemem elé, amit soha nem felejték el. Millió orosz nyüzsgött ott. Persze nem voltak »millióan«, de úgy hatott. [...] Sok épület égett. De a látványt nem ez uralta, hanem az oroszok zöldesszürke óceánja, amint hömpölyög kelet felől, néhányan köztük lóháton nyargaltak, néhányan nyitott dzsipeken cikáztak sebesen [...], alacsony homlokukról szovjet módi szerint hátratolt sapkában. A sereg zöme gyalogos volt, sokuk arca sötét, kerek mongol arc, résnyire vágott szemük közönyös és fenyegető. A német megszállók nyugatról jöttek. Ezek a megszállók keletről. A németek közel voltak, a szomszéd-ból érkeztek. Most azonban valami elementáris történt: elért bennünket egy zöldesszürke áradat a nagy magyar síkságról, keletről egy hatalmas szökőár, amely valahonnan Ázsia közepéről indult. [...] Délre már hallottuk a hírt, hogy fosztogatnak és nőket erőszakolnak, suttogva mondták ismerősök, akikkel a városban összefutottunk, nekik is mások súgták oda. Nem volt rá szükség, láthattuk magunk is, amint az oroszok rabolnak, törnek-zúznak, terelik az embereket...”¹

Ezek a sorok John Lukács amerikai–magyar történész *1945, a nulla év* című, önéletrajzi elemeket is tartalmazó könyvéből valók. Az idézett részletet írhatta volna más is, mivel annak tartalma jórészt minden budapesti lakos tapasztalatával egybevágott. A Vörös Hadsereg katonáival való találkozás alkalmával elszenvedett traumákról nemcsak azok megtörténteke, hanem még több évtizedig is csak suttogni lehetett. 1989 után már nyilvánosságot kapott ez a téma is, de az atrocitások és a „terelések”, azaz az elhurcolások történetének feltárása, a százerek által látott és átélt traumák megírása csak a közelmúltban kezdődött el. Pető Andrea több tanulmányban is feldolgozta a szovjet katonák által elkövetett nemi erőszak témakörét.² Bognár Zalán *Egy csata utóélete* című, 2000-ben megjelent tanulmányában, majd 2010-ben megjelent *Magyarok hadifogságban Magyarországon* című kitűnő monográfiájában részletesen foglalkozik a fővárosi elhurcolások tör-

1 *John Lukács: 1945, a nulla év.* Európa, Bp., 1996. 202.

2 *Pető Andrea: Magyar nők és orosz katonák.* Magyar Lettre Internationale 32. (1999) 68–71.; *Uő:* Budapest ostroma – női szemmel. Budapesti Negyed 29–30. (2000) 203–221.; *Uő:* Női emlékezet és ellenállás. 1944–1945 Budapestjének története a társadalmi nemek olvasatában. In: *Az elsodort város. Emlékkötet a Budapestért folytatott harcok 60. évfordulójára 1944–45.* Polgart, Bp., 2005. 351–379.

ténetével.³ Jórészt szovjet forrásokra támaszkodva érinti a budapesti fogolygyűjtés témakörét Varga Éva Mária *Magyarok szovjet hadifogságban* című könyve.⁴

Sajnos a helytörténetírás alig foglalkozik az ostrom és következményeinek történetével. A civil lakosság elhurcolását is tárgyaló kevés mű közül kiemelkedik Kalakán Lászlónak és Pócsik Viktornak a Svábhegy környéki eseményekről, illetve a pesterzsébeti és soroksári németek elhurcolásáról írott munkája, valamint az Óbuda ostromáról 2004-ben kiadott tanulmánygyűjtemény.⁵ A Budapesten lezajlott elhurcolások történetének feltárásánál megkerülhetetlen mű Ungváry Krisztiánnak a főváros ostromáról írott monográfiája.⁶

A kutatást a 2000 óta Oroszországban megjelenő, eredeti dokumentumokat tartalmazó kötetek is segítik.⁷ A magyarországi fogolygyűjtésekkel kapcsolatos dokumentumok azonban hiányoznak még. A szovjet hadvezetés szándékairól és céljairól csak a rendelkezésre álló szovjet, illetve a magyar források alapján alkothatunk képet. A polgári személyek fogságba vetésének legfontosabb magyar forrása a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának mind ez ideig alig kutattott 350 doboznyi anyaga.⁸ A hatalmas dokumentumgyűjtemény keletkezése 1944 decemberéig nyúlik vissza.

Az 1944. december 22-én megalakult Ideiglenes Nemzeti Kormány még Debrecenben volt, amikor elhurcolt civilek hozzátartozói a kormány közbenjárását kérő levelek ezreit küldték a Külügyminisztériumba. A közhangulat megnyugtatása és a civil foglyok elengedését folyamatosan kérő magyar kormány leszerelése érdekében szovjet részről már 1945. január végén megígérték a fasiszta mozgalmakhoz nem tartozó és nem német nemzetiségű elhurcoltak elengedését. „A panaszokról konkrét bejelentést kíván Puskin” – tolmácsolta Gyöngyösi János külügyminiszter az 1945. február 3-ai minisztertanácsi ülésen a szovjet követ kívánságát.⁹ A civilek és volt katonák

3 *Bognár Zalán*: Egy csata utóélete. *Studia Caroliensia* 1. (2000) 1. sz. 77–87.; *Uő*: Magyarok hadifogságban Magyarországon. Argumentum, Bp., 2010.

4 *Varga Éva Mária*: Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében. *Russica Pannonicana*, Bp., 2009.

5 *Kalakán László*: A Svábhegy és környéke története 1944–1945-ben. Tarsoly, Bp., 2004.; *Pócsik Viktor–Brauer-Benke József*: Pesterzsébeti németek. Német Kisebbségi Önkormányzat, Pesterzsébet, 2006.; *Pócsik Viktor*: Jogfosztástól a joghoz jutásig. A soroksári svábok második világháború utáni történetéből. Szakdolgozat. ELTE BTK, 2009.; Óbuda ostroma, 1944–1945. Óbudai Múzeum, Bp., 2005. (Helytörténeti Füzetek 2005/2.)

6 *Ungváry Krisztián*: Budapest ostroma. Corvina, Bp., 1998. Budapest ostromával foglalkozik *Andrej Vaszilcsenko*: 100 denej krovavom adu. Budapest – „Dunajszkij Sztalingrad”? című, 2008-ban Moszkvában megjelent könyve is. Azonban az orosz mű nem tartalmaz új ismeretanyagot, a kötet nagy hasonlóságot, nemegyszer pontos szövegegyezést mutat Ungváry könyvével.

7 Ezek közül különösen említésre méltóak a *Voennoplennije v SZSZSZR 1939–1956. Dokumentü i materialü* című dokumentumkötetek: I. Logosz, Moszkva, 2000.; IV–V. Volgogradskoje Naucsnoje Izdatelsztvo, Volgograd, 2004–2006.

8 Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-J-1-q Külügyminisztérium, Hadifogoly Osztály iratai (= KÜM HFO).

9 Dálnoki Miklós Béla kormányának (Ideiglenes Nemzeti Kormány) minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1944. december 23.–1945. november 15. A kötet. Szerk. Szűcs László. MOL, Bp., 1997. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 28.) 174.

összegyűjtése és kiszállítása még folyamatban volt, amikor 1945. március 18-án megjelent a Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság 26. számú, a „Vörös Hadsereg által elszállított személyek összeírásáról” szóló rendelete. Ez a hozzátartozóikat hiába váró családok megnyugtatóására szolgáló rendelet tette lehetővé, hogy az országban településenként részletes adatfelvételre kerüljön sor. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára érkező hatalmas anyag javát azok a 19 kérdést tartalmazó – kutatólapul is szolgáló – kérdőívek teszik ki, amelyeket a hozzátartozók töltöttek ki és küldtek a Külügyminisztériumba, abban a reményben, hogy elősegíthetik Szovjetunióba vitt családtagjuk hazahozatalát. Ezekben a kutatólapokon két kérdés foglalkozik az elhurcolás körülményeivel. A válaszokból egyértelműen kiderül, hogy mikor, honnan vittek el embereket. A forrás alapján tehát az elhurcolás időbeli és térbeli keretei jól körülhatárolhatóak. A kérdőívekhez mellékelt levelekben rendszerint részletes beszámoló is olvasható az elfogatás részleteiről. A 350 doboznyi anyagban való kutatás során eddig közel háromezer olyan budapesti helyszín, illetve cím gyűlt össze, ahonnan civileket vittek „hadifogságba”. Tanulmányom megírása során nemcsak erre a forrásra, hanem kormányzati dokumentumokra és visszaemlékezésekre is támaszkodtam.

A civil személyek összegyűjtése

1944 karácsonyán a budapestiek élete még sokban emlékeztetett a „boldog békeidőkre”. December 23-án a színházakban és a mozikban még előadásokat tartottak. A főbb közlekedési eszközök, ha ritkított menetrenddel is, de jártak. Az éttermek, boltok java nyitva volt. December 24-én Budáról még sokan átmentek Pestre, hogy befejezzék karácsonyi bevásárlásukat. A front közelségére csak a főváros keleti határa felől érkező robbanások zaja utalt. A szovjet hadsereg már a Budapest környéki településeket, Nagytarcsát, Rákoscsabát, Vecsést és Gyált ostromolta. Az újságokból ismert hadi eseményeket térképeken követő polgárok várakozásaival ellentétben azonban a gyorsan előrenyomuló szovjetek mégsem keletről, hanem nyugatról törtek be a fővárosba. Budapest nyugati irányból való védelmére sem a magyar, sem a német hadvezetés nem készült fel. Így a december 20-án a Velencei-tó térségében végrehajtott áttörés után a szovjet hadsereg gyorsan tért nyert, és karácsonykor már a budai kerületeket ostromolta.

A budai oldalon lakó és óvóhelyeken meghúzódó polgároknak a szovjet csapatokkal való első találkozása legtöbbször traumatikus élmény volt. A nagy véráldozatok árán előretörő szovjet katonák mindenhol ellenséget kerestek, és szinte mindenkinben ellenséget láttak. Ellenséges szándék bizonyítékának számított egy óvóhelyen vagy lakásban talált katonanadrág, vadászpuskához való töltényhüvely, de még egy fénykép is.¹⁰

10 „németeket, nyilasokat kerestek, a férfiakat igazoltatták. Egy ilyen alkalommal apám anyósánál megtalálták egyik katonafényképét, ezért ki akarták végezni [...]. Apám megfogta a kezemet, és nem akart elengedni, mire egy idős orosz [...] kérdőre vonta bajtársait, hogy miért akarják ezt a családot bántani, mire azok elálltak szándékuktól.” *Kalakán L.*: i. m. (5. jz.) 24–25.

Az elfoglalt terepszakaszok átfésülése, az elfoglalt épületekben lakók ellenőrzése a keleti fronton lezajló háború különösen kegyetlen, embertelen jellegéből adódó, szovjet részről érthető intézkedés volt. A polgári lakosság sáncására, erődítésépítésre és a halottak eltemetésére történő igénybevételét is a harcok természetes velejárójának kell tekinteni. Az orosz katonák által hangoztatott, közmunkára felhívó „málenkij robot” (kis munka) kifejezés azonban hamarosan a civilekkel szemben elkövetett atrocitások és az elhurcolás szinonimája lett.

A külügybe beérkezett adatlapok szerint Budapesten december 24-én ejtették fogságba az első civileket a Pasaréti út 122. szám alatti házban. A későbbi adatok is azt mutatják, hogy a karácsonyi, gyors szovjet előretörés során megszállt területeken a támadás tengelyében lévő Pasaréti útról és környékéről vitték el a legtöbb civilt. Az adatlapokból arra következtethetünk, hogy a Törökvészen december 31-én és január 3-án került sor nagyobb fogolygyűjtő akcióra. A fogolygyűjtő csoportok rendszerint két katonából és egy – gyakran ruszin származású – vörös karszalagot viselő, civil ruhás tolmácsból álltak, de egy-egy utca átfésülésében több csoport is részt vett.

A Pasaréti út térsége mellett december végén és január elején viszonylag sok civilt vittek el a harc gyűjtőpontjában lévő Szent János Kórház környékéről, valamint az akkor még csak lazán beépített Széchenyi-hegy, Svábhegy és Orbán-hegy egyes házaiból is.¹¹

Az 1944 végén és 1945 elején a budai oldalon megindult szervezett fogolygyűjtő akció azonban elsősorban nem az akkor még jórészt csak támaszpontszerűen megszállt II. és XII. kerületekben, hanem a déli és északi irányból támadó csapatok sávjában, a kemény harcok által sújtott XI. és III. kerület elfoglalt körzeteiben bontakozott ki. A XI. kerületben, a Budaörsi út–Hamzsabégyi út–Sárbogárdi út–Dombóvári út–Budafoki út által határolt vonaltól délre eső területen december végén és január első hetében le-fel jártak a fogolygyűjtő csoportok. December 30-án civileket vittek el többek között a Kalotaszeg, Sopron és Hengermalom utcákból. Január 2-án már a frontvonal közvetlen közelében fekvő Dombóvári út házaiból terelték „igazoltatásra”, majd fogságba az ott talált férfiakat. Január 3-án a Kelenföldi pályaudvar környékén lakó 17 és 50 év közötti férfiakat vitték el.¹² Ezen a napon, valamint január 4-én, 5-én és 6-án az elfoglalt terület belső részében lévő utcák helyben maradt férfilakossága került sorra.¹³

A fogolygyűjtés tömeges jellegét számos szemtanú beszámolója is kiemeli. Egy hozzátartozó a Külügyminisztériumba küldött kutatólapon a fogságba esés körülményeivel kapcsolatban például leírta, hogy január 3-án a szovjet katonák a Csóka utca környékén élő 17–50 év közötti férfiakat „előttünk ismeretlen ok-

11 A kutatólapok szerint civileket vittek el a Galgóczi útról, a Báró Eötvös útról, a Diana útról, a Kartauzi utcából és a Költő utcából, valamint a Hidegkúti útról, Kútvolgyi útról, a Szarvas Gábor útról, Széher útról, a Kurulesi útról, a Zugligeti útról és a Diós árok utcából.

12 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 14. doboz, i. sz. 28894.

13 Civileket vittek el a Csurgói, Albert, Major, Bikszádi, Nagyikinda, Török Ignác, Kovászna, Halmi, Bendegúz, Thallóczy Lajos, Bánk bán, Ballagi Mór, Sósfürdő és Boldizsár utcákból, valamint az Etele útról, a Sárbogárdi útról és a Kelenföldi útról.

ból” összeszedték és elszállították.¹⁴ Sok, egyedül maradt hozzátartozó tapasztalatát és elkeseredését tükrözi a következő levélrészlet, amelyet egy asszony személyesen a külügyminiszternek címzett 1945. április 26-án: „Aranyos jó szívű Miniszter Uram! A XI. ker. egyik házcsoportjának, 300 vérző szívű asszonyai járulunk a Miniszter Úrhoz. 1945. jan. 7-én a lakásból férjeinket két órai munkára elvitték és azóta az egyik fogolytáborból a másikba viszik és végül a szegedi csilagbörtönben, hadifogolyként kezelik őket. Éhség és hideg miatt sokan életüket veszítették.”¹⁵

A fogolygyűjtők mozgását jól szemléltetik a Fehérvári úti elhurcolásokról rendelkezésre álló adatok. December 28-án a Fehérvári út déli szakaszán lévő, 114. és 88. számú házakból vitték el a férfiakat. December 30-án a 135. számú ház került sorra. Január 2-án a Fehérvári út felső részén fekvő, 46. és 48. számú házakban jártak a fogolygyűjtők. Január 4-én azután megint déli irányba fordultak, és akkor, valamint a következő napon a 98., majd a 157. szám alatti házak óvóhelyeiről vitték el a férfiakat. Január 7-én a 70. számú épülettömbben, azaz a Standard gyár területén meghúzódó civilek, jórészt gyári munkások kerültek szovjet fogságba. Bár csak az említett nyolc címmel kapcsolatban áll rendelkezésre konkrét információ, feltételezhetően számos másik ház óvóhelyeit is meglátogatták a Fehérvári úton le-fel vonuló, munkaképes férfiakat kereső szovjet csoportok. Hasonló módon fésülték át a többi, észak–dél irányú főútvonalat: a Budafoki, a Budaörsi és a Horthy Miklós (ma Bartók Béla) utat is.¹⁶

Több korabeli beszámoló utal arra, hogy a front Sárbogárdi út és Dombóvári út mentén történő megszilárdulása után a Vörös Hadsereg erődítési munkára vette igénybe a vasúti töltés környékén lakó férfiakat. A közmunkásokból azonban hamarosan ugyanolyan hadifoglyok lettek, mint a főváros védelmében részt vett katonákból.¹⁷

Békásmegyeren, Csillaghegyen szinte csak átrohant a német és magyar csapatokat üldöző szovjet hadsereg. Ezekről a településekről nem is vettek el civileket. A január elején, kemény harcok árán birtokba vett Óbuda lakossága számára azonban rendkívüli megpróbáltatásokat hozott a szovjet megszállás. Az elhurcolások a szovjet csapatok megjelenésével mindjárt megkezdődtek. December 24-én Rómaifürdő területén tömegesen fogták el a munkaképes korban lévő férfiakat. Az egyik beszámoló szerint a Dunához közel eső Zaránd utcában

14 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 15. doboz, i. sz. 29355.

15 Uo. 9. doboz, i. sz. 27363.

16 Számos alsóbb rendű utat, utcát többször is felkerestek a fogolygyűjtők. A Sopron úton például december 28-án, 29-én és 31-én is jártak. A Hengermalom úton megfordultak december 28-án, 31-én és január 1-jén. Ugyancsak többször voltak a Bikszádi úton, a Török Ignác utcában és a Halmi utcában is.

17 Egy, a Zámori úti lakásából elvitt férfi felesége a külügyminiszternek 1945. május 8-án frott levelében kétségbeesve jegyezte meg, hogy férjét „mint civilt vitték el az oroszok, a környék férfilakosságával egyetemben. Miután 7 napja különböző munkákat végzett parancsra, az elvitelük pedig 2-3 napra szólt, nem gondoltuk, hogy 4 hónap eltelik anélkül, hogy hírt hivatalos formában kaphatnék róla.” MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 9. doboz, i. sz. 27506. A vasúti töltés környékéről történt elhurcolásokról ld. még uo. 83. doboz, i. sz. 140791.

és a környező utcákban mintegy 300 férfit szedtek össze a fogolygyűjtők.¹⁸ Visszaemlékezők utalnak arra, hogy már december 28-án foglyul ejtett civilek menetoszlopait lehetett látni a Bécsi úton.¹⁹

Rómaifürdőtől délre, a Keled út–Bécsi út–Óbudai rakpart–Kiscelli út–Perc utca–Cserepes utca által határolt területen alig van utca, amely ne szerepelne az elhurcoltak hozzátartozói által kitöltött keresőlapokon. Nemcsak a nagy főútvonalak, a Bécsi út, a Vörösvári út és a Szentendrei út mentén élő, munkaképes korú férfiak jelentős részét vitték el, hanem azokat is, akik a kis mellékutcákban laktak.²⁰

Különösen sok személyt vittek el a január elején megmerevedett frontvonal mentén fekvő vagy annak közelében lévő utcákból. A Kiscelli úti Schmidt-kastély volt az óbudai német erők főhadiszállása. Ide viszonylag erős csapatokat vontak össze, amelyek magyar alakulatokkal is kiegészültek. Ezt a stratégiai pontot a január 16-án megújuló szovjet támadásig sikerült megtartani. Erős, közel két hétig tartó ellenállás bontakozott ki a Téglá utca és Föld utca térségében is. A Kiscelli úton január 2-án kezdődtek az elhurcolások. Január 4-én és 6-án is vittek el civileket. Napokig tartó, heves harcok zajlottak a Föld utca–San Marco utca sarkán lévő házban berendezkedő német katonák és az átellenben lévő házakat elfoglaló szovjet csapatok között. Az elhurcolások szisztematikus jellegére utal, hogy az elhurcoltak hozzátartozói által kitöltött kutatólapokon öt Föld utcai óvóhely címe is szerepel.²¹

Január elejére a szovjet támadás lendülete a budai frontvonal minden szakaszán megtört. 1945. január 2-án Malinovszkij marsall a „Konrad” fedőnevű német felmentő támadás elhárítása és a védők kitörési kísérletének megghiúsítása céljából védelembe rendelte a budai oldalon felvonult szovjet erők jelentős részét, a 37. és 75. hadtestek hét lövészadosztályát. A Tata, illetve Esztergom térségéből indított német támadások és a Pestről Budára történő német had-

18 Uo. 56. doboz, i. sz. 132129.

19 *Horváth Péter*: Az óbudai közösség a II. világháború idején. In: Óbuda ostroma, 1944–1945 i. m. (5. jz.) 65.

20 A szovjet fogolygyűjtők a kelenföldi kampányhoz hasonlóan Óbudán is számos utcát többször átkutattak. A Vörösvári utat a Bécsi úttal összekötő Körte utcából például december 30-án és január 6-án is vittek el civileket. A Bécsi úttal párhuzamosan futó Hunor utca december 29-én, valamint január 3-án, 5-én és 6-án is elhurcolások színhelye volt. A Hunor utcára merőleges Hévízi útról december 31. és január 3. között mindennap „estek fogságba” emberek. A Kiskorona utcában január 2-án, 3-án és 7-én is jártak a szovjet fogolygyűjtők.

21 A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának a kutatás során már feldolgozott anyagában a következő címek szerepelnek: Föld utca 16., 18., 35., 47., 71. Sok óbudait többször is elhurcoltak. A Vörösvári út 125. alatt lakó Kern család a híres óbudai kereskedőinasztiák közé tartozott. A családfő lánya visszaemlékezésében elmondta, hogy apját először egy december végén végrehajtott általános fogolygyűjtő kampány során vitték el. Az elhurcoltak első szálláshelye az óbudai temető kápolnája volt. Innen még sikerült apjának elszöknie. A harcok elmúltával, január 5-én a család feljött a pincéből. Ekkor azonban egy jórészt tatár katonákból álló csoport szedett össze civileket a környéken, és őt ismét elfogták. „Felesége még adott neki egy bögre teát, majd a családfő szereteteihez fordult és így szólt: »kedveseim, csókoljuk meg egymást, mert lehet, hogy többet nem találkozunk!« Sajnos igaza lett.” Forrás: *Horváth P.*: i. m. (19. jz.) 66.

erő-átcsoportosítás következtében megszilárdult, de jórészt csak támaszpontszerűen kialakított német–magyar budai védelmi vonal a lágymányosi vasúti töltés, Sas-hegy, Farkasréti temető, Orbán-hegy, Isten-hegy, Szent János Kórház, Gábor Áron út, Ferenc-hegy, Mátyás-hegy, Kiscelli út vonalon stabilizálódott.

A budai arcvonal megszilárdulása után a fővárosért vívott harc súlypontja áttevődött a pesti oldalra. A román erőkkel is megtámogatott szovjet támadás a pesti hídfő ellen már december 25-én megindult. Napokon belül elestek a Budapest keleti peremén fekvő települések: Gyál, Vecsés, Pestszentimre, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Kerepes, Kistarcsa. A főváros elleni, döntőnek szánt roham a város megadására felszólító szovjet ultimátum visszautasítása után, december 30-án indult meg. A támadás Csömör–Rákosszentmihály–Zugló irányában bontakozott ki. A december 30-án még nagyjából félkör alakú ostromgyűrű január 5-re jelentősen behorpadt. Zugló, Kőbánya, Kispest jelentős része már szovjet kézre került. A következő napokban súlyos harcok folytak a zuglói beékelődés további kiszélesítése érdekében. Január 7-én a szovjet csapatok már elérték a Róna utca vonalát és házról házra folyó küzdelem alakult ki Kispest térségében is. Különösen súlyos ütközetekre került sor Kőbánya birtoklásáért. Január 8-án Kispest elfoglalása is befejeződött. Erre a napra a pesti hídfő mintegy 20 kilométer hosszú, 5 kilométer széles, a Duna mentén húzódó sávva szűkült. Az ellenállás folytatása érdekében a védőknek az arcvonalat folyamatosan rövidíteni kellett. Január 10-re kiürítették Újpestet, és két nappal később már Angyalföld nagy részét is elhagyták a német–magyar csapatok. Január 12-én a Dagály utca, Frangepán utca, Jász utca, Szabolcs utca, Városliget, Stefánia út, Kerepesi temető, Orczy tér, Népliget és Vágóhíd út mentén húzódott a gyorsan változó front.

A fővárosért vívott harc súlypontjának Pestre helyeződését jól tükrözik az elhurcolással kapcsolatos adatok. A budai elhurcolásokat bejelentő adatlapok száma január 5. után hirtelen apadni kezd. Ugyanakkor egyre nagyobb számban jelennek meg a pesti kerületekben regisztrált esetek. Az elhurcolás helyére és időpontjára vonatkozó feljegyzések arra utalnak, hogy az első vonalban küzdő szovjet katonákat árnyékként követték a fogolygyűjtők. Nagyon sok hozzátartozó a fogságba esés idejével és körülményeivel kapcsolatos kérdésre a következő (vagy ehhez hasonló) bejegyzést írta: „Az óvóhelyről bevonulásuk másnapján vitték el az oroszok azzal, hogy csak pár percre viszik el igazoltatni [...]”²²

A támadás fő vonalába eső Zugló és Kőbánya lakossága különösen sokat szenvedett az elhurcolásoktól. Január 3. és január 13. között a Fogarasi út, a körvasút, az Erzsébet királyné útja és a Róna utca által határolt területen lévő háztömbök átfésülésére került sor. A munkaképes férfiakat kereső fogolygyűjtők többször végigmentek a Vezér úton, a Nagy Lajos király útján, az Egressy úton és az Erzsébet királyné útján. A front mozgását követve január közepén már a Mexikói út, Amerikai út, Thököly út, Uzsoki út, valamint a környező utcák egyes házaiból vittek el férfiakat.

²² MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 9. doboz, i. sz. 27424.

Kőbányán a munkaképes korú lakosság java részének összegyűjtése a zuglói kampány kibontakozásakor kezdődött, és rövidebb ideig tartott ugyan, viszont intenzívebb volt. Az elhurcolások zömére január 5-én került sor. Az elhurcolás viszonylag gyors lefolytatása részben a térség geológiai adottságaival magyarázható. Kőbányán számos természetes üreg és barlang volt, amelyeket a 19. században raktárrá, pincévé alakítottak. Ezek a föld alatti helyiségek a légítámadások megindulásától kezdve óvóhelyül is szolgáltak. A fogolygyűjtő különítmények dolgát megkönnyítette, hogy Kőbánya lakosságának jelentős része az ostrom idején ezekben húzta meg magát. A Száraz utca 18. és a hozzá közel fekvő Óhegy utca 39. alatt gombapincék voltak. A Maglódi úton a Kőbányai Polgári Serfőző és Szent István Tápszerművek Rt., a Sörgyár utcában a Részvény Sörfőző, a Halom utcában pedig a Dréher sörgyár óvóhelye működött. Az alkalmazottakon és családtagjaikon kívül sok környékbeli is védelmet keresett ezeken az óvóhelyeken. Január 5-én mindkét gombapincéből és a biztonságosabb sörgyári óvóhelyekről is vittek el civileket. A Dréher sörgyár pincerendszerét január 6-án és január 8-án is felkeresték a szovjet fogolygyűjtő csoportok. A legsúlyosabb következménye a január 6-ai razziónak volt, amelynek során korabeli beszámoló szerint 86 embert vittek el fogságba.²³ Nemcsak az óvóhelyeken meghúzódók közül lettek sokan „hadifoglyok”. A Jászberényi út–Maglódi út–Sibrik Miklós út–Vaspálya út által határolt területen szinte minden utcából vittek el embereket. A fogolyszedés intenzitását tükrözi az Apaffy utcából elhurcolt egyik fiú kutatólapján szereplő megjegyzés: „az utcában lévő óvóhelyekről minden ok nélkül elvitték a fiatalabb korosztályú férfiakat”.²⁴

Az óvóhelyekről, lakásokból való elhurcolások mellett a szovjet hatóságok Kőbányán – sok más településhez hasonlóan – a munkaképes korúak kötelező jelentkezését is elrendelték. A sáncásás és közmunka ürügyén összegyűjtött civilek többsége ugyancsak „hadifogly” lett.

Január 8-án és 9-én a Zugló és Kőbánya között fekvő Rákosfalváról is sok polgári személyt vittek el. A rendelkezésre álló források szerint a szovjet fogolygyűjtők csak a Kőszeg utcában, a Zalán utcában, az Ond vezér úton és a Szentmihályi úton jártak, de – amint az egy kutatólapon szereplő megjegyzésből is kítűnik – az elhurcolás ebben a térségben is tömeges volt. Egy szemtanú leírta, hogy a Szentmihályi út 85. számú házban lakó hozzátartozóját a környékről összegyűjtött „több száz polgári egyénnel együtt” vitték el.²⁵

Kőbányán január 13-án, néhány nappal a magyar rohamtüzér csoport visszavonulása után két napig tartó elhurcolási hullám kezdődött. Ez elsősorban azokra az utcákra terjedt ki, amelyeket január első hetében még nem vettek birtokba a szovjet csapatok.

Január 14-én a szovjet és román hadosztályok mélyen behatoltak a VI. és a VII. kerületbe, és elfoglalták a Keleti pályaudvart. Január 15-én elesett a Nyuga-

23 MOL XIX-J-1-q, KÜM HFO 32. doboz, i. sz. 125108.

24 Uo. 35. doboz, i. sz. 129425.

25 Uo. 55. doboz, i. sz. 131930.

ti pályaudvar is, és a hídfő déli peremén harcoló 22. SS lovashadosztály megmaradt egységei a Kálvin tér–Lónyai utca–Mátyás utca menti vonalra szorultak vissza. Január 16-án már a Nagykörút mentén folyt a küzdelem. Január 17-én indult meg a végső roham Pest teljes birtokbavételéért. A német–magyar védők maradványai ennek a napnak az éjszakáján kísérelték meg a Budára való átjutást a még használható Lánchídon és Ferenc József hídon. Még tartott a katonák és civilek Budára özönlése, amikor a német műszaki alakulatok az utolsó két hidat is felrobbantották.

Január 12-e után a belvárosi harcok kibontakozásával egyidejűleg az elhurcolások súlypontja Zuglóról és Kőbányáról a belső kerületekre helyeződött át. A VIII. kerületben a civil lakosok összegyűjtése a városrész keleti peremén húzódó Orczy út mentén és a Baross utca Orczy térhez közeli szakaszán kezdődött, és fokozatosan terjedt ki a többi utcára.²⁶ A kerület belső részén lezajlott elhurcolások intenzitását jól tükrözi, hogy a kutatólapok „megjegyzés” rovatában szinte egységesen a következő mondat áll: „Az óvóhelyről az oroszok még bejövételük napján 18 és 50 év között minden férfit elvittek »igazolás« miatt.”

Az összegyűjtés tömeges jellegére utal egy Conti utcai szemtanú beszámolója: „Oroszok 1945. január 15-én foglalták el lakóházunkat és környékét. Másnap 16-án a ház összes férfi lakóit összeszedték a környék lakóival együtt és Rákossabáig vitték őket [...]”²⁷

A fogolygyűjtő csoportok zöme ekkor már a VI. kerületben tevékenykedett. Itt is a szovjet katonák megérkezése utáni napon kezdődött meg a munkaképes civilek összegyűjtése. A Szabolcs utca, a Podmaniczky utca, a Szondi utca és a környező utcák átfésülése után január 16-án és 17-én már a kerület közepén, illetve a nyugati felén elhelyezkedő utakat és utcákat, így az Izabella utcát, Király utcát, Eötvös utcát, Hegedűs Sándor utcát, Csengery utcát, az Andrássy utat, valamint a Hunyadi teret és a Mussolini teret (ma Oktogon) vették célba. Tömegesen vitték el a civil lakosságot a Teréz körút környékéről is.

Az elhurcolás ekkor már teljes erővel folyt a többi belső kerületben is. Január 14. és 22. között a VII. kerület majdnem minden utcájából vittek el civileket. Számos utcában többször is megfordultak a fogolygyűjtő csoportok. A már feldolgozott adatok szerint legalább háromszor jártak a Hársfa, a Rottenbiller, a Vörösmarty és a Szövetség utcában, valamint az Alsóerdősoron. Négyszer kutaták át az Izabella utcát, a Dohány utcát és a Király utcát. A VII. kerület tenge-

26 Január közepén a szovjet fogolygyűjtő csoportok végigjárták többek között a Jázmin, a Kőrös, a Losonci, az Erdélyi, a József, a Dugonics és a Romanelli (ma Illés) utcákat, valamint a Fiumei utat és a Kálvária teret. Elhurcolások színtere lett az Eszterházy utca, a Szentkirályi utca, a Vas utca, a Sándor utca, a Népszínház utca, az Aggteleki utca, a Fecske utca, a Conti (ma Tolnay Lajos) utca, a József körút, valamint a Mikszáth Kálmán tér. Sokan kerültek fogságba a Tisza Kálmán (ma II. János Pál pápa) téren lévő hadikórházban meghúzódtó emberek közül. A Kun u. 2. sz. alatt lévő tűzoltóaktanya óvóhelyén 120 civil személy „esett hadifogságba”. Ld. uo. 39. doboz, i. sz. 127124.

27 Uo. 40. doboz, i. sz. 127345.

lyének tekinthető Dob utcát január 16. és 22. között szinte mindennap „meglátogatták” a munkaképes férfiakat kereső szovjet csoportok.

A rendelkezésre álló adatok arra utalnak, hogy a IX. kerületben az elhurcolások elsősorban a Kálvin tér közelében fekvő utcák lakóit, valamint a főbb útvonalak, így az Üllői út, a Közraktár út, a Soroksári út, a Mester utca és a Haller utca mentén élőket érintették. Ebben a kerületben nemcsak a szovjetek gyűjtöttek civil foglyokat, hanem a főváros ostromában részt vevő román alakulatok is. A Lónyai utcában lévő református gimnázium pincéjében meghúzódo diákokat román katonák fogták el és vitték a Brassó közelében lévő hírhedt földvári táborba.²⁸ Tömeges elhurcolásokra került sor a kerület belsejében is, elsősorban a Gálya utca környékén. Ilyenekről számol be a Haller utcai, Szent Vincéről elnevezett Középfereencvárosi plébánia és egyházközség történetét nyomon követő *Historia Domus*. Az egyházközség épületeiben meghúzódoznak és a környéken lakó embereknek a január 14-én megérkező szovjet katonáktól való félelmét a rettegésig fokozta a templomban január 18-án végrehajtott kivégzés, amikor egy csoport, fogságba esett híradós katonát lőtték agyon.²⁹

A VI., VII. és VIII. kerületekben folyó intenzív fogolygyűjtő kampányokhoz képest a mai V. kerület területén közvetlenül a harcok után viszonylag kevés házból vittek el civileket. Az elhurcolások elsősorban a következő főutakat érintették: Vilmos császár (ma Bajcsy-Zsilinszky) út, Gróf Tisza István (ma József Attila) út, Károly király út (ma Károly körút), Múzeum körút, Vámház körút, Kecskeméti utca.

Pest elfoglalása után a Vörös Hadsereg nem kezdte el azonnal a budai oldalon lévő hídfő felszámolását. Kisebb vállalkozásoktól eltekintve csak január 22-én lángoltak fel újra a harcok a Pestről átvont alakulatokkal megerősödött szovjetek és a megfelelő utánpótlás hiányában gyorsan gyengülő német–magyar csapatok között. A fő ellenállási vonal ekkor északon a még csak épülőben lévő Árpád híd óbudai hídfőjétől Kiscellen át a Mátyás-hegyig húzódott. Onnan meredeken délre fordulva a Csatárka út, Gábor Aron út és Pasaréti út érintésével haladt a Szent János Kórházig. A támaszpontokból kiépített német–magyar védelmi vonal a fogaskerekű vasút töltésétől az Istenhegyen, az Orbán-hegyen és a Márton-hegyen át a Farkasréti temetőig haladt. Itt keleti irányba fordult, és a Sas-hegy érintésével a Bocskai út és a lágymányosi vasúti töltés mentén vezetett tovább a felrobbantott déli összekötő vasúti hídig.

A budai fő ellenállási vonal mentén megélénkült szovjet támadás a legerőteljesebben a Ferenc-hegy környékén, Óbudán és az Orbán-hegy térségében bontakozott ki. Január 27-ére a Törökvész út mentén előretörő szovjet lövészegységek megközelítették a Marczibányi teret. Óbudán már január közepén fel lángoltak a harcok. Január 27-én a Kolosy térnél, 28-án a Zsigmond tér környékén folytak a harcok. Január 30-ára Óbuda teljesen szovjet ellenőrzés alá került.

28 Az elhurcolt református diákok helyzetéről Bereczky Albert püspök 1945. április 27-ei levelében számolt be a külügyminiszternek. Uo. 6. doboz, i. sz. 26749.

29 A Haller úti, Szent Vincéről elnevezett Középfereencvárosi plébánia *Historia Domusa*.

A Svábhegy irányából támadó szovjet csapatok január 27-én lerohanták az Orbán-hegyen húzódó védőállásokat, majd a Déli pályaudvar irányába szorították vissza a Városmajor utcában hosszú ideje kitartó és számos ellentámadást végrehajtó német–magyar harccsoportokat.

A munkaképes civilek összegyűjtése az újonnan elfoglalt budai városrészen ugyanúgy zajlott, mint néhány héttel korábban, december végén, január elején. Óbudán közvetlenül a harcok csúcspontja, illetve a német–magyar csapatok visszavonulása után, január 22-én indultak meg újra az elhurcolások. Elsősorban a frissen elfoglalt utcákból, így a Selmeci utcából, a Tímár utcából, a Beszterce utcából, a Dereglye utcából és a Csemete utcából, valamint a Zsigmond térről vittek el embereket a fogolygyűjtő csoportok. Sokan kerültek fogságba a Pacsirtamező út, a Lajos utca, a Bécsi út és a Kiskorona utca azon házaiból, amelyeket a Vörös Hadsereg január második felében szállt meg.

Óbuda elfoglalása után Budán a II. kerület lett az elhurcolások legfőbb színtere. Ebben a kerületben – csakúgy, mint a XII.-ben – a viszonylag gyér beépítettség miatt a fogolygyűjtők jóval kevesebb házat kerestek fel, mint a pesti belvárosban. Tevékenységük elsősorban a fő ellenállási vonal peremét képező Margit körutat és a körüttől nyugatra fekvő utcákat érintette.³⁰

Február 5-én a XII. kerületben is újrakezdődtek az elhurcolások. A fogolygyűjtők elsősorban a főútvonalakat, a Gömbös Gyula (ma Alkotás) utat, a Böszörményi utat, a Németvölgyi utat és az Istenhegyi utat járták be. Elhurcolások színtere volt hetekig a fő ellenállási vonal peremén fekvő Városmajor út és a közeli Maros utca.

Szórványos elhurcolásokra került sor a Hegyvidéken is. Például a Lóránt utca 19. szám alatti házból elhurcolt személy kutatólapján többek között az áll, hogy „otthonából hajnalban, orosz katonák 3 napi munkára vitték 300-ad magával”.³¹

A korabeli beszámolók szerint a Böszörményi úton és a Városmajor úton lévő óvóhelyeken – és feltételezhetően máshol is – a megérkező szovjet katonák a munkaképes férfiakat arra szólították fel, hogy csatlakozzanak az Ideiglenes Kormány szerveződő hadseregéhez. A felszólításnak sokan abban a reményben tettek eleget, hogy így elkerülhetik a szovjet fogságot. A jelentkezők azonban nem lettek az új hadsereg tagjai. Sorsuk teljesen megegyezett azoknak a sorsával, akiket igazolás vagy romeltakarítás ürügyén vittek el.

Február 9-én a szovjet csapatok a két nappal korábban elfoglalt Sas-hegy irányából a Szent Imre herceg útján (ma Villányi út) keresztül a Gellért-hegy felé törtek előre. A Citadellát védő német helyőrség felszámolása után a budai hídfőnek a Gellért-hegytől a lágymányosi vasúti töltésig húzódó déli részét sem lehetett tovább tartani. Február 11-én a XI. kerületben is elhallgattak a fegyverek. December végén, január elején, a kerület déli szektorának elfoglalásakor

30 Az érintett utcák a következők: Keleti Károly utca, Lövház utca, Retek utca, Forint utca, Ady Endre utca, Ribáry utca, Zivatar utca, Buday László utca, valamint az Eszter utca, Szemlőhegy utca, Szépvölgyi út és a Törökvész út.

31 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 43. doboz, i. sz. 128241.

tömeges elhurcolásokra került sor. A február 10-én, 11-én szovjet kézre került északi szektorból azonban csak szórványosan vittek el civileket. Február 12-én és 13-án civileket hajtottak el a Kanizsai utcából, a Horthy Miklós útról, a Verpeléti útról (ma Irinyi József utca), a Kende utcából és a Bertalan Lajos utcából.

A Gellért-hegy és Lágymányos elfoglalása után a német és a felbomló magyar csapatok ellenőrzése alatt csak a Várhegy, a Naphegy, valamint a Margit körút és a Duna által határolt terület maradt. Miután a legfontosabb stratégiai pontok elvesztése, valamint az élelmiszer- és lőszerhiány miatt a védelem folytatására már nem volt lehetőség, a budapesti erőd teljhatalmú parancsnoka, Karl Pfeffer-Wildenbruch SS-tábornok február 11-én kitörést rendelt el.

Az ostrom kezdetekor még mintegy 80 ezer katonával rendelkező német–magyar védősereg létszáma ekkorra már 44 ezer főre csökkent.³² A kitörésben részt vett német–magyar alakulatok zöme elesett vagy fogságba került. Többnapos küzdelem és a budai hegyekben való rejtőzködés után kevesebb mint 800 katonának sikerült elérnie a német vonalakat.

A civil lakosság egy részének összegyűjtése az újonnan elfoglalt területeken már február 12-én megkezdődött. A Tigris utca, Várfok utca, Batthyány utca, Csalogány utca, Vitéz utca, Kacska utca, Fő utca, Döbrentei utca, Donáti utca, Toldi Ferenc utca, Hunyadi János utca, Ponty utca, valamint a Várnegyed utcái voltak az elhurcolások főbb színterei.

Fogolygyűjtés a harcok elülte után

A harcok elültével az elhurcolások nem szűntek meg, hanem új lendületet vettek. Éppen a harcok befejeződése után nyílt igazán lehetőség a munkaképes korban lévő lakosság számbavételére és egy részének elszállítására. Az elővárosi települések elfoglalásakor és a fővárosban háztömbről háztömbre megívott ostrom közepette még rendszertelen fogolygyűjtéseket átgondolt, szisztematikusan végrehajtott elhurcolások váltották fel. A fogolygyűjtés fegyvernyugvás utáni hulláma január elején a főváros körüli településekről indult, és a hónap második felére már Pest belvárosát is elérte.

A főváros akkori közigazgatási határán kívül fekvő településeken a harci események befejezése után gyakran hetekkel később sorra kerülő fogolygyűjtő kampányok lebonyolításában rendszerint a szovjet városparancsnokság által megszervezett helyi, kezdetleges magyar közigazgatás is részt vett. A közigazgatás élére a szovjetek általában olyan, köztisztületben álló személyeket jelöltek ki, akik az I. világháborúban Oroszországban eltöltött hadifogságuk miatt értettek valamit oroszul. Őket a szovjetek által, ugyancsak a helyi lakosság köréből ver-

³² A kitöréskor meglévő erők létszámadata Pfeffer-Wildenbruch február 11-én a német főhadiszállásra küldött utolsó jelentéséből származik. Idézi: *Ungváry K.*: i. m. (6. jz.) 176., valamint *Szabó Péter–Számvéber Norbert*: *A keleti hadszíntér és Magyarország, 1943–1945.* H. é. n. 166.

buvált rendőrök segítették. A karhatalmi alakulatok ezen tagjai fehér karszalagot viseltek „Policáj” felirattal. Gyakran a szovjet katonákkal együtt járőröztek, és bár elsődleges feladatuk a közrend fenntartása volt, nem egy településen részt vettek az elhurcolásra kijelölt civilek összegyűjtésében.

A Budapest környéki települések közül a legtöbb embert Érdről és környékéről vitték el. A településre már december 6-án bevonult a Vörös Hadsereg, de Érd-Ófalu és Ercsi határában december 24-ig tartottak a harcok. A munkaképes korú férfiak szervezett összegyűjtése január 6-án éjjel kezdődött. A visszaemlékezők szerint akkor több száz főt szedtek össze. „Az oroszok sokszor vittek el munkára embereket vagonot kirakni, ágyúállást ásni, ápolónőnek vagy éppen péknek, akár több hétre is. 1945. január 6-án azonban más volt a helyzet. Végigjárták a községet és minden, munkára alkalmas férfit vagy éppen fiút elvittek” – mondta Szilágyi György, akit a Volga vidékére vittek.³³ A helyi szovjet parancsnokság azonban feltehetően nem volt megelégedve a létszámmal, ezért másnap községszerte kidoboltatták, hogy január 8-án minden, 16 és 60 év közötti férfinak reggel 8 órára meg kell jelennie a vásártéren. Ugyancsak dobszóval rendelték az érdi vásártérre a környező települések: Tárnok, Sóskút, Pusztazámor és Diósd férfilakosságát. Az összegyűlték közül a szovjet tisztiek elengedték a 45 évnél idősebbeket, valamint azokat a személyeket, akik a közellátásban nélkülözhetetlenek voltak, illetve akik végeztek már számukra valamilyen fontos munkát. A kiválogatás után megmaradt mintegy négyezer főnek a szovjetek jó munkát és biztos dokumentumokat ígértek, amelyeket majd Székesfehérváron állítanak ki.³⁴ „Elkezdtek minket hajtani Székesfehérvár felé, de egy idő után gyanússá vált a minket őrző felfegyverzett orosz katonák furcsa viselkedése. Az első állomásunk Ercsi volt, itt egy urasági istállóban aludtunk. Elvettek tőlünk mindent, csak a ruhánk maradt. Ercsiből gyalog mentünk Dunapatajra. [...] Dunapatajról gyalog mentünk Bajáig, majd innen vonattal Temesvárra” – emlékezett vissza a fent idézett szemtanú az elhurcolás körülményeire.³⁵

A december 24-én megszállt Pesthidegkúton és Máriaremetén január 15-én kellett munkára jelentkeznie a 18 és 45 év közötti férfilakosságnak. Az összegyűlt férfiakat az Ercsiben lévő gyűjtőtáborba meneteltették. A december utolsó napjaiban elfoglalt Rákosszentmihályról és Pestszentimréről január 6-ától kezd-

33 Szilágyi György elhurcolt visszaemlékezése. Idézi Tímár Edit helytörténész. Ld. Érdiek a szovjet hadifogolytáborokban: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/Erd/pages/013_erdiek_a_szovjet_hadifogolytaborokban.htm (Utolsó letöltés: 2011. nov. 28.)

34 Pokorny Ferenc tanulmányában megemlíti, hogy többen hatezerre teszik az Érdről és környékéről elhurcoltak számát. Ld. *Pokorny Ferenc: Visszaemlékezéseim a második világháború fronteseményeire, ahogy azt szülőföldemen, Érdén megéltem.* Hadtörténelmi Intézet és Levéltár (Budapest; = HIL), Tanulmánygyűjtemény (= TGY) 3834. 28. 2900–3000 elhurcoltat említ Tímár Edit helytörténész. (Ld. a 33. jz.-et.) A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára 1945. április 29-én küldött beszámoló szerint a január 8-án elhurcoltak száma 3500 fő volt. MOL XIX-J-1-q KÜM HFO i. sz. 26779.

35 Ld. a 33. jz.-et.

ve vittek el civileket. Az elhurcoltak teljes létszáma a több napon át zajló fogolygyűjtés ellenére nem haladta meg a 200 főt.

Több, Pest szélén lévő településről nem általánosságban a munkaképes férfilakosságot, hanem „csak” a német nemzetiségű, illetve német nevű személyeket vitték el. Ennek a kampánynak a büntető jellegét kiemelte, hogy az elhurcolások a nőket is érintették. Mivel az elhurcolás megtorló jellege nyilvánvaló volt, a szovjetek rendszerint nem is titkolták az összegyűjtött foglyok előtt, hogy ha nem is feltétlenül szovjetunióbeli, de mindenképpen hosszabb távollétre kell felkészülniük. Ezért ők magukkal vihettek két váltás fehéreneműt, két öltöny ruhát, két pár cipőt, ágyneműt, evőeszközt és élelmet.

Pest keleti peremén a „németek” összegyűjtése január 6-án Rákoskeresztúron kezdődött. Innen néhány tucat személyt vittek el. Tömeges elhurcolásokra került sor azonban a többi érintett településen. Soroksárt a Vörös Hadsereg közeledtével, 1944 novemberében kiürítették. A települést elhagyók zömét a magyar hatóságok Pestszenterzsébeten helyezték el. Soroksárra 1945. január 3-án vonult be a szovjet haderő, és miután 6-án Pestszenterzsébetet is elfoglalták, a kitelepítettek elkezdtek visszaköltözni feldúlt otthonaikba. A január 18-án megindult elhurcolások tehát sok soroksári német nemzetiségű, illetve német nevű polgárt már saját lakásában, házában értek. Az összegyűjtött embereket a gyűjtőponttá kinevezett Rédlinger- és Piller-féle vendéglőbe kísérték. Innen szállították tovább a foglyokat január 30-án.³⁶ Soroksár nagyközség előjárósága közvetlenül a háború után 696 elhurcolt személy adatait gyűjtötte össze.³⁷ A hatalmas anyagot Pócsik Viktor dolgozta fel. Megállapította, hogy az elhurcolt soroksáriak közül 439 személyt fogtak el a lakóhelyén, 214 személy Pestszenterzsébeten, míg 43 fő egyéb környező településen „esett fogságba”.³⁸

Pestszenterzsébeten is január közepén kezdődtek az elhurcolások. A helyi szovjet parancsnokság rendelkezése a „Policáj” feliratú karszalagot viselő helyi „rendőrök” otthonaikból a Török Flóris utcában lévő Kossuth Lajos Gimnázium épületébe terelték a német származású, illetve német nevű polgárokat. Az iskola területén napokig összezsúfolt embereket január 30-án Kőbányára meneteltették, ahol vagonokba zárták, majd továbbszállították őket. A Pestszenterzsébetről elhurcoltak számát a Külügyminisztériumba küldött beszámolókat mintegy kétezer főben adják meg.³⁹ Ez a szám feltételezhetően tartalmazza a településről elvitt soroksáriakat és más illetőségűeket is.

Sashalom község főjegyzője 1945. július 9-én a Vöröskereszt Országos Központjában az elhurcolás körülményeiről a következőket mondta jegyzőkönyvbe: „A rákospalotai GPU 18-án az akkori volt bíróval kidoboltatta, hogy a német hangzású egyének, férfiak 17–45 évig, a nők 18-tól 30 éves korig jelentkezzenek

³⁶ Pócsik V.: i. m. (5. jz.) 24.

³⁷ Budapest Főváros Levéltára (Budapest) V.717.c. Soroksár nagyközség iratai, Telepítési iratok 9. doboz. Soroksári svábok elhurcolása.

³⁸ Pócsik V.: i. m. (5. jz.) 22.

³⁹ MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 91. doboz, i. sz. 142932.; uo. 59. doboz, i. sz. 133017.

a községházán, mert ellenkező esetben ki lesznek végezve. Erre jelentkeztek a német hangzású nevűek és így szállították el őket.”⁴⁰ Az egyik elhurcolt, Papp Józsefné Wiedermann Piroska visszaemlékezésében leírta, hogy a dobolás napján, a községházán orvosi vizsgálaton estek át. Akkor még hazamehettek, de sokatmondóan közölték velük, hogy másnap reggelre már ruhával, élelemmel felszerelve jelenjenek meg, mert munkára kell menniük.⁴¹ A január 19-én közmunkára rendelt sashalmiakat még aznap este Ceglédbercelre meneteltették, ahonnan január 31-én szállították őket tovább a Szovjetunióba. A Vöröskeleszt Országos Központjában felvett jegyzőkönyv szerint az elhurcoltak száma 146 fő volt.⁴² Egy 1945 decemberében összeállított és a Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályának elküldött listán 160 név szerepel.⁴³ Azonban ez a lista sem teljes, mivel több, Sashalomról elvitt és a Szovjetuniót megjárt túlélő neve nem szerepel rajta. Pestszentlőrincen január 25-én és 26-án a német nevű lakosokat a szovjetek által kijelölt közigazgatási vezetők a polgári iskolába idézték. A megjelenteket onnan meneteltették január 27-én a front mögötti területre.

A Csepelen élő „németeket” január 21-én vitték el. A helyi rendőrségnek a magyar kormány számára 1945. március 9-én készített beszámolója szerint a 15 napi munkára elvitt csepeliek közül 269 fő addig még nem tért vissza.⁴⁴ Rákossabárról 103 „németet” hurcoltak el. Az elvittek listáján több nő nevénél olvasható az a bejegyzés, hogy „férjét önként követte”.⁴⁵

Az Újpestről elhurcoltak kutatólapjain a „fogságba esés” körülményeivel kapcsolatos rövid beszámolókból, megjegyzésekből arra lehet következtetni, hogy a helyi szovjet parancsnokság 7-8 nappal a település elfoglalása után fali hirdeteményeken rendelte el a német nemzetiségűek jelentkezését.⁴⁶ Az önkéntes jelentkezéstől függetlenül a település vezetőinek össze kellett állítaniuk a helybeli németek, illetve német nevűek listáját, mert a korábbi felszólítás ellenére otthon maradt „németeket” ennek alapján szedte össze a helyi szovjetek által felállított rendőrség. A listára felkerültek azok is, akik az 1930-as években a magyarsághoz való kötődésük bizonyítása és demonstrálása végett magyarosították a nevüket. Az összegyűjtött embereket a Kolozsvári út 49. szám alatti házban, valamint az Erzsébet utcai adóhivatal épületében kialakított gyűjtőhelyekre vitték. Január 30-án és 31-én a szovjet örök Kőbányára meneteltették a foglyokat, s onnan vonattal szállították őket magyarországi gyűjtőtáborok érintésével a Szovjetunióba.⁴⁷ A január 30-án elhurcoltak száma egy korabeli, Bereczky Albert val-

40 Uo. 67. doboz, i. sz. 135472/7. A főjegyző beszámolóját számos más korabeli feljegyzés megerősíti, ld. uo. 41. doboz, i. sz. 127767.

41 *Wiedermann Piroska*: 33 hónap, 1001 éjszaka az orosz végtelenben. Bev. Katona Csaba. Archivnet 6. (2006) 5. sz. www.archivnet.hu.

42 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 67. doboz, i. sz. 135472/7.

43 Uo. 122. doboz, i. sz. 171431.

44 Uo. 2. doboz, i. sz. 25644.

45 Uo. 10. doboz, i. sz. 27657.

46 Uo. 80. doboz, i. sz. 138767.

47 Uo. 40. doboz, i. sz. 127363.

lás- és közoktatásügyi államtitkár által készített beszámoló szerint mintegy 500 fő volt.⁴⁸

A január 5-én elfoglalt Rákospalotán két deportálási kampány is lezajlott. Először a „németeket” vitték el. A helyi plébános feljegyzése szerint január 22-én a település előljárósága kidoboltatta, hogy jelentkezniük kell azoknak, akik német származásúak, német nevűek, és azoknak is, akik német nevüket magyárosították. 300 fő gyűlt össze, akiket akkor mindjárt Pestszentlőrincre menteltettek „15 napi közmunkára”.⁴⁹ Január 26-án ismét megindultak az elhurcolások. Ezen a napon a szovjet parancsnokság utasítására a városi előljáróság a 18 és 45 év közötti férfiakat rendelte a városházára. Azt is tudatták a rákospalotaiakkal, hogy a férfiakra csupán háromnapos közmunka vár. A január 27-én a városháza épületéből elszállított helyi lakosok számát a korabeli beszámolók 600 főre tették.⁵⁰ Az elhurcoltak között volt a MÁV istvántelki főműhelyének 275 munkása is.⁵¹

A pesti polgárok körében általános volt a meggyőződés, hogy a szovjet csapatok megérkezését követő napokban „igazolás” és „málenkij robot” ürügyén végrehajtott – és akkor még csak rövid idejű igénybevételnek hitt – elhurcolásokra csak a minden egyes háztömbre kiterjedő kemény és veszteségterhes küzdelem hevében került sor. Sokan gondolták azt, hogy ha a fegyverek elhallgatnak és a szovjetek már biztonságban érzik magukat az elfoglalt városrészekben, akkor a fogolygyűjtéseknek is vége szakad, és el lehet hagyni a pincéket. A szovjet parancsnokságok is a hétköznapi élet megkezdésére, a munka felvételére sarkallták a lakosságot. Több, korabeli beszámoló utal egy január 22-én már plakátokon is terjesztett szovjet felhívásra, amely a polgárokat a munka felvételére utasította. A pincékből előbújó pesti polgárok gyorsan megtapasztalták, hogy sem a bunkerekben, sem az utcán nincsenek biztonságban. Ahogy egyre több ember hagyta el a bunkereket, úgy vált lassan és fokozatosan az elhurcolás legfőbb színterévé az utca.

A Külügyminisztériumba érkezett kutatólapok ezreit áttanulmányozva megállapítható, hogy január 22. után az elhurcolás körülményeinek bemutatásánál már a „munkába menet az utcán” és az „utcán fogták el” megjegyzések válnak dominánssá. A fogolygyűjtésnek ez a formája annyira általános és tömeges volt, hogy még a Magyar Kommunista Párt főtitkára, Rákosi Mátyás is kifakadt: „nagy nehézséget okoz nekünk, hogy a razziák Budapest utcáin újra nagyobb méreteket öltenek. Némely napokon a gyárba menő vagy onnan jövő munkások ezreit fogják össze az utcákon, és mint hadifoglyokat, különböző táborokba viszik őket.”⁵²

48 Uo. 71. doboz, i. sz. 136550.

49 A váci püspöki levéltárban található jelentést idézi *Zielbauer György*: Magyar polgári lakosok deportálása és hadifogsága (1945–1948). *Történelmi Szemle* 31. (1989) 282.

50 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 9. doboz, i. sz. 27495.; uo. 12. doboz, i. sz. 28211.

51 Uo. 6. doboz, i. sz. 26657.

52 Az idézett mondatokat Rákosi Georgi Dimitrovnak mondta. Ld. *Pünkösti Árpád*: Rákosi a hatalomért. Európa, Bp., 1992. 77.

Habár Pesten – csakúgy, mint Budán – közvetlenül az ostrom után bárkit, bárhonnán elvihettek, a civilek megállításának, összegyűjtésének elsődleges színhelyei a nagy főútvonalak és a közlekedési csomópontok voltak. A kutatólapok tanúsága szerint Pesten a legtöbb embert a Nagykörútról, a Múzeum körútról, a Rákóczi útról, az Üllői útról, a Baross utcából és a Népszínház utcából vitték el. A budai hídfő elfoglalása után a Gömbös Gyula út és a Krisztina körút is tömeges elhurcolások színhelye lett.

A civileket összegyűjtő szovjet járőrök nemcsak főútvonalak mentén, hanem a forgalmasabb tereken is gyakran lesben álltak, hogy az arra járóknak – korabeli szóhasználatnál elve – csapdát állítsanak. „Csapda” volt többek között az Orczy téren, a Baross téren, a Berliini (ma Nyugati) téren, illetve az Endresz György téren (ma Magyar Jakobinusok tere), a Széll Kálmán téren, a Széna téren, a Lenke (ma Kosztolányi Dezső) téren, a Horthy Miklós (ma Móricz Zsigmond) körtéren és a Gellért téren.

Civileket gyűjtő szovjet járőrök jelenlétében a „csapdába esés” a beszámoló alapján a következőképpen történt. Két szovjet járőr a karjánál megragadta az arra járó civilt, és egy igazoló tiszt elé vezette. A tiszt mellett segédkező tolmácsnak nem volt sok dolga, mert csak arra kellett rákérdeznie, hogy a lefogott személy volt-e valamikor katona. A hadköteles korban lévőknek a valódi tényállástól és a választól függetlenül nem volt reményük. Őket rendszerint átadták a közelben lévő öröknek, akik az immár letartóztatott személyt egy közeli ház udvarán vagy pincéjében kialakított gyűjtőhelyre kísérték. Ha a gyűjtőhely megtelt, akkor az összegyűlt foglyokat ötös sorokba rendezve valamelyik budapesti vagy Budapest közeli gyűjtőtáborba meneteltették.⁵³

Ha az elfogott személy munkaképes korú volt, akkor rendszerint semmilyen hivatalos dokumentum, korábban kiadott igazolás nem segített, noha az igazoltatásra, illetve igazolásra elvitt sok ezer személy közül némelyeknek a szovjet parancsnokságok valóban kiadtak iratokat és kétnyelvű igazolványokat. Ezekben szerepelt az igazolt személy munkahelye, valamint az a fontos megjegyzés, hogy egyéb munkára nem vehető igénybe. Ezeknek az iratoknak az értéke azonban kisebb volt, mint azoké a védleveleké, amelyeket néhány hónappal korábban svéd és más külföldi képviseltek állítottak ki az üldözött zsidók számára, hogy megakadályozzák deportálásukat. Az elhurcolást lebonyolító szovjet katonák a saját parancsnokságuk által kiállított igazolásokat is könnyen figyelmen kívül hagyhatták. Számos beszámoló bizonyítja, hogy gyakran mindenféle indok nélkül is elhurcolták a civileket. Az alábbi szemelvény csak egy a számos hasonló beszámoló közül: „1945. január 24-én munka után hazafelé menet Budapesten, a Bethlen Gábor utcában mellém toppant két tatárképző szovjet katona, és fegyverrel egy közeledő, civilekből álló csoportba kényszerített. Az Alsóerdősor utcában betereltek egy betonpincébe, és ránk zárták az ajtót. Lehattunk 50-60-an. Másnap hajnalban ötösével felsorakoztattak és

53 Az igazolás módjáról ld. *Bodrossy Leo*: Budapest főváros ostroma. HIL TGY 3790. 21.

gyalog útba indítottak az alábbi útvonalon: Baross tér–Kerepesi út–Sashalom–Mátyásföld–Cinkota–Kistarcsa–Gödöllő.”⁵⁴

Sok civil ember került „hadifogságba” a pályaudvarokon vagy azok közelében, valamint hídfőknél, illetve magukon a cölöpökkel ideiglenesen megerősített, újra megnyitott hidakon. A hídfőknél álló szovjet őrség általában felengedte a hidra a gyalogosokat, de előfordult, hogy azután hirtelen mind a budai, mind a pesti lejáratot lezárták. Az ily módon kelepcébe került emberek már fogolyként hagyták el a hidat. A szovjet járőrök által szemmel tartott főutakon és fontosabb csomópontokon kívül több, „vámna” nevezett áteresztőpont is létesült.⁵⁵

A munkaképes polgári személyek felkutatásában és összegyűjtésében nem csak szovjet katonai és belügyi alakulatok vettek részt. Számos visszaemlékező megemlíti, hogy a foglyok összegyűjtésében és kiválogatásában szovjet egyenruhában lévő, de magyarul tökéletesen beszélő személyek is részt vettek. Ezek egyike a később jelentős karriert befutó Feri Sándor volt, aki az ostromkor a szovjet Belügyi Népbiztosság (NKVD) tisztje és egyben a kommunista párt jogi osztályának vezetője volt. Máig kiadatlan visszaemlékezésében a következőket írta: „Az volt a feladat, hogy munkára alkalmas, tehát korban és fizikumban alkalmasokat igyekezzünk összeszedni. Az NKVD mátyásföldi laktanyájába hozták be az embereket a szovjet járőrök, és mi kiválogattuk és mintegy soroztuk azokat, akiket a Szovjetunióba vittek ki. Egy-egy éjszaka talán ezer embert is alkalmasnak találtam erre a munkára.”⁵⁶

A fontosabb csomópontoknál végrehajtott fogolygyűjtések mellett még márciusban is javában folytak az elhurcolások az utcákról, sőt a házakból; ezek az akciók kiterjedtek a külvárosokra is. A jezsuita rend kispesti házfőnöke 1945. március 8-ai jelentésében leírta, hogy „sok férfit internálótáborba vittek, ma a férfiakat és nőket az elfogás veszélye fenyegeti”. A deportálások később folytatódtak, mert a március 26-ai jelentésből kitűnik, hogy a rendház kriptájában folyamatosan 300–500 személy húzta meg magát, hogy elkerüljék a szovjet fogoly-szerző akciókat.⁵⁷

A lakásokból való elhurcolás a belvárosban március végén új lendületet vett. A budapesti szovjet városparancsnokság összekötő tisztje, Hátszegi (Hatz) Ottó ezredes március 29-ei jelentésében leírta, hogy „négy-öt nap óta Budapesten ismét tömegesen hurcolják el a férfilakosságot. Egyes épülettömböket körül-

54 Uo.

55 Eddigi kutatásaink során csak két „vám” helyszíne vált ismertté. Az egyik a Kerepesi úton, a másik a Thököly út és a Hungária körút találkozásánál állt. A Kerepesi úton lévő áteresztőpont működéséről ld. a korabeli beszámolót: MOL XIX-J-1-q KÚM HFO 69. doboz, i. sz. 135909. Itt mindenkit megállítottak, és aki katonaviselt volt, azt elfogták; a többieket elengedték. A Thököly úti váma ld. *Miklósi Károly*: Málénkij robot (1945–1947). Holocaust orosz módra. Cerberus, Bp., 2003. 22–23., ill. MOL XIX-J-1-q KÚM HFO 50. doboz, i. sz. 130233.

56 Idézi *Schmidt Mária*: A holocaust helye a magyar zsidóság modernkori történetében. In: *Üő*: Diktatúrák ördögszekerén. Magvető, Bp., 1998. 80.: 31. jz.

57 Páter Jámor László SJ kispesti házfőnök jelentését idézi *Zielbauer Gy.*: i. m. (49. jz.) 282.

zárnak, és a férfiakat 18–50 évig – állítólag igazoltatás céljából – a GPU [valójában az NKVD – S. T.] parancsnokságra, majd ismeretlen helyre viszik.”⁵⁸

Ily módon vitték el a hadviselteket többek között a XI. kerületben lévő Verpeléti út, Szabolcska Mihály utca, Kende utca és a Szent Imre herceg útja (ma Villányi út) jó néhány házából. Az elhurcolásnak ez a hulláma kiterjedt a VIII. kerületi Röck Szilárd utca, a Luther utca és a Rákóczi út, valamint a Dohány utca számos épülettömbjére is. A civilek összegyűjtésének illetően módja feltehetően sok embert érintett, mert a leállítását a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak címzett, április 3-ai levelében maga Gyöngyösi János külügyminiszter is kérte.⁵⁹

Az elhurcolások azonban nem szűntek meg, sőt április közepén kiterjedtek a Szent István körút, Szent István park, Légrády (ma Balzac) utca és Pozsonyi út egyes épülettömbjeire is.⁶⁰ A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára érkezett kutatólapok arról tanúskodnak, hogy a civilek tömeges összefogdosása csak április végén ért véget.

Menetelés a gyűjtőtáborokba

A középületek pincéiben, belvárosi lakóházak belső udvarain kialakított gyűjtőhelyeken összezsúfolt foglyokat ötös sorokba állítva, 400–500, de esetenként több ezer fős menetoszlopba rendezve hajtották valamelyik nagy, magyarországi gyűjtőtábor felé. A hosszú oszlopokban gyakran együtt menetelt a fogságba hurcolt civil és a harc közben elfogott német, illetve magyar katona. Köztük voltak azok a katonák is, akik a szabadulás reményében önként mentek át a szovjetekhez, mégis hadifoglyoknak nyilvánították őket. Az út általában 5-6 napig tartott, a menetnek naponta átlagosan 30 kilométert kellett megtennie. A kísérők a rájuk bízott foglyokat a hosszú menetelés alatt rendszerint istállókban, tanyákon, középületekben éjszakáztatták. Gyakran előfordult az is, hogy szállás hiányában az éjszakát a szabad ég alatt kellett tölteniük, ételmezésükről az őrök nem gondoskodtak. A magyarországi fogolytáborok történetének monográfusa, Bognár Zalán szerint ez a gyakorlat „részben az ellenségnek szóló megtorlásból, részben

58 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 6. doboz, i. sz. 26810.; HIL Elnöki iratok 1945. 20.326. Ugyancsak elterjedt gyakorlattá vált, hogy a helyi szovjet parancsnokságok ház-, illetve háztömbmegbízottaknak parancsolták meg a katonaviselt lakók összeírását, majd az érintetteknek a kijelölt NKVD-központban történő előállítását.

59 A jegyzék szövege: „A Magyar Kormány tisztelettel a következőket közli a Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal, hogy Budapesten szovjet tábori csendőrök járják a VII. kerületet. Egyes háztömbökben a házmegbízottaknak meghagyják, hogy másnapra állítsák elő a kerületi szovjet rendőrség házába a hadköteles /18–48/ korú férfiakat. Értesülés szerint azokat, akik az új világháborúban részt vettek, elviszik. Állítólag Debrecenbe. A Magyar Kormány tisztelettel kéri a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, szíveskedjék a szükséges intézkedéseket megtenni, hogy a szóban forgó összeszedések, amelyek súlyosan szabályozzák Budapest gazdasági élete megindulásának lehetőségét, megszüntessenek. Debrecen, 1945. április 3.” MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 3. doboz, i. sz. 26047-1945. Gyöngyösi Puskin úrnak, SZEB Debrecen.

60 Uo. 6. doboz, i. sz. 26699.

kényelemből, valamint a szökéstől való félelemből fakadt”.⁶¹ A menetszlopok által érintett települések polgárai készek voltak arra, hogy kevés élelmüket megosszák honfitársaikkal, de a foglyokkal való személyes érintkezést az örök rendszerint nem engedélyezték, mert ilyenkor előfordulhatott és elő is fordult szökés. A puskatussal, figyelmeztető lövésekkel távol tartott helybelieknek általában csak arra volt módjuk, hogy becsomagolt élelmet dobáljanak a menetelők közé. A visszaemlékezők tanúsága szerint az örök azt sem engedték, hogy a helyi lakosság vízzel lássa el a házaik előtt elhajtott foglyokat. A menetszlopból ki-kiugró emberek az út menti pocsolyákból, illetve a hóból nyert vízzel próbálták szomjukat oltani.

Mivel a civileket rendszerint csak egyórás közmunka, igazoltatás vagy új igazolvány kiadásának ürügyével vitték el, öltözetük hiányos volt, sokan sállal, sapkával, kabáttal sem rendelkeztek. De a téli időnek megfelelő ruhában elvitt emberek sem voltak védve a hidegtől. Gyakran előfordult, hogy a jobb ruhadarabokat, lábbeliket az örök vagy az útközben feltűnt szovjet katonák egyszerűen elvették. Megfelelő felszerelés és élelmezés híján a januári és februári hidegben a foglyok gyorsan legyengültek, megbetegedtek. Számos visszaemlékezés utal arra, hogy a menetszlopból gyengeség miatt lemaradozókat a szovjet örök lelőtték: „sok beteg ember is közénk keveredett. Ezek közül többen nem bírták a gyaloglást, és összeestek, kibuktak a sorból. A ruszki nem sokat problémáztak velük, helyben agyonlőtték őket. [...] Ahogy haladt tovább a csoport, sorra többen adták fel, bár már mindenki tudta, milyen sors vár rá. Mátyásföld előtt elhaladva az előttünk lévő sorból kitámolygott egy idősebb ember, rövidesen lövés hallatszott. A »nézők« közül egy középkorú férfi látta mindezt, s a járdán szaladva, amikor odaért a mi sorunkhoz, bekiabált, gondolva arra, hátha van valaki ismerőse az agyonlőtt öregnek. Az egyik örnek úgy látszik megtetszett a mozgékony férfi, mert barátságosan hátba veregette puskatussal, és megkérte, jöjjön velünk, álljon be a sorba. Cselovék, cselovék. Ez is ember – az is ember, teljesen mindegy, hogy ki az. [...] Volt olyan szembejövő három férfi, akiket az egyik ör megállított. Megnézte papírjaikat, gondosan összetépte és beterelte a három férfit a sorba. Hiába, a létszámnak stimmelni kell” – emlékezett vissza a hosszú menetelésre az egyik fogoly.⁶²

A fenti idézet is utal rá, hogy a menetszlop eredeti létszámának megtartása érdekében a haláleset vagy szökés miatt kieső foglyokat az út mentén elfogott civil személyekkel pótolták. Kevés szökés fordult elő, mert a civilek sokáig bíztak abban, hogy valóban magyarországi közmunka vár rájuk, és abban is sokan reménykedtek, hogy majd igazolást is kapnak a szovjetektől. Budapest területén a menetszlopból kilépő fogoly viszonylag könnyen el tudott bújni valamelyik mellékutcában, de az országúton már nagyon kockázatos volt a szökés. A menetszlop mellett lovagló örök könnyen észrevették a szökevényt, akit általában a helyszínen agyon is lőttek. A foglyok még akkor sem érezhették magukat bizton-

61 Bognár Z.: Magyarok hadifogságban Magyarországon i. m. (3. jz.) 65.

62 Balczó István visszaemlékezését ld. uo. 70.

ságban, ha az örök minden utasítását, kérését teljesítették, például követelésükre átadták az értékeiket abban a reményben, hogy elmehetnek.⁶³

Bognár Zalán kutatásaiból ismerjük azokat az útvonalakat, amelyeken a Budapesten elfogott civileket és katonákat hajtották a magyarországi gyűjtőtáborokba. A fővárosban és környékén elfogottak mintegy 6 százaléka a Hungária körút és a Kerepesi út sarkán lévő Ferenc József lovassági laktanyába került. A foglyok túlnyomó részét azonban vidéki gyűjtőtáborokban helyezték el.

A civil elhurcoltak és valódi hadifoglyok mintegy 24 százalékát a különböző fővárosi gyűjtőpontokról dél felé hajtották. A menetoszlopok legtöbbször a Budapest–Ercsi–Cece–Baja, illetve a Budapest–Sóskút–Kiskunlacháza–Tetétlenpuszta–Kiskunfélegyháza útvonalon haladtak. A déli irány harmadik, ritkábban használt útvonala Kecskemétre vezetett.

A Budapest területén és környékén elfogottak túlnyomó részét, mintegy 70 százalékát keleti irányba meneteltették. A Budapest–Üllő–Albertirsa–Cegléd, valamint a Budapest–Kerepestarcsa–Gödöllő útvonalat használták a leggyakrabban. A menetoszlopok célállomásai – Baja, Cegléd, Kiskunfélegyháza, Gödöllő, Kecskemét – mind olyan városok voltak, amelyek jó vasúti összeköttetéssel rendelkeztek kelet felé. Ez volt a legfőbb oka annak, hogy területükön gyűjtőtáborokat alakítottak ki. A foglyok útja innen a romániai tranzittáborok érintésével a Szovjetunióba vezetett.

A magyarországi gyűjtőtáborok túlnyomó részét laktanyákból és oktatási intézményekből alakították ki. Baján az utász-, Cegléden a huszár-, valamint a páncéloslaktanya, Kecskeméten a Ferenc József laktanya lett fogolytábor. Kiskunfélegyházán a Constantinum Római Katolikus Leánynevelő Intézetet, Gödöllőn a Premontrei Gimnáziumot alakították át gyűjtőtáborra. A Budapesten fogságba esettek 35–40 százaléka ez utóbbi táborba került. Gödöllőn olyan sok foglyot zsúfoltak össze, hogy egyeseket a rendház és a gimnázium épületein kívül a korábbi baromfitelepen helyeztek el. „A drótkerítésen kívül és belül örök cirkáltak, állandóan ordítottak és lövöldöztek [...] valóban azt lehetett hinni, hogy egész Budapest ott szorong előttünk. Bundás, előkelő mozgású és tartású, de már lestrapált és lezüllött urak mellett villamoskalauzok, utcaseprők, postások és rendőrök topogtak az udvaron. [...] A táborparancsnokság valamiért mindig számba vette az embereket, nevek röpködtek a levegőben, káromkodás, szitkozódás hallatszott” – írta le személyes benyomásait a táborról a parasztpárti politikus, Kovács Imre.⁶⁴ A budapesti svájci követség jelentése szerint csak a gödöllői „koncentrációs táborban [...] mintegy 40 ezer internáltat őriznek, és onnan ismeretlen céllal kelet felé deportálják őket”.⁶⁵

63 Ld. *Szebeni Ilona*: Merre van a magyar hazám? Kényszer munkán a Szovjetunióban (1944–1949). Széphalom, Bp., 1991. 301.

64 *Kovács Imre*: Magyarország megszállása. Katalizátor Iroda, Bp., 1990. 191.

65 *John Flourmay*: Magyarország, a vonakodó csatlós. Zrínyi, Bp., 1993. 205.

A foglyok száma

Az elhurcolások történetével kapcsolatos kutatások során a legnagyobb kihívást a civil foglyok létszámának megállapítása jelenti, annak ellenére, hogy az ostrom alatt fogságba esettek számáról nyilvános és hivatalos szovjet adat áll rendelkezésre.

A Szovjet Tájékoztató Iroda 1945. február 13-ai jelentése azt írja, hogy a „budapesti harcok folyamán a 2. ukrán harccsoport csapatai több mint 110 000 ellenséges katonát és tisztet fogtak el”.⁶⁶ A másnap kiadott jelentés arról számol be, hogy kiegészítő adatok szerint a február 13-ai harcokban a szovjet csapatok további 12 700, nagyoobbrészt sebesült ellenséges katonát és tisztet ejtettek fogságba.⁶⁷ A Szovjet Tájékoztató Iroda hírei szerint tehát a budapesti harcokban összesen mintegy 123 ezer német és magyar katona vált hadifogollyá.

Matvej Zaharov hadtörténész, aki a 2. Ukrán Front törzsfőnökeként maga is részt vett a magyarországi harcokban, levéltári kutatásaira hivatkozva *Délkelet- és Közép-Európa felszabadítása* című könyvében már 138 ezer hadifogolyról ír.⁶⁸ Ugyanez az adat szerepel a harcokban részt vett haditudósító, Pavel Lunyickij visszaemlékezésében.⁶⁹ Ezt a számot említi a magyarországi harcokat tárgyaló mai orosz szakirodalom is.⁷⁰

A hadifoglyok hatalmas számáról kiadott közlemények a győzelem nagyságát szimbolizálták, de egyben gyanút is ébresztettek a sorok között is olvasni tudó magyarok körében, mert ilyen sok hadifoglyot a harcoló katonákból nem lehetett összegyűjteni.

A győzelmi jelentés alapján először a Bad Wörishofenben 1950-ben megjelent *Fehér Könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről* című dokumentumkötet szerkesztője, Palásthy Rezső jutott arra a következtetésre, hogy a szovjetek az ostrom során 100 ezer polgári személyt hurcoltak el.⁷¹ A későbbiekben is a szovjet jelentések szolgálták a civil foglyok számával kapcsolatos becslések alapjául. Ahhoz, hogy megállapíthassuk a civil foglyok számának nagyságát, tudnunk kell tehát azt, hogy a 110–140 ezer fős teljes fogolylétszámból mekkora lehetett a valódi hadifoglyok száma.

66 Új Szó 1945. febr. 14. Ld. még Szooobsenyija Szovjetszkaja Informbjuro. VIII. 1945. Janvar–Mai. Izdanije Szovinformbjuro, Moszkva, 1945. 74.

67 Szooobsenyija Szovjetszkaja Informbjuro i. m. (66. jz.) 76.

68 *Matvej Vasilievic Zaharov*: Délkelet- és Közép-Európa felszabadítása. Zrínyi, Bp., 1973. 262.

69 *Pavel Lunyickij*: Magyar Napló. Kossuth–Zrínyi, Bp., 1980. 187.

70 *B. I. Nevzorov–B. J. Zselicki*: Vengria: obsztanovka, operacii, kapitulacija. In: Velikaja Otcessztvennaja Voina, 1944–1945. III. Nauka, Moszkva, 1999. 138.; *Oleg Baronov*: Balatonszkaja oboronitelnaja operacija. Ekszsprint, Moszkva, 2001. 41.; *V. A. Zolotarev et al.*: Velikaja Otcessztvennaja Voina, 1941–1945. Isztoria Velikoj Pobedu. Animi Fortitudo, Moszkva, 2005. 418.

71 *Fehér Könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. Hungária Kiadás, Bad Wörishofen, 1950. 9. A kötetben biztonsági okokból nem szerepel a szerkesztő, Palásthy Rezső neve.

Gosztonyi Péter szerint 70 ezer német és magyar katona maradt a gyűrűben, akik közül 35 ezren estek fogságba. A Malinovszkij marsall győzelmi jelentésében szereplő 110 ezer fős fogolylétszámot figyelembe véve arra a következtetésre jutott, hogy a szovjet marsall „75 ezer magyar férfit szedett össze Budapesten, s azokat küldte hadifoglyokként Oroszországba”.⁷² Ungváry Krisztián is a 110 ezres adatból indul ki, de szerinte a marsall „február folyamán 50 000 férfit fogdostatott össze”.⁷³ A kérdéssel legbehatóbban foglalkozó Bognár Zsolt a szovjet-orosz szakirodalomban szereplő 138 ezres számot használja támpontnak: „a 138 000 (hadi)fogolyból [...] 118–128 ezer volt a magyarok száma. Ebből kivonva a mintegy 30 000 főnyi, fogságba esett magyar haderőt, 88–98 000 fő lehetett a Budapestről és az azt körülvevő agglomerációból elhurcolt polgári személyek száma.”⁷⁴ Varga Éva Mária könyvében 51 ezer elhurcolt polgári lakosról olvashatunk.⁷⁵

Az említett számítások akkor jók, ha a kiinduló adat, a Szovjet Tájékoztató Iroda által február 13-án közölt hadifogoly-összlétszám pontosan lett meghatározva. Ezt azonban – a részadatok ismeretében – nem állíthatjuk bizonyosan. A Szovjet Tájékoztató Iroda 1944. december 26. óta szinte naponta közölte a budapesti ostrom során foglyul ejtett német és magyar katonák számát. A január 15-ig megadott létszámadatok napi 1162 és 4790 fő között mozogtak. A pontosság látszatát keltő számsor jellege január 16-án hirtelen megváltozott. Akkor 7000 hadifogolyról írtak.⁷⁶ A pesti harcok befejezését hírül adó, január 18-ai közlemény már arról számolt be, hogy december 28. és január 18. között a 2. Ukrán Front csapatai összesen 59 390 német és magyar katonát és tisztet ejtettek fogságba. A jelentés még kitért arra, hogy több mint 20 ezer fő január 18-án esett hadifogságba.⁷⁷ A napi jelentésekben szereplő adatok alapján a hadifoglyok teljes létszáma december 28. és január 18. között nem 59 ezer, hanem 52 ezer fő. Január 18. után a foglyok létszámára vonatkozó következő közlemény január 30-án jelent meg. Aznap 8200 „katona” esett fogságba. Február 1-jén 471 fő, a következő napon 340 személy vált hadifogollyá. Az adatok hasonló pontossággal és nagyságrendben követik egymást február 10-ig. A február 12-ei jelentésben már 30 ezer elfogott ellenséges katona szerepel.⁷⁸ A másnapi győzelmi közlemény csak a többször említett összefoglaló létszámadatot tartalmazta.

A Szovjet Tájékoztató Iroda közleményei nem jelentik az egyetlen korabeli szovjet forrást a foglyok számára vonatkozóan.

72 *Gosztonyi Péter*: Magyarország a második világháborúban. I. Herp, München, 1984. 195.

73 *Ungváry K.*: i. m. (6. jz.) 274. és 293.

74 *Bognár Zsolt*: Egy csata utóélete i. m. (3. jz.) 83. A szerző *Magyarok hadifogságban Magyarországon* című könyvében 100 ezerre teszi a szovjet fogságba esett budapesti civilek számát. Ld. *Bognár Zsolt*: Magyarok hadifogságban Magyarországon i. m. (3. jz.) 37.

75 A szerző forrásként Korom Mihály *550 ezer magyar katona és polgári személy szovjet fogságban* című, 2006-ban írott kéziratára hivatkozik. Ld. *Varga É. M.*: i. m. (4. jz.) 155.

76 Szooobsenyija Szovjetszkaja Informbjuro i. m. (66. jz.) 24.

77 Uo. 26.

78 Uo. 72.

Az Oroszországi Föderáció Honvédelmi Minisztériuma által az 1990-es évek végén kiadott, a *Nagy Honvédő Háború* címet viselő vaskos dokumentumkötetekben a 2. és a 3. Ukrán Front parancsnokságainak a belső használatra szánt jelentései közül több is megtalálható. A Vörös Hadsereg főparancsnokságára küldött beszámolókból található számok alapvetően összhangban állnak a Szovjet Tájékoztató Iroda által kiadott közleményekkel. Ráadásul, ha a két forrás között különbség van, akkor a nagyobb szám nem a sajtóközleményekben, hanem a katonai jelentésekben fordul elő. Például a Pest elfoglalása során fogságba esett katonák számát a Szovjet Tájékoztató Iroda január 18-ai közleményében 59 340 főben adta meg, míg a 2. Ukrán Front parancsnoksága által ugyanakkor készített jelentésben 62 826 hadifogoly szerepel.⁷⁹ Nagyobb az eltérés a két forrásban szereplő adat között a teljes fogolylétszámra vonatkozóan. A február 13-ai és 14-ei sajtóközleményeken alapuló 123 ezres adat helyett a főparancsnokság számára készült jelentésben a 2. és a 3. Ukrán Front fogságba került német és magyar katonák száma 146 ezer.⁸⁰

Az ukrán frontok parancsnokságai által írott jelentések sem mentesek azonban a belső ellentmondásoktól. A 2. Ukrán Front parancsnokságának és a politikai főcsoportfőnökségnek február 13-ai és február 23-ai jelentései nemcsak a hadifoglyok számát közlik, hanem azt is, hogy a szovjet egységek a fővárosért vívott harcban több mint 49 ezer ellenséges katonát semmisítettek meg.⁸¹ A szovjet adatok szerint tehát a bekerített német–magyar erők létszáma minimum 195 ezer fő volt. Ugyanakkor a Budapestért vívott harcról 1945 márciusában készített összefoglaló jelentésben az szerepel, hogy amikor Budapest körül a gyűrű 1944. december végén bezárult, a városban 160 ezer német és magyar katonát tartózkodott.⁸²

A Szovjet Tájékoztató Iroda által közreadott adatokban és a belső használatra szánt jelentésekben megnyilvánuló következetlenségek, valamint a közölt létszámadatok gyakori elnagyoltsága megkérdőjelezi az említett szovjet forrásokban előforduló számok pontosságát. Márpedig ha a szovjet forrásokban szereplő adatok bizonytalanok, akkor minden, ezekre épülő számítás is az. A meglévő részadatok, a kutatólapokon feltüntetett helyszínek nagy száma alapján annyi mondható bizonyosan, hogy a fővárosból és közvetlen környékéről több tízezer civil személyt vittek el.

A foglyok kiemelkedően nagy számára több közvetett adat is utal. Csorba János budapesti polgármester Miklós Béla miniszterelnökhöz írott, 1945. február 11-ei jelentésében 18–20 ezer főre becsülte a szovjetek által addig elvitt civi-

79 Russzkij Arhiv: Velikaja Otecsestvennaja: Krasznaja Armija v sztrana Centralnoj, Szevernoj Evropü i na Balkanah. Dokumenti i Materiali 1944–1945. Terra, Moszkva, 2000. 350.

80 Ld. a 2. Ukrán Front parancsnokságának február 13-ai és a 3. Ukrán Front parancsnokságának február 16-ai jelentését: Russzkij Arhiv i. m. (79. jz.) 369–371.

81 Uo. 370., 373.

82 Uo. 387.

lek számát.⁸³ A foglyok létszáma szempontjából figyelemre méltó az a parancs is, amit Lavrentyij P. Berija belügyi népbiztos és Nyikolaj A. Bulganyin helyettes honvédelmi népbiztos aláírásával az 1., 2., 3. és 4. Ukrán Front parancsnokai számára adtak ki 1945. január 18-án. A parancs szerint a 2. Ukrán Front által ellenőrzött területen négy új hadifogoly-gyűjtőtábort kellett létesíteni.⁸⁴ Egy másik, április 26-ai utasításból derül ki, hogy egy front mögötti gyűjtőtáborban átlagosan 35–40 ezer foglyot helyeztek el.⁸⁵ A január 18-ai utasításból tehát arra lehet következtetni, hogy a szovjet hadvezetés, az Állami Honvédelmi Tanács a 2. Ukrán Front ellenőrzése alá kerülő területen minimum 140 ezer „hadifogoly” összegyűjtésével számolt.

Több tízezer fős vagy még annál is nagyobb méretű elhurcolásra utalnak a budapesti Statisztikai Hivatal adatai is. Az 1944 márciusában a fővárosban tartózkodó lakosság száma (1 379 562) és az 1945. március 25-én végrehajtott népszénelírás eredménye (832 800) között 546 762 fő a különbség.⁸⁶ A több mint félmillió létszámcsökkenés – az 1944 őszén meginduló menekültáradat, a nyilas kormány által végrehajtott zsidó deportálások és a polgári lakosság mintegy 15 ezer főnyi háborús vesztesége mellett – nyilvánvalóan a szovjet fogolyszerző kampányok következménye is volt.

Az elhurcolások lehetséges okai

Milyen szovjet megfontolások vezettek a polgári lakosság egy részének az elhurcolásához? Ezt a kérdést először az elhurcoltak hozzátartozói tették fel az Ideiglenes Kormány és a Szövetséges Ellenőrző Bizottság tagjainak írott beadványaikban. Miután kérdéseikre választ nem kaptak, az az általános vélekedés alakult ki, hogy az elhurcolt valamiféle tévedés áldozata lett. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára került levelek szerint sokan gondolták azt, hogy a közmunkára, lőszerhordásra kirendelt vagy igazolás céljából összegyűjtött civilek véletlenül keveredtek a valódi hadifoglyok közé. Tévedésre gyanakodtak a német nevük miatt elhurcoltak hozzátartozói is. Ők beadványaikban magyar származásukat hangsúlyozták, és kijelentették, hogy csak félreértés miatt hurcolhatták el családtagjaikat. Sokan gondolták azt, hogy az elhurcolásokhoz vezető félreértések a civilek összegyűjtésében, majd kihallgatásukban részt vevő tolmácsok hiányos nyelvismeretéből adódtak. Voltak, akik egyes szovjet parancsnokok túlkapásait, mások rosszindulatú szomszédok feljelentéseit látták az elhurcolások mögött.

83 Sorsforduló. Iratok Magyarország felszabadulásának történetéhez. 1944 szeptember–1945 április. II. Szerk. Karsai Elek–Somlyai Magda. Levéltári Igazgatóság, Bp., 1970. 207–209.

84 Russzkij Arhiv: Velikaja Otecsestvennaja: Prikazü Narodnogo kommisszara. Terra, Moszkva, 1997. 348.

85 Uo. 368.

86 *Török István*: Budapest népességének vándormozgalma a háború alatt és az ostrom után. Városi Szemle 31. (1945) 2. sz. 140.

Különös és valójában véletlen egybeesés, hogy a Budapest ostromáról szóló történész szakmunkákban is a „tévedés” köré épülnek az elhurcolások miéértjére adott magyarázatok. Több hadtörténész is leírja, hogy a magyarországi hadműveletek, így a budapesti csata fő súlyát viselő 2. Ukrán Front parancsnoka, Rogyion Jakovlevics Malinovszkij marsall tévesen adta meg az ellenséges haderő nagyságát. A helytelen adat további, nagyobb pontatlansághoz vezetett. A számokkal való mesterkedésből a civil lakosság egy részének elhurcolása jelentett kiutat. „Mivel nem sikerült Malinovszkijnak a Budapesti Erődöt időben elfoglalnia, azzal védekezett Sztálin előtt: 180 000 katonából állt a védősereg! Valójában 70 000 magyar és német katona maradt Budapesten a gyűrűben. Ebből 35 000 ember esett fogságba. Malinovszkij győzelmi jelentésében viszont 110 000 fogolyról beszélt. S mivel a szovjet illetékes szervek a marsallt elszámoltatták a foglyokról, Malinovszkij úgy segített magán, hogy 75 000 magyar férfit szedett össze Budapesten, s azokat küldte hadifogolyként Oroszországba” – írta Gosztonyi Péter 1977-ben.⁸⁷ „Malinovszkij marsall február folyamán mintegy 50 000 férfit fogdosztatott össze, hogy produkálni tudja a szovjet főparancsnokságnak jelentett 110 000 hadifoglyot” – írja Ungváry Krisztián.⁸⁸ Bognár Zsolt is elsősorban Malinovszkij marsall öngigazoló mesterkedésében látja az elhurcolások legfőbb okát.⁸⁹

Varga Éva Máriaának szintén az az álláspontja, hogy a szovjet hadvezetés a főváros elfoglalásának elhúzódsát a védők irreálisan magas számával indokolta.⁹⁰ Ehhez a túlzó számhoz kellett igazítani a hadifogolylétszámot is, amelyet azonban csak a polgári lakosok egy részének elfogásával lehetett biztosítani. A szerző azonban ezt a korábbi művekből átvett koncepciót olyan új szempontokkal is kiegészíti, amelyek némileg felülírják az ismert érvelést. Szerinte ugyanis a fővárosban és az egész országban a „civil elhurcolása [...] mindenekelőtt a hátszágai biztonságos feltételek megteremtését szolgálta”.⁹¹ Varga arra is rámutat, hogy a hátszág biztosítása érdekében végrehajtott „katonai tisztogatások” mértéke alapvetően az ellenség által kifejtett ellenállás erejétől függött. Vagyis a polgári lakosság különböző csoportjaival szemben foganatosított intézkedések akkor voltak különösen szigorúak, amikor az adott település elfoglalása sokáig tartott, és a harcban különösen sok szovjet katona vesztette életét. Az elhurcolás okainak számbavételekor végezetül megjegyezte azt is, hogy a „polgári személyek begyűjtése egyúttal – a Szovjetunió lerombolt területeinek helyreállítása érdekében fontos – munkaerőpótlás céljából is zajlott”.⁹²

87 Az 1977-ben *A Zászló* címmel megjelent írás bekerült Gosztonyi Péter idézett tanulmánykötetébe (ld. a 72. jz.-et). Az idézet a 194. oldalról való.

88 Ungváry K.: i. m. (6. jz.) 274.

89 Bognár Z.: Magyarok hadifogságban Magyarországon i. m. (3. jz.) 36.

90 Varga É. M.: i. m. (4. jz.) 145. és 155.

91 Uo. 145. Varga állítása bizonyításául utal az NKVD 1945. január 11-én kiadott, 0016. sz. parancsára, amely azonban nem a civil lakosság tömeges elhurcolását írta elő, hanem „csak” a kémek, felderítők, gazdasági és közigazgatási vezetők, továbbá különböző ellenséges politikai szervezetek tagjainak letartóztatását rendelte el.

92 Uo. 146.

Alighanem sohasem fogjuk megtudni, hogy Malinovszkij marsallnak a hadifoglyok számáról kiadott közleménye mekkora szerepet játszott a civilek elhurcolásában. Tény, hogy a jelentés kiadásakor a civilek összegyűjtése már másfél hónapja folyamatban volt. A védők számáról közölt, felnagyított adat tehát nem tekinthető az elhurcolások alapvető okának. Tény az is, hogy az ellenséges erők számának felnagyítása a frontparancsnokok részéről bevett gyakorlat volt. A parancsnokok a háború kezdetétől fogva ezzel a módszerrel próbálták meg rávenni a legfelsőbb vezetést arra, hogy erősítést küldjön. Bár Sztálin szigorúan megbüntette a hamis információkat adó katonai vezetőket, Dmitrij Volkogonov szerint sohasem sikerült kiirtani a jelentésekből a torzításokat. Általánosságban elmondható, hogy a statisztikai adatok bizonytalanságai a sztálini rendszer mindegyre kiterjedő tervutasításos jellegéből adódtak.⁹³

Az elhurcolások kiterjedését, intenzitását valóban befolyásolta a hadműveletek iránya, a harc hevesége. Az elhurcolásoknak közvetlenül a harcokhoz kötődő első hulláma zömmel a Vörös Hadsereg fő támadási vonalába eső városrészeket – Törökvészt, Kelenföldet, Óbudát, Zuglót, Kőbányát és a belső kerületeket – érintette. Ugyanakkor csak szórványosan vittek el civileket Angyalföldről, Újpestről, a Ferencváros pereméről, illetve Lágymányosról, vagyis azokból a kerületekből, amelyeket gyorsan, viszonylag kevés áldozat árán foglaltak el a szovjet katonák. A küzdelem elhúzódása azonban nem járt mindenhol együtt tömeges elhurcolásokkal; például Kispest elfoglalásáért is kemény harcok folytak, s mégis viszonylag kevés embert vittek onnan el.

A polgári lakosság jelentős részének összegyűjtésében biztonsági szempontok is fontos szerepet játszhattak. A szovjet hadvezetés Budapesten is számolt a front mögött kibontakozó partizánharc lehetőségével. A szovjetek minden, fegyverforgatásra alkalmas férfiban potenciális ellenséget láttak. A Külügyminisztérium Hadifoglyok Osztályára beérkezett beadványok, kutatólapok, beszámolók, valamint a visszaemlékezések és egyéb források alapján is arra következtethetünk, hogy az elhurcolásoknak a közvetlenül a harcokhoz kötődő első hulláma valóban szolgált biztonsági célokat is.

Kétségtelen, hogy a Vörös Hadsereg által elfoglalt városrészekben akár több ezerre is rúghatott azon személyek száma, akik eredetileg a gyűrűben rekedt alakulatokhoz tartoztak. Ungváry Krisztián Budapest ostromáról szóló könyvében szemléletesen írja le, milyen gyorsan olvadt el a magyar véderő.⁹⁴ Az ostrom során a sorkatonaság jelentős része és a katonai felső vezetés egy része is csak a túlélésre törekedett. Pest feladásakor nagyon sok magyar katona megtagadta a Budára történő visszavonulást, és visszamaradt. Nem azért maradtak, hogy harcoljanak, hanem azért, hogy végleg kivonják magukat a küzdelemből. Azt hitték, hogy számukra a háború véget ért. Sokan azonban civil ruhába bújva sem tudták elkerülni a fogságba esést. Rájuk újabb, évekig tartó megpróbáltatások vártak.

93 *Dmitrij Volkogonov*: Győzelem és tragédia. Sztálin politikai arcképe. Zrínyi, Bp., 1990. 367.

94 *Ungváry K.*: i. m. (6. jz.) 65–69.

Számos dokumentum, visszaemlékezés utal arra, hogy a lemorzsolódott, visszamaradt katonákat és a hadviselt civileket potenciális partizánoknak tekintették a szovjetek. A külügyminiszterhez 1945. április 14-én küldött, tíz hozzátartozó aláírásával ellátott levélből kitűnik, hogy ezt a feltételezést olykor maguk az elhurcolást végzők ki is mondták: „1944. december 30-án a lakásunkhoz [III. kerület, Bécsi út – S. T.] tartozó óvóhelyen tartózkodtunk, amikor megjelentek orosz katonák és férjeinket összegyűjtötték és elvitték. Arra a kérdésre, mi a célja és indítókai ennek, azt a választ adták, hogy összeszedik őket, nehogy partizánokként működésre lehetőségük legyen. A menetet a nagykovácsi rétre vették, onnan Ercsibe vitték, azon túl nyomuk veszett, legalábbis nem tudjuk, mi történt velük [...]”⁹⁵

Hasonló helyzetről számolnak be a ceglédi gyűjtőtáborban lévő civil foglyok hozzátartozói Budapest polgármesterének küldött levelükben: „Amint messziről láthatjuk, a foglyok közül csak igen kevesen dolgoznak, hajnali 3 órától egyfolytában állnak, illetve körbeszaladnak az udvaron. Az élelmezésükről nem történik semmi gondoskodás, tudomásunk szerint répalevet esznek. Ezen kívül tudomásunkra jutott, hogy nem utcán elfogott civileknek, hanem partizánoknak tekintik őket. Az összes irataikat elszedték, összetépték és így magukat igazolni nem tudják.”⁹⁶ A „partizánok” felkutatása olyan fontos kérdés volt, hogy még a szovjet megszálló hatóságok által jóváhagyott fogoly-kutatólapokon is fel kellett tüntetni, hogy a keresett fogoly partizán volt-e. Erre a kérdésre minden hozzátartozó nemmel válaszolt. Valóban: sem a megszállt fővárosban, sem máshol az országban nem bontakozott ki szovjetellenes harci tevékenység.

A biztonsági szempontok egyébként sem adnak elégséges magyarázatot mindarra, ami Budapesten és környékén 1944 decemberétől 1945 tavaszáig zajlott. Ha csak biztonsági megfontolások vezérelték volna a hadvezetést, akkor hetekkel a fegyvernyugvás után nem került volna sor újabb elhurcolásokra az elővárosokból, és az utcákról és csomópontokról sem szedték volna össze a munkába igyekvőket.

Nem a háterszág biztosítása, nem a harc elhúzódása és még csak nem is a téves frontstatisztika korrigálása volt az alapvető oka a fogolygyűjtésnek és ezen belül a civilek elszállításának. A foglyokra ugyanis – függetlenül attól, hogy katonák vagy civilek voltak-e – a Szovjetunió újjáépítése miatt volt szükség.

A szovjet vezetés a háború kezdetétől fogva törekedett arra, hogy a fogságba esett katonákból és az elfoglalt területek civil lakosságából nagyszámú kényszermunkás-seregre tegyen szert. Lavrentyij Berija belügyi népbiztos 1939. szeptember 19-én, tehát néhány nappal a Szovjetunió Lengyelország elleni inváziója után rendeletet adott ki a hadifoglyokat és a külföldről internált civileket dolgoztató új táborrendszer felállításáról. A hadifoglyok és elhurcoltak egyaránt az NKVD Hadifogolyügyi Igazgatósága által irányított új lágerekbe kerültek. Ez a

95 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 10. doboz, i. sz. 27621.

96 Uo. 4. doboz, i. sz. 26232.

táborrendszer az ekkor már közel két évtizede működő Táborok Főigazgatósága, azaz a Gulag (Glavnoje Upravlenyje Lagerej) mellett működött.

Miután a Szovjetunió bekebelezte Kelet-Lengyelországot és a Baltikumot, olyan sok civil fogoly került a „hadifogoly”-táborokba, hogy ez az új táborrendszer nevére is kihatással volt. 1940 végétől a hadifoglyok és az elfoglalt területekről származó internáltak elhelyezéséül szolgáló táborok irányítószervének új neve Hadifogoly- és Internáltügyi Igazgatóság (Upravlenija Voennoplennih i Internirovannih – UPVI) lett. 1945 februárjában a táborrendszert kiegészítették és átszervezték. A Hadifogoly- és Internáltügyi Igazgatóságból 350 főtábort és mintegy 4 ezer melléktábort irányító Főigazgatóság lett. A fő- és melléktáborokon kívül speciális munkabrigádok, kórháztáborok, elkülönített munkabrigádok, büntető munkatáborok, politikai elkülönítő táborok és börtönök is működtek. Szovjet adatok szerint több mint 4 millió külföldi rab fordult meg a táborokban.

A táborrendszer korai felállítása arra utal, hogy a szovjet vezetés eleve nem tett különbséget civilek és katonák között, és hogy a háborús célok között fontos szempont volt a munkaerő-szükséglet kielégítése. A Szovjet Tudományos Akadémia Világgazdasági és Világpolitikai Intézetének igazgatója, Varga Jenő vette fel először, hogy a legyőzött ellenséges ország ne csak anyagi jellegű kártérítést fizessen, hanem munkaerejével közvetlenül is járuljon hozzá a háború utáni újjáépítéshez.⁹⁷ Sztálin már Anthony Eden brit külügyminiszter moszkvai látogatása alkalmával, 1941 decemberében egyértelművé tette, hogy a Szovjetunió a háború után nemcsak pénzbeli, hanem természetbeni jóvátételre is igényt fog tartani.⁹⁸

1943 augusztusában a szovjet Külügyi Népbiztosságon belül megalakították a „Szovjet jóvátételi programot kidolgozó bizottság”-ot, amelynek vezetője Ivan Majszkij korábbi londoni nagykövet lett. A bizottság által a jaltai konferenciára készített részletes terv 5 millió német kényszermunkás 10 évig történő dolgoztatásával számolt.⁹⁹ Sztálin a jaltai, majd a potsdami konferencián is kifejtette, hogy az ellenséges országok fogságba esett katonáit a Szovjetuniót ért hatalmas emberi és anyagi veszteség legalább részleges pótlására a Szovjetunió területén kívánja dolgoztatni. Bár a „Majszkij-bizottság” Magyarországgal kapcsolatos tervei nem ismertek, nyilvánvaló, hogy a magyar foglyok munkaereje éppoly fontos volt, mint a többi legyőzött országé. A Kárpát-medencébe nyomuló szovjet hadierő megnyitotta az utat nemcsak az ország anyagi, hanem emberi erőforrásainak kihasználása előtt is. A katonák és civil személyek összegyűjtését az NKVD Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóságának a 2. és 3. Ukrán Frontokhoz beosztott osztályai koordinálták.

97 Varga É. M.: i. m. (4. jz.) 216., továbbá Pavel Polian: *Against Their Will. The History and Geography of Forced Migrations in the USSR*. CEU Press, Bp.–New York, 2004.

98 Jochen Laufer: *Die Reparationsplanungen im sowjetischen Aussenministerium während des Zweiten Weltkrieges*. In: *Wirtschaftliche Folgelasten des Krieges in der SBC/DDR*. Hrsg. Christoph Buchheim. Nomos, Baden-Baden, 1995. 21–45.

99 Polian, P.: i. m. (97. jz.) 246.

Budapest első városparancsnoka, Csernyisev vezérőrnagy közölte Hátszegi (Hatz) Ottó ezredessel, a budapesti összekötő tiszttel, hogy azok, „akik 1941 óta katonai szolgálatot teljesítettek, jelentkezésre lesznek felszólítva és azután foglytáborba kerülnek”.¹⁰⁰

A szovjetek azonban nemcsak a katonákat és a hadviselt civileket vitték el, hanem a „németeket” is. A német származásúak kollektív büntetése az általános fogolygyűjtő hadjárat keretében zajlott. Ezt a kampányt a Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottsága által 1944. december 16-án kiadott, 7161. számú, szigorúan titkos rendelet indította el. Ez többek között kimondta: „Mozgósítani és a szovjetunióbeli munkára kell irányítani az összes, 17–44 év közötti német férfiakat, a 18–30 év közötti német nőket, akik a Vörös Hadsereg által felszabadított Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária, Csehszlovákia területén tartózkodnak.”¹⁰¹ A „németek” összegyűjtését az NKVD karhatalmi csapatai hajtották végre. A belügyi csapatok mellett az akcióban részt vettek a Honvédelmi Népbizottság Kémelhárítási Főcsoportfőnökségének szakértői is. A kampány a német nemzetiségűek ellen irányult, de a Magyarországról „németként” elhurcoltak nagyobb része még csak német anyanyelvű sem volt, és ezzel mind a szovjet végrehajtók, mind a magyar segédkezők tisztában voltak.

Az elhurcolások a hadviseltek és „németeken” kívül másokat is érintettek. A fogolygyűjtők gyakran figyelmen kívül hagytak alapvető etikai, gazdasági, politikai megfontolásokat is. A Külügyminisztérium Hadifogoly Osztályára beérkezett kutatólapokból kitűnik, hogy jelentős számban lettek hadifoglyok 18 évnél fiatalabbak és 60 évnél idősebbek is.¹⁰²

Az elhurcolások színhelyeiről rendelkezésre álló adatokból kitűnik, hogy a fogolygyűjtő csoportok elkerülték a felszabadított pesti gettó területét. A kutatólapok alapján azonban megállapítható, hogy a gettóból kiszabadult zsidók közül sokan estek fogságba az utcán, többeket pedig otthonaikba való visszatérésük után, a ház többi lakójával együtt vittek el. Január 18-án például a VI. kerület, Jókai utca 10. számú házban egy egész munkaszolgálatos század szovjet fogságba esett.¹⁰³

Szovjet fogságba került az ellenállási mozgalom számos résztvevője is. Elvitték a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának tagjait, Mikó Zoltánt, Bondor Vilmost és további mintegy 250 társukat. Sok társával együtt „hadifogságba” esett a Görgey partizán zászlóalj parancsnoka, Csohány Endre. Hadifogságban fejezte be a háborút a Budai Önkéntes Ezred sok katonája is.¹⁰⁴

100 *Bognár Z.*: Magyarok hadifogságban Magyarországon i. m. (3. jz.) 32.

101 A rendelet első magyar nyelvű kiadását ld. *Dupka György–Alekszej Korszun*: A „Málenyikij Robot” dokumentumokban. Intermix, Ungvár–Budapest, 1997. 33–34.

102 A legfiatalabb ismert fogoly, E. Dezső 1931-ben született (*Bognár Z.*: Magyarok hadifogságban Magyarországon i. m. [3. jz.] 44.), a legidősebb, dr. N. Zsigmond pedig 1877-ben (MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 60. doboz, i. sz. 133620/7-1945.).

103 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 43. doboz.

104 Az ellenállók fogságba eséséről ld. *Bognár Z.*: Magyarok hadifogságban Magyarországon i. m. (3. jz.) 40.

A szempont, hogy minél több foglyot ejtsenek, a gazdasági meg gondoláso-
kat is felülírta: még a Szovjetunió-
nak dolgozó gyárak telephelyeiről is tömege-
sen vittek el munkásokat. Az érintett gyárak közé tartozott a Hofherr-Schranz
Gépgyár, a Standard Villamossági Rt., az Egyesült Izzólámpagyár és a Weiss
Manfréd Acél- és Fémművek csepeli üzeme. Az ostrom után a megszálló ható-
ságok elrendelték és támogatták is az élet megindulását, de az újjáépítést jelen-
tősen lassította a vasutasok és a postások hiánya. A posta vezérigazgatósága által
készített kimutatás szerint 849 alkalmazottjuk került szovjet fogságba. A Magyar
Államvasutak dolgozói közül pedig 1195 személyt vittek el.¹⁰⁵ Szovjet fogságban
fejezte be a háborút 185 budapesti tűzoltó is.¹⁰⁶

A támadás fő sávjába eső városrészekben, továbbá a belvárosban és az elő-
városokban lezajlott elhurcolásokról rendelkezésre álló, sok ezer adat és beszám-
oló alapján úgy tűnik, hogy a szovjet fogolygyűjtők válogatás nélkül vittek el ci-
vileket. Vonatkozó szovjet források híján valóban nem lehet egyértelműen
megállapítani azt, hogy konkrétan milyen megfontolás alapján döntötte el a 2.
Ukrán Front arcvonal mögötti területeit biztosító belügyi alakulatok vezetője,
Kuznyecov vezérőrnagy, hogy a harc befejezését akár hetekkel követő, második
elhurcolási hullám mely városrészekre és elővárosokra terjedjen ki, és hogy az
érintett településekről kiket vigyenek el. A főváros keleti és déli peremén elhe-
lyezkedő települések szinte mindegyikén tömeges elhurcolásokra került sor. A
Budapest északi, északnyugati szélén fekvő elővárosok lakossága azonban meg-
menekült a „málenkij robot”-tól. Az érintett települések többségéből a munka-
képes korú férfiakat vitték el, de sok helyen „csak” a meglehetősen önkényesen
kiválogatott „németek” elhurcolására került sor. Egyes településekről, mint pél-
dául Újpestről előbb a férfiakat vitték el, majd napokkal később a „németeket”
is elhurcolták – nőket és férfiakat egyaránt.

Nem látszik átfogó koncepció a fővárosi, illetve a főváros körüli települése-
ken élő „németek” összegyűjtésében sem. Sashalomról, Rákoskeresztúrról, Rá-
koscsabáról, Soroksárról, Pestszenterzsébetről, Pestszentlőrincről, Újpestről,
Csepelről és Rákospalotáról a német nemzetiségűeket, illetve a német nevűeket
vitték el. Az említett települések közül az 1941. évi népszámlálás szerint az utób-
bi hatban volt viszonylag jelentős, ezer főt meghaladó német származású, illetve
német anyanyelvű közösség. A szovjet fogolygyűjtők azonban Sashalmon, Rá-
koskeresztúron és Rákoscsabán is „németeket” kerestek, pedig ezeken a helye-
ken együttesen is csupán néhány száz, német származású személy élt. A német
nemzetiségűek összegyűjtésére irányuló kampányból ugyanakkor kimaradtak
olyan, a budai oldalon fekvő, jelentős német származású lakossággal rendelkező
helységek, mint Nagykovácsi, Békásmegyér, Budafok, Budakalász, Budakeszi és
Budaörs.

Más, nem budapesti visszaemlékezők és korabeli beszámolók egyaránt utal-
nak arra, hogy településükön a szovjetek kvóta szerint gyűjtöttek össze embere-

105 MOL XIX-J-1-q KÜM HFO 8. doboz, i. sz. 27270., 27271.

106 Uo. 16. doboz, i. sz. 29571.

ket. Berija belügyi népbiztos 1944. november 24-én Sztálinnak írott beszámolójából, valamint a Belügyi Népbiztosság ugyanezen a napon kiadott, 001411. számú parancsából egyértelműen kitűnik, hogy a 2., 3. és 4. Ukrán Frontok által elfoglalt területeken operatív csoportok az elhurcolások megkezdése előtt településenként számba vették a német nemzetiségűeket.¹⁰⁷ A német nemzetiségűek „mozgósításánál” tehát előírt vagy legalábbis elvárt számú személyt kellett összegyűjteni.

A külföldi foglyok kényszermunkájával is számoló, részletes szovjet jóvátételi tervek, valamint a magyar területeken lezajlott elhurcolásokról fennmaradt beszámolók alapján feltételezhető, hogy a német nemzetiségűek elhurcolása mellett az összegyűjtendő hadifoglyok és civil foglyok létszámára vonatkozóan is léteztek területekre lebontott általános irányelvek. Valószínűleg elsősorban ezektől függött, hogy egy-egy településen a hadifogolylétszámot hány civil fogollyal kellett kiegészíteni. Végeredményben tehát bizonyos, eleve meghatározott tervszámoktól függhetett, hogy honnan hány embert vittek el.

E tervszámok létezése lehetett az oka a harc elmúltával meginduló második fogolygyűjtő hullámnak, amikor a közlekedési csomópontok, pályaudvarok váltak a civilek elfogásának fő színtereivé. A megfelelő számú munkaerő begyűjtését szolgálták az elhurcolások harmadik hullámának tekinthető, március végi, áprilisi elhurcolások is, amelyek célja a dunántúli harcokból elmenekülő, egységtől leszakadó, hazatérő katonák összegyűjtése volt.

A háború végén és az azt követő években a Magyarország jelenlegi területéről civilként elhurcolt, feltételezhetően több mint 100 ezer ember – köztük a Budapestről elvitt tízezrek sorsa – a magyar családok jelentős részét közvetlenül érintő, kiemelkedő fontosságú közéleti, politikai kérdés lett.¹⁰⁸ Még javában zajlottak az elhurcolások, amikor a megszálló hatóságok által kiadott, illetve ellenőrzött sajtóban a hozzátartozók megnyugtatása érdekében a foglyok helyzetével foglalkozó cikkek jelentek meg. Ezek, valamint a későbbi években megjelent írások számai a „hadifoglyok” közeli szabadon bocsátásáról és irigylésre méltó szovjetunióbeli életéről szóltak. A propagandakampány azonban eredménytelen volt. A hozzátartozók és a velük szolidáris tömegek tüntetéseken, egyházi megmozdulásokon, zarándoklatokon fejezték ki a foglyok sorsa fölött érzett fájdalomukat és aggodalmukat. Nem a koalíciós időszak magyar kormányain múlott, hogy a szovjet kényszermunkatáborok túlélőinek zöme csak 1947-ben és 1948-ban térhetett vissza. Itthon a debreceni hadifogoly-átvevő táborban elbocsátásukkor a volt foglyokat megfenyegették, hogy visszaszállítják őket, ha beszélnek a Szovjetunióban átélt eseményekről. A fennmaradt, viszonylag kevés visszaemlékezés – amelyekre e tanulmányban is gyakran hivatkoztunk – 1989 után született.

107 A német nemzetiségűekre vonatkozó tervekről ld. *Polian, P.*: i. m. (97. jz.) 250–255.; *Varga É. M.*: i. m. (4. jz.) 148–149.; *V. B. Konaszov–A. V. Terescsuk*: Berija és a „malenkij robot”. Dokumentumok Ausztria, Bulgária, Magyarország, Németország, Románia, Csehszlovákia és Jugoszlávia polgári lakossága 1944–1945-ös internálásának történetéről. *Történelmi Szemle* 46. (2004) 385–401.

108 A fogságba esettek számával kapcsolatos forrásokat és számításokat ld. *Stark Tamás*: *Magyarok szovjet fogságban*. Lucidus, Bp., 2006. 105–110.

TAMÁS STARK

THE VICTIMS OF RUSSIAN FORCED LABOUR (“MALENKIJ ROBOT”)
FROM BUDAPEST 1944–1945

THE LESSONS OF THE ANALYSIS OF A GROUP OF SOURCES

The primary source material of the present study is the collection of the Department of Prisoners of War in the Ministry of Foreign Affairs. The bulk of this immense collection is constituted by those questionnaires which were filled and sent to the Ministry by the relatives in the hope of advancing the return of the family member who had been taken to the Soviet Union.

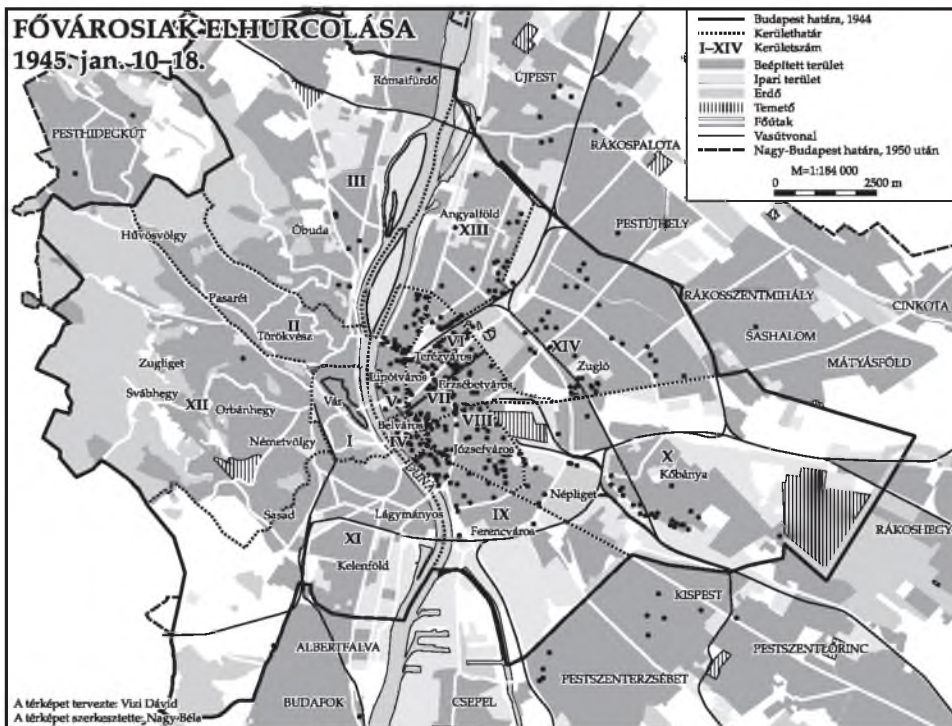
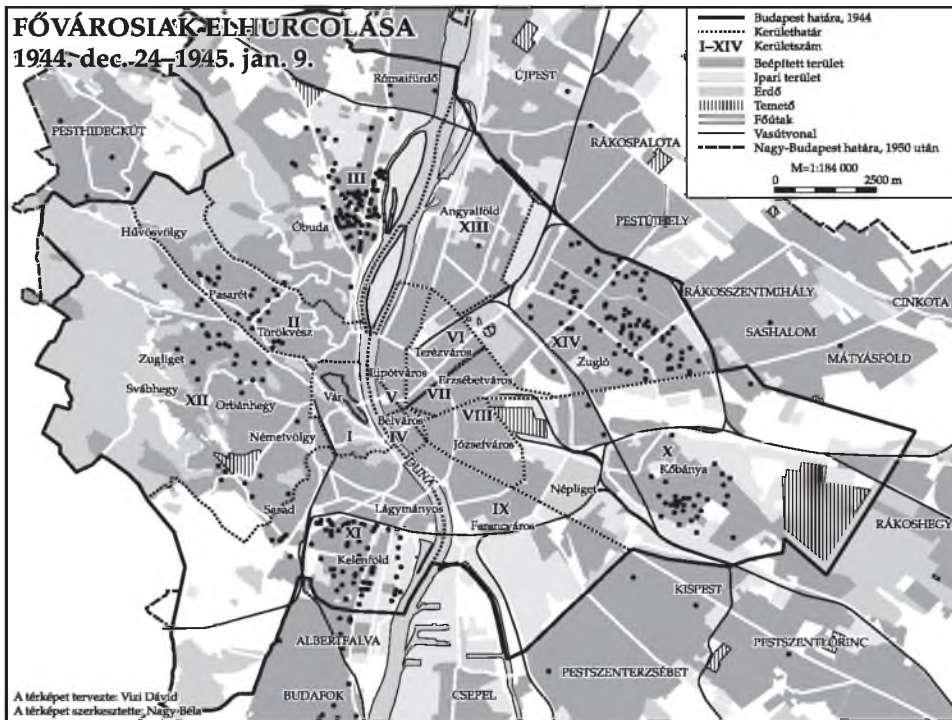
The gathering of civilians had begun already during the siege at Budapest. Alongside taking away people from shelters and flats, the obligatory registration of all those liable to work was ordered as well. The majority of civilians collected under the pretext of trenching and public work also ended up as prisoners of war.

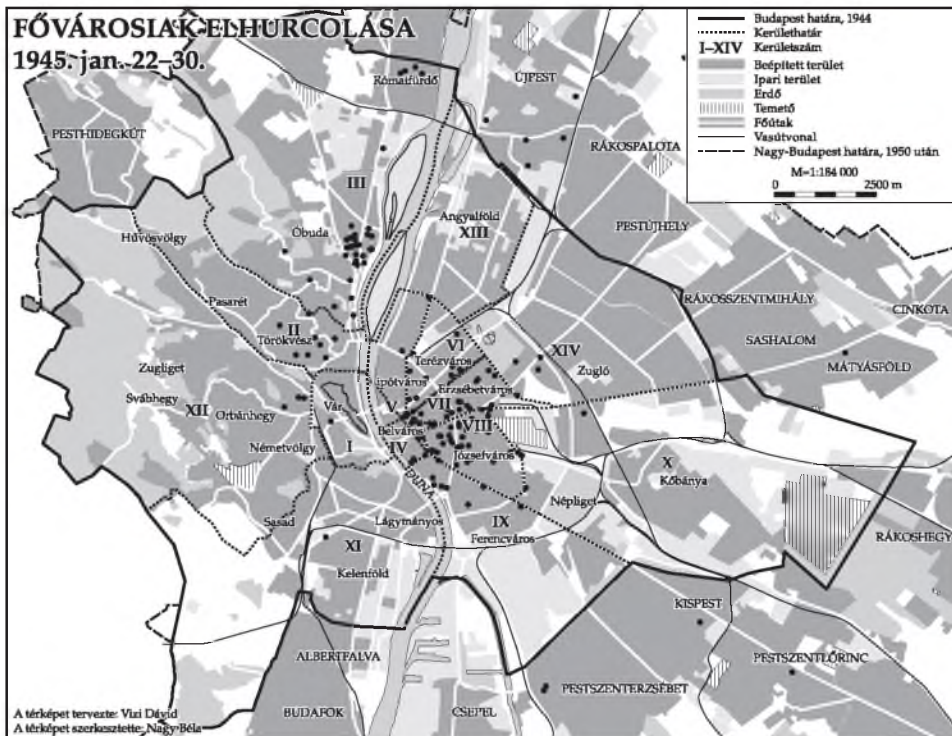
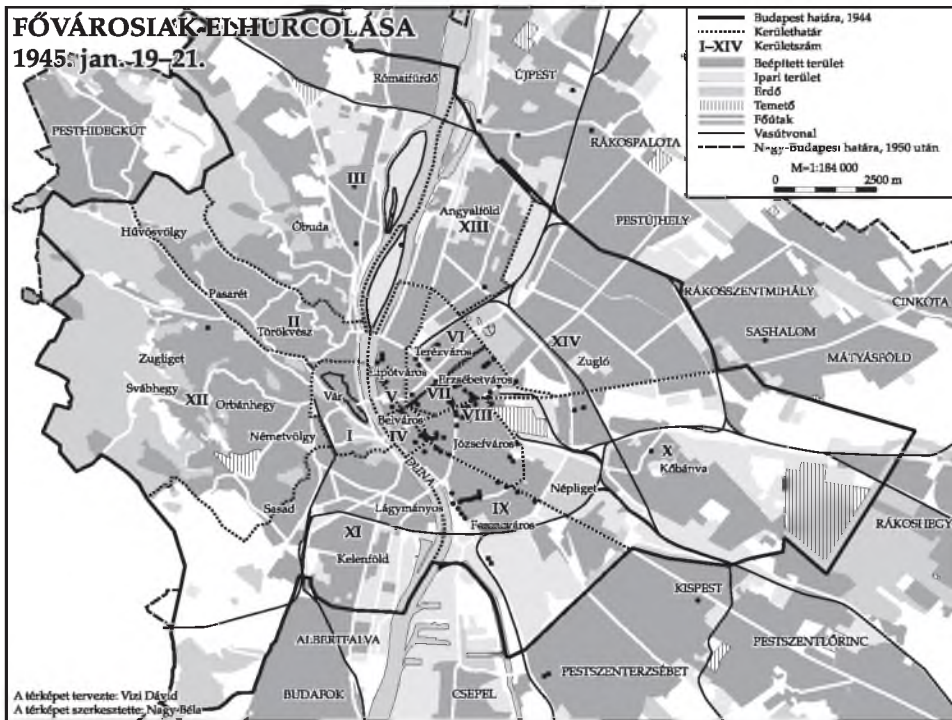
Deportations did not cease together with fighting; quite to the contrary, they gained new momentum. The ad hoc raids which characterised the period of the siege gave way to premeditated, systematic deportations. After the ending of fight the main scene of deportation became the street. The research sheets attest that the mass taking of civilians only ceased at the end of April in 1945.

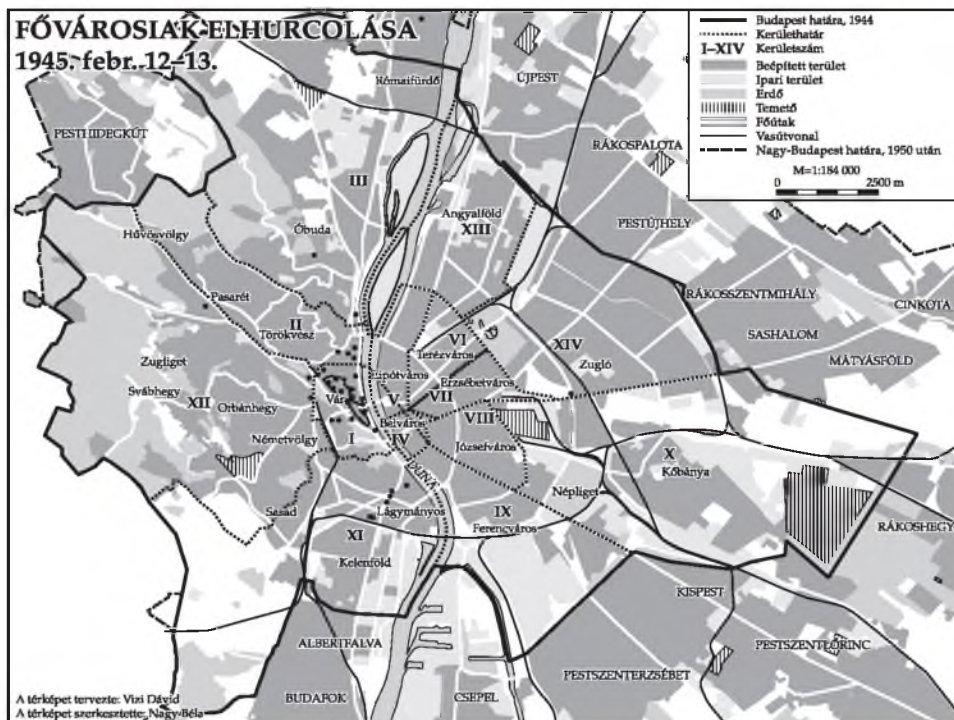
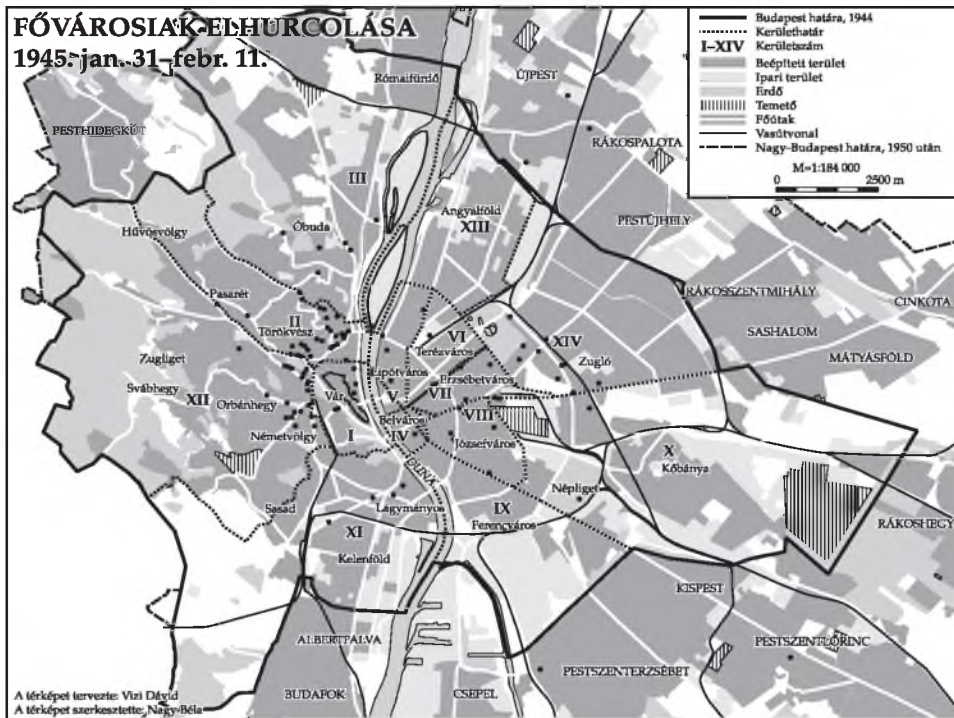
Within the research into the history of deportations the greatest challenge is to establish the exact number of civilian prisoners. The reports of the Soviet Information Office issued in February 1945 maintain that altogether some 123 000 „soldiers” were made prisoners of war during the fight at Budapest. The announcements about the huge numbers of prisoners symbolised the greatness of the victory, but at the same time denounced the activities of the Soviet deportation-troops, for the overall number of German and Hungarian armed forces under siege was much smaller. The accuracy of the figure which is given by the victory report can be doubted, however. What can be said with any certainty is that several tens of thousand civilians were taken away from the Hungarian capital and its immediate environs.

The Soviet general who directed the siege of Budapest justified the delay in taking the city with the great number of the defenders, but surely without reason. Yet it was this exaggerated number to which the number of prisoners of war had to be suited, an aim that could not be attained without the capturing of civilians. The gathering of an important part of the civilian population may have been motivated by considerations of security as well. As elsewhere, Soviet military leadership counted with the possibility of partisan warfare beyond the front.

These were not, however, the main reasons of the deportations. Prisoners, whether soldiers or civilians, were in fact needed for the reconstruction of the Soviet Union. Soviet leadership had aimed from the start of the war at creating a huge army of forced labourers from captivated soldiers and the civilian population of the territories conquered. It was to this campaign of taking prisoners that the civilians at Budapest fell victim.

GECSÉNYI LAJOS

Bécsi fiaskó

Diplomácia az állambiztonság árnyékában:
a „Teleki–Kertész-ügy” – 1958*

Az 1956. októberi forradalom leverését követő egy esztendőben a Kádár-kormánynak a külpolitikai mozgástér növelésére, az elszigeteltség lazítására irányuló törekvéseiben fontos helyet kapott a semleges Ausztria.¹ Igaz, a semlegesség nem jelentett többet, mint kívülállást a katonai szövetségi rendszereken, ám Ausztria még így is olyan lehetőségeket kínált, mint a közvetlen kijárási a nyugati világ felé a szomszédságból adódóan. Ez pedig minden más körülményt felülírt. Az Ausztria felé nyitás irányába hatott a szovjet politika által hangoztatott enyhülés és ezzel összefüggésben a magyar kormány kitörési igyekezetének támogatása is. Miként elősegítette azt Ausztria változatlanul kényes politikai helyzete: a moszkvai döntéshozókra figyelés kényszere. A kölcsönös érdekeltség a gazdasági kapcsolatok javításában, a hajdani közös múltból adódó személyes ismeretségek ugyancsak a párbeszédre ösztökéltek. A kapcsolatok alakulását ugyanakkor több bilaterális jellegű negatív tényező befolyásolta: a forradalomban való osztrák „bűnrészesség” szovjet–magyar vádja, a „két világot” elválasztó „vasfüggöny” újrabeépítése, a menekültek ügye és a korábbról örökölt vagyonjogi vita komoly súllyal estek latba. Mindezeket tetézte, hogy a magyar kormány a forradalom leverését követően, felhasználva az 1940-es évek végétől kiépített ügynöki hálózatát, még intenzívebbé tette titkosszolgálati ausztriai tevékenységét. Ennek bázisát, miként a többi szatellit ország esetében is, a diplomáciai és részben a külkereskedelmi képviselő jelentette, ahol a több mint tucatnyi diplomata döntő része a szolgálatok aktív vagy alkalmi munkatársa volt.

A kiütkeresés buktatói 1957 folyamán számos formában tapasztalhatók voltak.² A nyugati államok egyöntetű összezárása a magyarkérdésben és az osztrák kormány polgári-szocialista nagykoalíció nyugvó törékeny belpolitikai egyensúlya nem engedte meg, hogy Ausztria látványos engedményeket tegyen a Kádár-kor-

* A tanulmány az OTKA K 78003. sz. kutatási projektje keretében készült.

1 Az 1956 után útjait kereső magyar külpolitikáról ld. *Békés Csaba*: Európából Európába. Magyarország konfliktusok keresztjében, 1945–1990. c. gyűjteményes kötetét (Gondolat, Bp., 2004. 237–240.).

2 Ld. *Gecsényi Lajos*: Kiütkeresés. Konfliktusok és konfliktus-megoldási próbálkozások Budapest és Bécs között 1957-ben. In: *Pártok, politika, történelem. Tanulmányok Vida István egyetemi tanár 70. születésnapjára*. MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, Bp., 2010. 189–207.

mánynak. Ámde a visszatérően érzékelhető szovjet nyomásgyakorlás és az akna-robbanásoktól, lövöldözéstől hangos országhatár kérdésének nyomasztó súlya világhosszra tették az osztrák kormány számára, hogy a merev elzárkózás csak zsákutcát jelenthet. A presztízsszempontoktól sem mentes huzavona így végül mégis elvezetett oda, hogy 1957. november 8-án Bécsben munkatalálkozóra került sor Leopold Figl és Horváth Imre külügyminiszterek között. A megbeszélések megerősítették a felek tárgyalási szándékát, ám a megvalósításról vallott, alapvetően eltérő nézetek nagyon gyorsan megmutatták, hogy sok még az „eltakarítandó cserép”³ a két ország között. A magyar fél kormány szintű (legalább miniszterhelyettes vezette) bizottság keretében képzelte el megvitadni az általa javasolt témákat, mindenekelőtt a fiatalos magyar menekültek kiadásának kérdését, a kereskedelem fejlesztését, továbbá a sport- és kulturális kapcsolatokat, az államközi közlekedés fejlesztésének lehetőségeit. Azaz olyan szintre kívánta emelni a tárgyalásokat, amely egyértelműen dokumentálta volna a Kádár-kormánnyal szembeni politikai elzárkózás áttörését, mégpedig éppen a forradalom következményeivel kapcsolatos kérdéskörökben. Puja Frigyes bécsi magyar követ (aki egyébként előzetesen ellenezte Figl és Horváth találkozóját)⁴ és Szergej Lapin szovjet nagykövet egyeztetésén Lapin, miközben a szovjet vezetés támogatásáról biztosította partnerét, visszafogottságra és kompromisszumkészségre intette a magyarokat. A javaslat lényege az volt, hogy ne zárkózzanak el a határprobléma napirendre vételétől, ami az osztrák fél számára elsődleges kérdés volt.⁵ Megjegyzéseit láthatóan figyelembe is vették, és az osztrákoknak november 25-én átadott emlékeztető már tartalmazta a témakört.⁶ Azt, hogy a szovjet diplomácia mily figyelemmel kísérte az ügyet, mi sem jelezte jobban, mint Lapin nagykövetnek az emlékeztető átadásának másnapján Puja Frigyesnél tett tájékoztató látogatása – nem utolsósorban attól is vezetve, hogy információkat kapjon Julius Raab kancellár hosszabb ideje tervezett moszkvai látogatásának előkészítéséhez. A tervezett moszkvai út egyébként abban a hitben ringatta a magyar diplomatákat, hogy az osztrákok a szovjet nyomás hatására nem tudnak majd kitérni a tárgyalások megkezdése elől. Az Ausztriával szembeni magyar magatartás változásait hűen tükrözik a külügyminisztérium által az MSZMP Politikai Bizottsága számára készített jelentések és határozattervezetek is, melyekben a kapcsolatok rendezésére irányuló szándék hol nagyobb, hol kisebb hangsúllyal és konstruktivitással szerepelt.⁷

3 Walter Peinsipp budapesti osztrák követ visszatérően idézett megfogalmazása a forradalom következményeiről.

4 *Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez. 1956–1964.* Szerk. Gecsényi Lajos. MOL, Bp., 2000. 77. (23. sz. dokumentum). Puja Frigyes jelentése. 1957. nov. 7.

5 Magyar Országos Levéltár (= MOL) XIX-J-36-a Bécsi követség iratai 134/36/szt./1957. Puja Frigyes jelentése. 1957. nov. 14.

6 Uo. 12/18/szt./1957. Puja Frigyes jelentése. 1957. nov. 26. Melléklet.

7 A dokumentumokat közli *Vida István: Az MSZMP Politikai Bizottságának 1958. január 15-ei határozata a Külügyminisztérium munkájáról (Forrásközlés).* In: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára.* University Press, Pécs, 2000. 636. és 643.

A bécsi külügy viszont a magyar állásponttal szemben jószerével csak a „veszélytelen határ” megteremtéséről akart diplomáciai szinten egyeztetni, és határozottan elzárkózott a magasabb szintű megbeszélésektől. Ezt Franz Grubhofer néppárti belügyi államtitkár – Julius Raab kancellár bizalmasa, aki a magyar állambiztonság (általa nem azonosított) egyik titkos munkatársának részvételével már hónapok óta titkos megbeszéléseket folytatott Puja Frigyesselel – november végén világosan a magyar követ tudomására hozta.⁸ Azt, hogy az Osztrák Szocialista Párt több vezetője sem lelkesedik a Kádár-kormánnyal folytatandó megbeszélésekért, Puja már korábban is jól tudta és jelentette Budapestnek.⁹ Ezt közvetve Oskar Helmer belügyminiszternek, a párt elnökségi tagjának a novemberi pártkongresszuson elmondott hozzászólása csak megerősítette.¹⁰

A vita a következő hetekben is folytatódott a majdani megbeszélések súlyponti kérdéseiről és kereteiről, miközben Sebes István miniszterhelyettes már december 7-én utasítást adott a tárgyalási anyag összeállítására.¹¹ Ám közeledés nem történt, sőt az osztrák diplomácia felelevenítette a magyar kormány által az „ellenforradalomról” kiadott „fehér könyvek” IV. kötetében hónapokkal korábban közzétett újabb Ausztria-ellenes rágalom kérdését.¹² Ez a valójában közvetett támadás láthatóan fogódzót szándékozott adni a tervezett tárgyalások elodázásához.¹³

A diplomáciai szándékok, pontosabban a nagyon lassan formálódó bizalmi légkör gyengítéséhez rövidesen az osztrák belügy is tevőlegesen hozzájárult. 1958. január 2-án a Szocialista Párt könyvomatosa lapja, a *Sozialistische Korrespondenz* „Kádár kémjei köztünk vannak” címmel arról számolt be, hogy megélenkült a magyar ügynökök tevékenysége Ausztriában, akiket a követség épületéből irányítanak, és megbízójuk a magyar menekültek ügyeivel foglalkozó

8 MOL XIX-J-36-a 134/42/szt./1957. Puja Frigyes jelentése. 1958. nov. 29. „[Grubhofer] Mindjárt megjegyezte, hogy ő nem tartja lehetségesnek, hogy most egy osztrák kormánytag elutazzon Budapestre és ott tárgyaljon. Ez szerinte most nem megy.” Grubhofer és Puja között március óta folytak megbeszélések Franz Grabner kereskedő és Pollák Andor kereskedelmi képviselő (fn. „Kardos”) közvetítésével.

9 Uo. 12/15/szt./1957. Puja Frigyes jelentése. 1957. nov. 16. Puja 30 évvel később megjelentetett memoárja változatlanul ebben az értelemben ír a korabeli helyzetről. *Puja Frigyes: A szedőszekrénytől a miniszteri bársonyszékig*. Népszava, Bp., 1988. 189.

10 Arbeiter Zeitung 1957. nov. 24. 2. A következetesen antikommunista Helmer, aki számos alkalommal kifejezésre juttatta a magyar forradalom iránti rokonszenvét, elsőként szolt hozzá Bruno Pittermann pártelnök referátumához, és csak a magyarországi helyzettel foglalkozott.

11 MOL XIX-J-1-j Ausztria 1945–1964 4/b 005514/1957. Az utasítás kiadására Beck István követségi tanácsos felterjesztése alapján került sor, aki hangsúlyozta, hogy az anyag elkészítése mindenképpen hasznos, mert „a világpolitika jelenlegi alakulása mellett előbb vagy utóbb ilyen jellegű magyar–osztrák tárgyalásokra sor kerül”.

12 Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. IV. Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatási Hivatala, h. é. n. 26–27. – *A France Nouvelle* c. lapnak a budapesti osztrák követséggel foglalkozó cikkét vették át faksimilében. Egy esetleges osztrák tiltakozásról Grubhofer államtitkár már november 25-én beszélt Pujának. (Ld. a 8. jz.-et.)

13 Iratok i. m. (4. jz.) 87–89. (25. sz. dokumentum). Puja Frigyes jelentése Beck István tanácsos és Simon Koller, a Külügyi Hivatal politikai igazgatója helyettesének beszélgetéséről. 1957. dec. 10.

Hámori József követségi attasé.¹⁴ Az írást átvette a tekintélyes *Arbeiter Zeitung*,¹⁵ majd a következő napon a kormány hivatalos lapja, a *Wiener Zeitung*¹⁶ és a *Die Presse*¹⁷ ugyancsak közölték a történetet, és beszámoltak a Mahart bécsi kirendeltségének és a Dunán közlekedő magyar hajóknak a kémkedésben játszott szerepéről, osztrák állampolgárok és a hazatérni szándékozó menekültek be- szervezéséről, az emigráns egyesületek elleni aknamunkáról, katonai, csendőrségi és vámőrségi adatgyűjtésről, továbbá egy csehszlovák állampolgár elrablásában való magyar közreműködésről. Mindkét újság követelte a dunai hajózás rendőrségi ellenőrzésének szigorítását Hainburg és Bécs között, a *Die Presse* pedig felvetette Hámori kiutasításának lehetőségét is. A tekintélyes polgári lapban január 4-én az egyik szerkesztő, Adam Wandruszka (a későbbi ismert történész-professzor) a kémkedés céljairól, veszélyeiről írt vezércikket.¹⁸ Az ügy ilyen tárlása akár az osztrák belügy visszavágásának is tekinthető lett volna az 1957 októberében Magyarországon kirobbant, Franz Melchart vámtisztviselő elleni kémkedési ügy miatt:¹⁹ annak jelzése, hogy a kémelhárítás tisztában van a diplomáciai fedésben dolgozó magyar állambiztonsági tisztek tevékenységével.

A magyar követség január 2-án este táviratban, másnap jelentésben tájékoztatta Budapestet az esetről, melyet Helmer belügyminisztertől kiinduló provokációnak minősített, és céljaként a tárgyalások megakadályozását, a menekültek hazatéréstől való elriasztását, a hajózási kirendeltség (Sipos György kirendeltségvezető) ellehetetlenítését és a követség kompromittálását jelölte meg. Ugyanakkor öntevékenyen magyarázatot kértek a Ballhausplatzon, és mozgósította a Néppárt egyes tisztségviselőivel (ez esetben Seidllel, az ÖVP főtitkárhelyettesével) meglévő informális kapcsolatait is, s egyben – úgy tűnik, hogy a szovjet diplomatákkal is konzultálva²⁰ – nagyon határozott fellépést javasolt Béccsel szemben, beleértve egy Budapesten szolgálatot teljesítő osztrák diplomata esetleges kiutasítását is.²¹ A nagy lendülettel indult osztrák sajtókampány azonban szinte pillanatok alatt elaludt. Olyannyira, hogy érdemben sem a magyar külügy, sem a hazai sajtó²² nem tudott reagálni a történetekre.

14 Die Spione Kadars sind unter uns. Die Faden der Agententätigkeit führen in die ungarische Gesandtschaft. Sozialistische Korrespondenz 1958. jan. 2.

15 Die Spione Kadars sind unter uns. Arbeiter Zeitung 1958. jan. 2. 2.

16 Die Donau im Dienste der Spionage. Wiener Zeitung 1958. jan. 3. 2.

17 Spionagezentrale Kadars in Wien. Die Presse 1958. jan. 3. 1.

18 Spionage in Österreich. Die Presse 1958. jan. 4. 1.

19 Iratok i. m. (4. jz.) 17. (Bevezető).

20 Erre utalnak Puja jelentéseinek homályos megfogalmazásai. Beck fellépésének helyességét indokolva így fogalmazott: „Mi ezt nem csupán a mi kezdeményezésünkre tettük, ezt barátaink is javasolták.” (MOL XIX-J-36-a 14/2/szt./1958. Puja Frigyes jelentése. 1958. jan. 17.); „És ha nem jött utasítás oda fordultunk, ahol valami tanácsot kaphattunk – és megkaptuk ezt a tanácsot.” (uo. 14/4/szt./1958. Puja Frigyes jelentése. 1958. febr. 8.).

21 Uo. 14/szt./1958. Puja Frigyes jelentése. 1958. jan. 3.

22 A *Magyar Nemzet* „Bécsi könyomatos provokációs híre...” címmel közölt egy rövid hírt 1958. január 4-én (3.), melyben a Mahart-kirendeltséggel kapcsolatos vádakát ismertette.

Láthatóan egyik külügynek sem volt érdeke, hogy hosszú időre elvágja az éppen csak kezdeti stádiumban lévő közeledés útját. Erre utalt osztrák részről Simon Kollernek, a Politikai Osztály helyettes vezetőjének „szigorúan magánemberként”²³ már január 3-án a nála magyarázatot kérő Beck István tanácsos előtt tett kijelentése, mely szerint az osztrákok számára ismert, hogy „az összes népi demokratikus követségek egyik főfeladata a kémkedés, illetve annak elősegítése, ami a tulajdonképpeni diplomata beosztottak tudta nélkül történik”. (Kiemelés tőlem – G. L.) Ezzel nyilvánvalóan felmentést kívánt adni önmaguknak, éppúgy, mint esetleges informális elhatárolódási lehetőséget a külképviselet számára. Beck (1945–1948 között az államvédelem tisztje) ez utóbbinak „érthetően” még a gondolatát is elutasította.²⁴

Szinte egyedülálló módon a budapesti külügy politikai osztálya sem azonosult a bécsi követségnek a Hámori-ügyben képviselt „harcos” véleményével. Sem Beck intervenciójával, sem a kiutasítás gondolatával, bár láthatóan korántsem attól félve, hogy ez akadályokat gördít a tárgyalások elé. A Forgács Egon osztályvezető által Puja jelentéseire küldött válasz, mintegy a jövőbe látva, arra hivatkozva intett visszafogottságra, hogy az osztrákok „egy számukra kedvező pillanatban az egész akciót újra fel akarják eleveníteni”. A kiutasítás gondolatát pedig a két követségnek a magyar fél számára kedvezőbb létszámaránya miatt nem tartotta célszerűnek.²⁵ Hogy ehhez mit szóltak Budapesten az állambiztonság vezetői, egyelőre nem tudhatjuk. Azt viszont igen, hogy a budapesti rendőrség január folyamán ismételten zaklatni kezdte Walter Peinsipp osztrák követet, akit Puja már január 3-án azzal vádolt, hogy ő is egyike az ügy kirobbantóinak.²⁶

Bármennyire is sikerült látható következmények nélkül elsimítani a Hámori-ügyet és a hozzá kapcsolódó problémákat, az aligha volt kétségbe vonható, hogy az osztrák kémelhárítás „képben van”: tisztában van a magyar diplomaták titkosszolgálati működésével. Nyilvánvalóan az sem volt titok, hogy a magyar menekültekkel foglalkozó követségi tisztviselők – nem csupán Hámori, de Kalmár Sándor I. osztályú követségi titkár és Kállai László attasé²⁷ is –, továbbá Esztergályos Ferenc (fedőneve „Sas”) I. osztályú követségi titkár (Bécs: 1957.

23 A diplomáciai társalgás bevett fordulata annak jelzésére, hogy a közlés nem hivatalosan történik.

24 MOL XIX-J-36-a 14/1/szt./1958. Puja Frigyes jelentése. 1958. jan. 13.

25 Uo. 14/3/szt./1958. A külügy 0087/2/1958. sz. leirata.

26 Uo. 14/szt./1958. Puja Frigyes jelentése. 1958. jan. 3. és uo. 8/szt./1958. Puja Frigyes jelentése. 1958. jan. 21.

27 Az osztrák elhárítás 1958. február 2-án kelt feljegyzésében sajtóhírekre hivatkozva rögzítette mindkettőjük titkosszolgálati tevékenységét és ügynökei révén a személyleírásukat. (Österreichisches Staatsarchiv [Bécs], Archiv der Republik [= ÖStA AdR], BKA/AA Pol. II. 1958. Ungarn 2. GZ 545.756.) Kalmár Sándor alezredestől: Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 2.8.2.1. 2436. Kalmárt 1957 szeptemberében helyezték ki, és 1959 augusztusában tért haza. Kállai László századosról: uo. 183. Ő is 1957 szeptemberében került Bécsbe és 1958 júliusában tért haza. Kihelyezésük adatait a Külügyminisztérium Személyügyi és Oktatási Főosztálya Sz/X/64/00. sz., 2000. július 4-én kelt, Gecsényi Lajosnak küldött leveléhez mellékkelt kimutatásból közöljük.

május 27–1960. április 20.)²⁸ a Belügyminisztérium II/3. osztályának, azaz a hírszerzésnek a tisztjei. Fennállt tehát a lehetősége, hogy ez a tudás bármikor ismét politikai eszközzé váljon. Nem volt véletlen, hogy Puja egyik jelentésében javasolta Hámori belátható időn belül történő hazahívását,²⁹ míg június folyamán Maximilian Pammer miniszteri tanácsos, a kémelhárítás vezetője figyelmeztette immár nyomatékosan Beck Istvánt és Rác Lajos követségi titkárt a Sipos György Mahart-kirendeltségvezetővel (1953-tól a hírszerzés tisztje)³⁰ szembeni bizonyítékok tömegére.³¹ Ezek alapján tagadták meg vízuma meghosszabbítását, és kellett a nyár folyamán hazatérnie.

Tekintettel a magyar–osztrák kapcsolatok javítására tett erőfeszítésekre, ilyen helyzetben a magyar titkosszolgálatoktól legalábbis visszafogottságot lehetett várni. Ez ugyan nem zárta volna ki az osztrák akciókat, de csökkentette volna a hatásukat. Az, hogy a belügy mégsem gondolt ausztriai tevékenységének mérséklésére, egyértelműen a magyar vezetés kemény vonalának számlájára írható. Az eltérő nézetekbe, a vélemények ütközésébe két jelentős nemzetközi esemény enged némi bepillantást.

1958. február végén a budapesti csehszlovák nagykövetség jegyzékben közölte a magyar külügyminisztériummal, hogy március 25–28. között „bizalmas” értekezletet rendeznek Prágában, melyen a nyugati („kapitalista”) országok irányában folytatott tájékoztatómunka és kulturális tevékenység kérdéseit vitatják meg. A tanácskozáson, melyre a művelődésügy és a tömegtájékoztatási szervek vezetőit hívták, három tematikus és egy „ország” szekcióban tervezték a téma megtárgyalását. Az osztrák és (nyugat)német szekcióban az Ausztriáról szóló bevezető előadást már előzetesen a magyarokra osztották.³² A felkészülésre rendelkezésre álló rövid időben a külügy nyugat-európai osztálya és az MSZMP KB Agitációs-Propaganda Osztálya három referátumtervezetet készített. A dokumentumok tartalma természetesen bővebb elemzést igényel, ám annyi megállapítható, hogy a Majdik Zoltán osztályvezető és Taraba János osztrák referens nevével jegyzett első külügyi összefoglaló bőségesen átvette és felerősítette mindazokat a vádakokat, amelyeket Ausztriával mint a semlegessé-

28 Esztergályos 1947-ben került a politikai rendőrséghez (államvédelmi osztály), 1951-től a Magyarok Világszövetségénél dolgozott. 1957 januárjától Bécsben a Hazatelepítési Bizottságot vezette. Itteni szolgálata idejéről a hivatkozott külügyi kimutatás ad tájékoztatást. Fedőnevét, ami bizonyító erejű, az állambiztonsági iratok alapján tudtuk megállapítani. Az osztrák hadügyminisztérium hírszerző csoportja 1958. július 4-én kelt feljegyzése szerint Esztergályos sajtóattaséként hírszerző tevékenységet folytatott. (ÖStA AdR BKA/AA Pol. II. 1958. Ungarn 2. szám nélkül.)

29 Erre 1958. május 31-ei határidővel került sor.

30 ÁBTL 2.8.2.1. Központi fogyatéék 2. 1969-ben alezredesi rangban ment nyugdíjba.

31 ÁBTL 3.2.4. K-232/1. Jelentés a Pammerrel folytatott beszélgetésről. 1956. jún. 30. A jelentést a „Horváth” fedőnevű állambiztonsági titkos munkatárs készítette, aki a követség egyik diplomataja volt.

32 MOL M-Ks 288. fond 32/1958/11. ó. e. 65–75. Nyugat-Németországról az NDK képviselői beszéltek.

get megsértő országgal szemben a magyar politika a forradalmat követően megfogalmazott. Ennek megfelelően javaslatai minden téren a belügyi eszközöket sem kizáró támadó politikára, az emigrációval szembeni fellépés felerősítésére helyezték a hangsúlyt.³³ Hangütésében alig valamivel volt visszafogottabb az a szöveg, amit Szirmai István, az MSZMP KB agit-prop. osztály vezetője küldött át a Központi Bizottság Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának. Ám a március 24-én (a konferencia kezdete előtt egy nappal) Péter János, akkor a külügyminiszter első helyettese által írt levél mellékleteként megküldött új szöveg már alapvetően a pozitívumokra és a téma szakszerű (még ha olykor naivnak is tűnő) megközelítésére koncentrált.³⁴

Ennél számottevően lényegesebb volt, hogy a két világrendszer közötti enyhülés kérdése 1958 tavaszán, miként egy évvel korábban Mikojan miniszterelnök-helyettes bécsi látogatásakor, szovjet viszonylatban is fokozottan előtérbe került. Minden bizonnyal összefüggésben a világpolitikában végbemenő folyamatokkal, a kísérleti atomrobbantások leállítására, a Közép-Európa demilitarizálására vonatkozó szovjet javaslatokkal, vagy éppen a Rapacki-tervvel. Jól tükrözték ezt a Nyikita Hruscsov vezette párt- és kormányküldöttség április 2–10-ei magyarországi látogatása során folytatott megbeszélések. Mind a plenáris tárgyaláson, mind a külügyminiszterek találkozásán érintették ugyanis az osztrák témát.³⁵ Az előbbin, ha hinni lehet a Walter Peinsipp osztrák követ által Bécsbe küldött jelentésben foglalt információknak, Hruscsov ingerülten a magyarok szemére vetette, hogy nem értek el haladást az ügyben.³⁶ A hivatalos magyar feljegyzés szerint Kádár csupán annyit mondott, hogy „az osztrákokkal nem veszekszünk, ebből a szempontból nekünk sokat segített a szovjet diplomácia: úgy látszik, hogy az osztrákok nem akarják a Szovjetunió jóindulatát a bojkottal el-

33 MOL XIX-J-1-k Külügyminisztérium, Adminisztratív iratok, Ausztria 1945–1964 4/bc szám nélkül. Prágai tanácskozás anyaga. 1–18. (3. doboz).

34 MOL M-Ks 288. fond 32/1958/11. ő. e. 251–259. Szirmai István levele. 1958. márc. 15. „A” melléklet: „Az Ausztriáról szóló referátum” és uo. 237–250. Péter János levele. 1958. márc. 24. és melléklete: „Magyar referátum a Német Szövetségi Köztársaság és Ausztria kérdésével foglalkozó albizottság számára”. 1–13.

35 A magyar dokumentumok szűkszávaán rögzítették a megbeszélések idevonatkozó részét. Ld. Két összefoglaló a magyar–szovjet kormány-tárgyalásokról (1958. április). Közli Baráth Magdolna–Feitl István. Múltunk 38. (1993) 173. és 194.

36 Peinsipp május 2-án kelt szigorúan titkos minősítésű jelentésében számolt be egy „bizalmi emberétől” kapott információkról. Őt a következőképpen jelölte: „Miként egy bizalmi embertől, aki Rajk szoros barátja és a párt központi bizottságának tagja volt, és a legszorosabb kapcsolatainak Kádárhoz és csoportjához, szigorúan bizalmasan megtudtam, az Ausztria és Magyarország közötti kapcsolatok mind a plénumon, mind a »szakemberek« között is igen nagy mértékben a megbeszélések tárgyát képezték Hruscsov látogatása alkalmával.” ÖStA AdR BKA/AA Pol. II. 1958 Ungarn 2. GZ 544.406 (548.536). A információk szinte hihetetlen részletességéből megállapíthatóan a „bizalmi ember” a párt vagy a kormány legfelső vezetésével állt kapcsolatban, olykor úgy tűnik, mintha maga is ott lett volna a megbeszéléseken. Azonosítani azonban, bármily fontos volna is a forrás hitelességének ellenőrzéséhez, jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk.

veszíteni”.³⁷ Andrej Gromiko külügyminiszter és Gromov budapesti nagykövet ugyancsak értetlenségének adott hangot az addigi sikertelenség miatt, amire Sík Endre, az új külügyminiszter és Sebes István miniszterhelyettes – de a társalgásba egy-egy megjegyzéssel bekapcsolódott Münnich Ferenc miniszterelnök és Biszku Béla belügyminiszter is³⁸ – az osztrákokra, elsősorban a szocialista párt vezetőire (Helmer belügyminiszterre), Sebes pedig (állítólag Kádár által támogatva) személyesen Peinsipp követre hárították a felelősséget a kudarcokért. Hangsúlyozták, mintha ennek jelentősége lett volna, hogy Helmerre, aki nem szenved Magyarországot, nagy hatással vannak a Kéthly Anna körül gyülekező emigránsok. Hruscsov, aki részletesebben a kereskedelmi kapcsolatok iránt érdeklődött, azzal zárta le a vitát, hogy Raab kancellár nyáron esedékes moszkvai látogatásakor szükség esetén visszatérnek a témára. Ennek fényében a szakértői tárgyaláson Andrej Gromiko külügyminiszter javasolta, hogy a magyar fél mielőbb fogalmazza meg újjólag a javaslatait, mert ez esetben Moszkvában majd emlékeztethetik ezekre az osztrákokat. Érdekes volt itt Sík Endre megszólalása, aki elmondta, hogy a magyarok is követtek el hibákat, és némi jóakarattal rövid idő alatt megoldhatók lennének a problémák. Jelezte, hogy erről akar levelet írni Figl külügyminiszternek. A látogatásról április 8-án kiadott közös közlemény külön bekezdésben foglalkozott – a magyar küldöttség álláspontjaként – Ausztria és Magyarország viszonyával,³⁹ ám az informátor szerint Gromiko és Sík határozott kiállására kimaradt az osztrákokat elmarasztaló megállapítás, helyette a fokozott szovjet egyetértés kapott hangsúlyt. A delegáció tiszteletére adott fogadáson Hruscsov és kísérete, miközben Kádár figyelemre sem méltatta az osztrák követet, szívélyes kézfogással üdvözölte Walter Peinsippet és lányait. Az események fényében talán nem állt messze az igazságtól Peinsipp bizalmi emberének a véleménye, aki szerint a viszony javítását nem annyira a szovjet vezetők hozzák elő rendszeresen, hanem sokkal inkább a magyarok kérik ismételten az ő segítségüket. Másként fogalmazva: a magyar vezetők egy része szovjet támogatással szeretne volna „megtörni” az osztrákok ellenállását és rájuk kényszeríteni a követeléseit, miként ezt alsóbb szinten Puja Frigyes és Lapin nagykövet eszmecseréi is mutatták. Peinsipp követ szerint, aki február 14-én külön jelentést szentelt a kérdésnek, a Horváth Imre külügyminiszter halála utáni magyar külpolitika hátterében a Sebes István által meghatározott, minden engedményt és kompromisszumot elutasító, balos koncepció és presztízsszempontok álltak.⁴⁰

37 Két összefoglaló i. m. (35. jz.) 173.

38 A tárgyalásokról készült hivatalos jelentések szerint Biszku nem is volt tagja a magyar delegációnak.

39 „A küldöttség nagy fontosságot tulajdonít azoknak a lépéseknek, amelyeket a Magyar Népköztársaság a szomszédos Ausztriával való kapcsolatainak megjavítása érdekében tesz [...]” – Közös nyilatkozat. Népszabadság 1958. ápr. 10. 1–2.

40 ÖStA AdR BKA/AA Pol. II. 1958 Ungarn 2. GZ 544.924 (545.716). Peinsipp ekkor még azt hitte, hogy Sebes vagy Péter János lesz a miniszter. A jelentést tájékoztatásul, saját kezű felbontásra megküldték a moszkvai, belgrádi, varsói, prágai, szófiai, bukaresti misszióvezetőknek.

Noha Sebes és Puja Frigyes között nemegyszer támadt vita taktikai kérdésekben, ebben az esetben legfeljebb a probléma rugalmas kezelését illetően volt eltérés. Egy héttel a szovjet kormányküldöttség látogatását követően ugyanis Puja részletes jelentést küldött Budapestre a magyar–osztrák viszony időszerű kérdéseiről. A gazdaság, közlekedés, kultúra, sport területére vonatkozó részjavaslatok tömegének felsorolása mellett arra a kérdésre, hogy milyen legyen az Ausztriával kapcsolatos magyar politika, nyomatékosan hangsúlyozta: „Valóban igen nagy fontosságú a béke szempontjából is, és különösen Magyarország szempontjából is, az osztrák–magyar viszony megjavítása. Ezért Ausztriával kapcsolatos külpolitikánk fő célkitűzése az osztrák–magyar kapcsolatok megjavítására kell, hogy irányuljon. A kapcsolatok megjavításának – bár csak lassú és fokozatos megjavításának – a lehetősége megvan. Ehhez az szükséges, hogy kitartó erőfeszítéseket tegyünk ezen az úton, ne engedjük magunkat a különböző provokációk által eltérített a helyes útról, ugyanakkor öntudatos, gerinces külpolitikát folytassunk Ausztriával szemben, s a provokációkra megfelelő keménységgel válaszoljunk.” Majd néhány mondattal később így folytatta: „Ne állítsuk le ez idő alatt támadó tevékenységünket sem. Amennyiben provokáció történik, nyugodtan tiltakozunk, jegyzékeket nyújtunk át. Nehogy az történjen, hogy most a tárgyalások miatt mindent leállítunk Ausztriával szemben.”⁴¹ Visszatérő gondolatok a Hámori-ügy idejéből és mintegy előjelei a következő hetekben folytatott magyar magatartásnak.

A Hruscsov-látogatás alkalmával a magyar–osztrák viszonyról folytatott beszélgetésről Lapin nagykövet április 11-én tájékoztatta Raab kancellárt, aki teljes egyetértéséről biztosította a szovjet diplomatát. Egyúttal felvetette Sík Endre külügyminiszter meghívásának lehetőségét. Az ötletet ugyan Figl külügyminiszter egy héttel később nem tartotta időszerűnek, ám maga is megerősítette, hogy a május elején induló kétoldalú tárgyalások befejező szakaszában a miniszterek átvehetnék a küldöttségek vezetését és aláírhatnának valamiféle megegyezést.⁴² Osztrák részről ez az álláspont legalábbis felvillantotta a továbblépés lehetőségét. Franz Grubhofer néppárti képviselő, belügyi államtitkár a vorarlbergi Hohenemsben március közepén egy népgyűlésen arról beszélt, hogy a két ország között nincsenek áthidalhatatlan ellentétek, a semleges Ausztria jó viszonyban akar élni a szocializmust építő szomszédaival. Reményét fejezte ki, hogy a hamarosan megkezdődő tárgyalások során sikerül előrelépni a magyar–osztrák viszony javításában.⁴³

A magyar állambiztonság azonban időközben olyan „rutinakciót” készített elő, amellyel szinte tálcán kínálta fel Helmer belügyminiszternek és rajta keresztül a tárgyalásokat ellenző osztrák politikusoknak egy újabb beavatkozás lehetőségét.

41 Iratok i. m. (4. jz.) 92–97. (27. sz. dokumentum).

42 Uo. 98–99. (28. sz. dokumentum).

43 Grubhofer belügyi államtitkár: Ausztria jó viszonyban akar élni... (Az MTI előző napi híre alapján). Népszabadság 1958. márc. 19. 7.

1958. május 3-án délután 14.30 órakor a bécsi Szövetségi Rendőrigazgatóság a hivatalos hírugynökség (APA) közreműködésével kommunikét juttatott el valamennyi újság szerkesztőségéhez. Ebben arról tájékoztatta a lapokat, hogy néhány nappal korábban (valójában május 2-án és 3-án) egy Bécsben élő magyar menekültet a magyar állambiztonság egy munkatársa – aki a menekültet 1955-ben Budapesten mint az Államvédelmi Hatóság magát Lukács Józsefnek nevező tisztje hallgatta ki – fenyegetéssel kémkedésre akart rábírní. Második találkozásukkor az osztrák bűnügyi rendőrség nyomozói feltartóztatták őket, s ekkor a magyar tiszt diplomata-útlevéllel igazolta magát. A közlemény szerint az akcióban részt vevő személy Teleki József névre kiállított útlevelet használt, míg kísérője, akit már a helyszínről távozóban, a villamoson tartóztattak fel, Kertész József követségi első titkárként azonosította magát. Az igazoltatást követően, tekintettel diplomáciai mentességükre, mindkettőjüket továbbengedték. A Rendőrigazgatóság vezetőjének, dr. Oswald Peterlunger miniszteri tanácsosnak az aláírásával ellátott információ, amit ugyanezen a napon küldtek át a külügyminisztériumnak, az ekkor még meg nem nevezett menekült elbeszélése alapján foglalta össze a történetet. Ő hangsúlyozta, hogy Lukács/Teleki az odahaza élő édesanyjára tett fenyegető megjegyzésekkel próbálta zsarolni.⁴⁴ A hír – melyhez röviddel később a rendőrség belső tájékoztatásként hozzáfűzte ugyan, hogy nem olyan súlyos esetről van szó, hiszen nem emberrablást terveztek, csak ügynökbeszervezést – a másnap (vasárnap) megjelenő lapok címloldalán robbant.

A két vezető újság, a *Die Presse* és az *Arbeiter Zeitung* kemény szavakkal tárgyalta az esetet. A *Die Presse* cikke általánosítva arról írt, hogy a kommunista államok a diplomáciai mentesség leple alatt kémkednek, és jelezte, hogy a kormány a következő ülésén foglalkozik az üggyel.⁴⁵ A szocialista *Arbeiter Zeitung* szerint az ügy a legsötétebb megszállás idejét idézi, és megírta, hogy Oskar Helmer belügyminiszter Raab kancellártól erőteljes tiltakozást követelt. „Kádár-Magyarországnak nem szabad csodálkoznia, ha a jövőben a »diplomatait« annak tekintik, amik: ÁVO-ügynököknek” – írta a lap.⁴⁶

A bevett gyakorlat szerint, a magyar követséggel kialakult együttműködés alapján az Osztrák Kommunista Párt lapja, a *Volksstimme* is azonnal reagált a hírre, és felháborodottan elutasította a rendőrségi közlemény állításait.⁴⁷ Az újságíró szerint a nyomozók erőszakosan léptek fel „Telekivel” és Kertésszel szemben. Ennél is lényegesen tovább ment a magyar követségnek az MTI bécsi szerkesztősége által kiadott *Ungarische Pressedienstben* hirtelenjében közzétett, majd az APA által május 5-én átvett nyilatkozata, amikor azzal vádolt „bizonyos osztrák köröket”, hogy provokálják és diszkreditálják a magyar diplomatákat,

44 ÖStA AdR BKA/AA Pol. II. 1958 Ungarn 11. GZ 548.525.

45 Ungarische Spione in Wien ertappt. *Die Presse* 1958. máj. 4. 1.

46 Ein Flüchtling sollte zum Agentendienst gezwungen werden: AVO.-Erpresser mit Diplomatenaß in Wien. *Arbeiter Zeitung* 1958. máj. 4. 1.

47 A „Ponyvairódmódszerek” címet viselő cikk magyar fordítása: ÁBTL 3.2.1. Bt-910/3. „Kátona Kálmán” ügynök. 8–9.

így akarják megzavarni a normalizálódó magyar–osztrák kapcsolatokat és elriasztani a hazatérni akaró 1956-os menekülteket. A követségi verzió szerint a magát Teleki Józsefnek nevező személyt, a magyar külügyminisztérium első titkári rangú munkatársát ugyanis május 2-án egy magyar menekült, név szerint Pásztor Tamás szólította meg az utcán, aki a hazatéréséről akart vele beszélni, miután a Collegium Hungaricum épületébe nem mert bemenni. Teleki másnapra beszélt meg vele találkozózt egy parkban. Amikor erre sor került, megrohanták őket az osztrák detektívek és igazoltatták mindkettőjüket, sőt az időközben arra járó Kertész Józsefet, a bécsi követség első titkárát is.⁴⁸

Az előzetes pengeváltások tehát nem sok jót ígértek. Annál kevésbé, mert május 6-án a *Die Presse* a magyar forradalom mellett elkötelezett főszerkesztő, Fritz Molden tollából határozott hangú vezércikkben elemezte az ügy tanulságait. A „Komisz szomszéd” címmel megjelent írás szemére vetette a magyar kormánynak, hogy nemcsak támadja a megbékélést kereső Ausztriát, de ügynökök tömegével árasztja el az országot a menekültek megfigyelése és katonai adatok gyűjtése céljából. Molden szerint a nemzetközi jogba ütköző tevékenység központja a magyar követség, melynek felduzzasztott létszáma (15 diplomata) a magyar titkosrendőrség embereinek tevékenységét leplezi. Nyomatékosan követelte, hogy az osztrák állam vessen véget ennek a helyzetnek, és a viszonyosságnak megfelelően a budapesti osztrák követség létszámára (3 diplomata) csökkentse a bécsi magyar külképviselet létszámát. Felvetette az újságírók tartózkodási engedélyének és a vízumkiadási gyakorlatnak a felülvizsgálatát.⁴⁹ A néppárti *Das Kleine Volksblatt* szerint megengedhetetlen, hogy a magyar „ÁVÓ” diplomáciai fedésben ténykedjék Ausztriában.⁵⁰

Mi is történt valójában május 2-án és 3-án Bécs központjában, azokban a napokban, amikor javában folyt a magyar és osztrák külügy diplomáciai egyeztetése a kapcsolatok javítását célul kitűző tárgyalások napirendjéről és időpontjáról?

A II. világháború befejezése óta, majd rendszeresen a pártállami rendszer kiépítésének kezdetétől a magyar állambiztonság szervei, a HM Katonapolitikai Osztálya és az Államvédelmi Hatóság, de nem kevésbé a katonai hírszerzés és elhárítás is, hathatós szovjet segítséggel mind erőteljesebben behálózták ügynökeikkel a szomszédos Ausztria területét. Feladatuk elsődlegesen a magyar katonai és politikai emigráció tevékenységének, a nyugati hírszerző szervek működésének megfigyelése, megakadályozása volt.⁵¹ Akcióik tömegéből csak néhányat említünk. 1949-ben ők rabolták el a Magyar Harcosok Bajtársi Közösségének (MHBK) két tisztjét, Dózsa Attilát és Fehérváry Istvánt Bécsből, 1950-ben ők gyilkolták meg Tirolban a szervezet egyik munkatársát, Kovács Attila hadnagyot.

48 A nyilatkozatot május 7-én közölte a *Népszabadság* „A MNK bécsi követségének nyilatkozata a magyar diplomaták ellen elkövetett provokációról” (2.) és a *Népszava* „A bécsi követség magyar nyilatkozata...” (2.) címmel.

49 Der böse Nachbar. Die Presse 1958. máj. 6. 1.

50 Mit dem Diplomatenaß... Das Kleine Volksblatt 1958. máj. 6. 2.

51 ÁBTL 1.11.4. 60. doboz. A szocialista magyar hírszerzés kialakulása és tevékenységének első évei (1947–1952). Szerk. Vértes János. Gépelt kézirat. 22–23.

1953-ban Johann Bálványi magyar származású újságíró (meghiúsult) erőszakos beszerzésére utazott két hírszerző tiszt az osztrák fővárosba. Az 1956. októberi forradalom leverését követő hetekben a gyorsan újjászerveződő szolgálatok már november–december folyamán felvették a kapcsolatot korábban telepített munkatársaikkal, miközben újabb diplomáciai fedésű munkatársakat és ügynököket küldtek Bécsbe. Ennek elsődleges célja változatlanul a magyar emigráció szervezeteinek bomlasztása, egyesülésük megakadályozása, vezetőik kompromittálása, a menekültek hangulatának befolyásolása, az esetleg hazatérők ellenőrzése volt. Ekkor foglalkoztak Zákó András tábornok, az MHBK vezetője esetleges elrablásával.⁵² Móró István ezredes, a hírszerzés (BM II/3. osztály) vezetője az 1958. június 2-ai osztályértekezleten tartott beszámolójában minden bizonnyal csak az addigi gyakorlatnak adott még nagyobb nyomatókat, amikor az emigrációs alosztály januári újjászervezése kapcsán így fogalmazott: „most előtérbe kell helyezni az adott kül- és belpolitikai helyzet alapos elemzése alapján az emigráció bomlasztására irányuló munkát és ismét foglalkozni kell ismert emigrációs politikusok önkéntes hazatérésével, vagy erőszakos hazahozatalával”.⁵³

Ebben a munkában egyenlő feladatai voltak az állambiztonsági rezidentúra munkatársainak és a külügy eredeti diplomataállományába tartozó néhány kiküldöttnek, akiknek java része úgynevezett titkos munkatársként állt kapcsolatban a titkosszolgálat embereivel. Az 1950-es években a külügyminisztériumban maga Berei Andor államtitkár volt a legfelső szintű kapcsolattartója az állambiztonságnak. Ebben az időben mind több tisztet helyeztek át az ÁVH állományából a külügybe. Az Igazgatási Főosztály vezetője lett Szarvas Pál alezredes, a hírszerzés első vezetője, majd Bálint István személyében külön összekötő is került a minisztériumba.⁵⁴ Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának 1957. áprilisi határozata szerint a külügyminisztériumban egy miniszterhelyettesi és két osztályvezetői pozíciót kellett hírszerző tisztekkel betölteni.⁵⁵

A forradalmat követően a helyzet nem változott. A külügyminisztérium szervezetébe tartozó Külföldi Magyarok Önálló Referatúrája, melynek állománya állambiztonsági tisztekből állt,⁵⁶ 1957. december 10-én a bécsi követségnek

52 Ilyen feladatokat látott el telepített hírszerzőként 1955-től Szabó Miklós egykori kisgazda funkcionárius 1957. októberben bekövetkezett hazatéréséig. Vö. *Szabó Miklós*: Csendes háború. Zrínyi, Bp., 1983. és ÁBTL 3.2.3. Mt 713/3. Zákó elrablásának előkészületeiről: *Soós Mihály*: „Z”: egy megfigyelés története. Előkészületek az MHBK vezetőjének, Zákó Andrásnak esetleges hazahozatalára. Betekintő (2010) 3. sz. <http://www.betekinto.hu/>.

53 ÁBTL 1.6. II/3. 63–947. Móró István beszámolója. 1958. jún. 2.

54 ÁBTL 1.11.4. 60. doboz. A szocialista magyar hírszerzés i. m. (51. jz.) 29. és 56.

55 *Tóth Eszter*: A politikai hírszerzés szervezettörténeti vázlata, 1945–1990. Betekintő (2011) 2. sz. <http://www.betekinto.hu/> A tanulmány meghatározó alapmunka a hírszerző szervek struktúrájának megismeréséhez.

56 A referatúra vezetője (1957–1958), Első József százados 1951-től dolgozott a hírszerzésnél. Négy évig a Buenos Aires-i rezidentúra tagja volt. ÁBTL 2.8.1. BM Központi fogyatéék 135. Ott dolgozott Dobai János alezredes is, aki szovjet hírszerzőiskolát végzett, 1951–1956 között a római rezidentúra munkatársa volt. Uo. 2.8.2.1. 273.

küldött leiratában hangsúlyozta, hogy „a jobboldali emigráció tevékenységének figyelemmel kísérésében nagy szerepe lehet a követségnek [...]. A jobboldali emigráció vonalán elsősorban az új és régi szervezetek, ezek vezetői közt kialakult kapcsolat megfigyelése a fontos [...]. Általános cél megakadályozni egy egységes jobboldal létrejöttét.”⁵⁷ Természetesen a hírszerzők további feladatként kapták az osztrák politikai élet szereplőivel és a kormányzati szervek tisztviselőivel, újságírókkal való kapcsolatok kiépítését is, ami ebben az időben nagyon korlátozottan, az úgynevezett társadalmi kapcsolatok útján volt lehetséges.

Mindezzel csupán jelezni kívántuk, hogy a magyar titkosszolgálatok jelenléte és tevékenysége Ausztriában 1956 után – változatlanul szovjet támogatással – alapvetően nem ütközött akadályokba, igaz, mint a Hámori-ügy és a Sipos-ügy mutatták, többé-kevésbé ismert volt az osztrák politikai rendőrség előtt.

A májusi bécsi akció célpontja dr. Pásztor Tamás egykori országgyűlési képviselő volt.⁵⁸ A jogi végzettségű Pásztor (1911–1979) budapesti értelmiségi családban született, újságíró apját a nyilasok ölték meg. Ő maga is munkaszolgálatot teljesített, ahonnan sikerült megszöknie. 1941-ben lépett be a kisgazdapártba, ahol baráti kapcsolatba került a párt vezetőivel, mindenekelőtt Pfeiffer Zoltánnal. Így lépett át 1947 nyarán Pfeiffer pártjába, a Magyar Függetlenségi Pártba. 1947 decemberében, miután az Egyesült Államokba akart kivándorolni, megismerkedett egy amerikai diplomatával, akinek különböző politikai és gazdasági adatokat szolgáltatott. Így került az államvédelem látókörébe, 1948 szeptemberében letartóztatták és 1949 áprilisában életfogytiglani börtönre ítélték. A börtönben az ÁVH fogdaügynöknek szervezte be, számos jelentést adott cellatársairól. 1955 áprilisában az Elnöki Tanácstól kegyelmet kapott. Az ÁVH a szabadulását is elősegítette, és hamarosan úgynevezett kutatóügynökként kezdte el foglalkoztatni „Katona Kálmán” néven az emigráció vezető személyiségeinek itthon élő rokonai és barátai körében. A forradalom alatt a II. kerületi forradalmi bizottság elnökévé választották. Ebben a funkciójában is kapcsolatban állt október 29-ig a belügyesekkel. November 2-án Bécsbe utazott, ahonnan a forradalom leverését követően nem tért haza, politikai menedékjogot kért és kapott, majd hamarosan bekapcsolódott az európai emigráns szervezetek munkájába.⁵⁹ Noha az emigrációban besúgói tevékenysége nem maradt titok, és emiatt több támadás érte, gyorsan megjelentetett „önvallomásával” – melyben börtönbeli dolgait a foglyok javára végzett munkának tüntette fel – és egy „becsületbírósági” eljárással sikerült helyzetét stabilizálnia.⁶⁰

57 MOL XIX-J-36-a Bécsi követség iratai 1/28/szt./1957. Az ügyiratra kézzel ráírták: „Kiértékelve, a kapcsolatos feladatterv és észrevételezés elkészítve. További eljárását nem igényel. Irattárba! 1958. febr. 8-án. Kállai.”

58 Pásztor rövid életrajza: Az 1945. évi november 27-re Budapestre összehívott nemzetgyűlés amanachja. 1945. november 29–1947. július 25. Főszerk. Vida István. Bp., 1999. 442–443.

59 ÁBTL 3.2.1. Bt-910/2. „Katona Kálmán” dossziéja. 28–31. Tar Ferenc őrnagy összefoglaló jelentése. 1958. febr. 28.

60 Uo. 38–53. Beszámoló börtönéveimről. 1956. dec. 12.

Rövid idő alatt vezető szerepre tett szert több hirtelenjében létrejött kéresezéltű emigráns szervezetben, így a Párizsban működő Magyar Forradalmárok Nemzeti Bizottságában, amelynek főtitkára lett. Bécsben a Magyar Nemzeti Forradalmi Bizottmány Emigrációs Központja dokumentációs szolgálatának munkatársa volt, amely a lakásán működött. Közben könyvet írt börtönélményeiről és újságíróként is dolgozott. Ennek köszönhető, hogy az Ausztriai Magyar Írók és Hírlapírók Szövetsége is főtitkárává választotta. Számos jól hangzó funkciója ellenére a politikai emigrációban nem játszott lényeges szerepet. Amikor az ENSZ úgynevezett ötös bizottsága 1957 tavaszán Bécsbe érkezett az ausztriai tanúk meghallgatására, Pásztor a bizottság ausztriai titkáráként segített a tanúk kiválogatásában és felkészítésében. Így ismerte meg majdani, amerikai állampolgárságú feleségét, aki a bizottságnál titkárnőként dolgozott. Házasságkötésük alkalmat adott volna a tengerentúlra történő kivándorlására.

Személye már az ENSZ-bizottság működése idején felhívta magára a magyar állambiztonság emigrációval foglalkozó tisztjeinek figyelmét, miután a bizottsággal kapcsolatos kérdések kiemelten szerepeltek a Politikai Nyomozó Főosztály munkaterveiben. Ekkor az emigrációban jelentős szerepet játszott állambiztonsági ügynök, Szabó Miklós – aki közeli kapcsolatban volt Pásztorral – kapta feladatul, hogy kompromittálja őt és szerezze meg tőle az Ausztriában meghallgatandó tanúk névsorát. Szabó memoárja szerint ez sikerült.⁶¹ Amikor Pásztor amerikai kivándorlása felmerült, a Politikai Nyomozó Főosztály 6. alosztálya 1957. október–november folyamán több javaslatot készített az újabb kapcsolatfelvételre. Ezt ügynöki múltjával történő zsarolással, illetve Budapesten élő édesanyja egzisztenciális ellehetetlenítésével akarták nyomtatékosítani. Ennek megghiúsulása esetén ismételt kompromittálását tervezték. Az akció elindítása azonban több hónapon át húzódott,⁶² mígnem 1958. március 4-én Mészáros József őrnagy, alosztályvezető jóváhagyta azt a bécsi kapcsolatfelvételre vonatkozó javaslatot, amelyet Tar Ferenc őrnagy és Nyúl István százados készített.⁶³ Ennek végrehajtása is elmaradt, majd április 30-án, a bécsi rezidentúra további halasztást kérő távirata ellenére váratlanul maga Mészáros kapott parancsot a bécsi kiutazásra. Ő volt ugyanis az, aki 1955-től foglalkozott Pásztorral. Az akció jelentőségét mutatta, hogy a végrehajtás részleteit egyeztetették a hírszerzés szovjet tanácsadójával. A Teleki József nevére kiállított diplomata-útlevelel Bécsbe érkezett Mészáros május elsején Esztergályos Ferenc követségi titkárral terep-

61 Szabó állambiztonsági kapcsolata jelentette 1957. június 28-án, hogy Szabó két nagyon értékes dokumentumot kapott Pásztortól. ÁBTL 3.2.3. Mt 713/3 224., továbbá *Szabó Miklós*: Csendes háború. 2. kiad. Zrínyi, Bp., 1986. 397–401.

62 Ebben szerepet játszhatott az is, hogy kétségek is felmerültek Pásztor aktivizálását illetően. Kukkk István őrnagy, osztályvezető-helyettes 1957. október 30-án azt írta Tar Ferenc őrnagy javaslatára: „Kapcsolatfelvételre nem alkalmas, mivel már eddig is erősen kompromittálódott.” November 4-én Füzi őrnagy más szempontból kérdőjelezte meg a javaslatot: „Katoná áruló lett. Jellembeileg gyáva, a kapcsolat felvétel és a visszafordítás kísérlet sikerére igen kevés lehetőség van.” ÁBTL 3.2.1. Bt-910/2. 5. és 8.

63 Uo. 32–37. Tar Ferenc őrnagy javaslatai.

szemlét tartott Pásztor lakása körül, másnap pedig a rezidentúrát vezető Kertész József (fedőneve „Károlyi”) biztosítása mellett az utcán megszólította a mit sem sejtő Pásztor Tamást. Beszélgetésük kezdetben a terv szerint alakult. Pásztor ugyan megkísérelte lerázni Mészáros, de végül megijedt a fenyegetésektől, és hajlandónak mutatkozott az „együtműködésre”. Mészáros úgy értékelte az elhangzottakat, hogy sikerült megfélemlíteni áldozatát és rávenni őt a további ügynöki munkára. Megállapodtak arról, hogy másnap találkoznak, és ekkor Pásztor már dokumentumokat is hoz magával az emigráns szervezetekről. Május 3-án a Parlament közelében lévő Monopol kávéház előtti parkban került sor az újabb találkozóra, amit ismét Kertész biztosított.⁶⁴ Ekkor léptek közbe az osztrák nyomozók: Pásztor Tamás ugyanis erőt vett magán, és május 2-án délután megjelent a Rendőrigazgatóságon, ahol menekültként védelmet kért a szervezési kísérlet ellen. Másnap részletes vallomást tett a rendőrségen, és elnagyoltan ugyan, de beszámolt magyarországi múltjáról, az államvédelemmel való kapcsolatáról is.⁶⁵

A történetek alapján adta ki a Rendőrigazgatóság váratlan sietséggel a már bemutatott közleményét, aligha kétségbe vonhatóan Helmer belügyminiszter utasítására, és így indult el a sajtókampány, ami jószerével meghatározta az események menetét. Ezzel egy időben Helmer telefonon tájékoztatta Raab kancellárt és Figl külügyminisztert. Az ügyre vonatkozó részletes információk viszont csak május 5-én jutottak el mind a belügy-, mind a külügyminisztériumba, és váltak ismertté a sajtó számára. Időközben a magyar követség informális társadalmi kapcsolatain át megkísérelte rábírní Raab kancellárt arra, hogy ejtse az ügyet és az ne kerüljön a kormány elé. Erre Grubhofer államtitkár szerint (aki személyesen járt el Raabnál) ígéretet is tett, sőt a Lapin szovjet nagykövethél vendégeskedő néppárti vezetők – Raab kancellárral az élen – ugyancsak hasonló értelemben beszéltek. Ám a Szocialista Párt vezetőségének május 5-én tartott rendkívüli ülése határozottan kiállt Helmer álláspontja mellett; ekkor a kancellár úgy döntött, hogy nem kockáztat egy koalíciós konfliktust, és a május 6-ai kormányülés napirendjére tűzte a kérdést.⁶⁶

Helmer a kabinet tanácskozásán nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az eset nem történhetett a követség tudta nélkül, és határozott intézkedéseket, így Teleki/Mészáros és Kertész kiutasítását követelte. A kabinetben kialakult vita világosan tükrözte a szovjet nyomásgyakorlástól való félelmet és az ebből adódó bizonytalanságot. A távol lévő Figl külügyminisztert helyettesítő Raab kancellár és a néppárti Gschnitzer külügyi államtitkár egyaránt fokozott óvatosságra intett, és kételyeit fejezte ki a rendőrségi jelentés megalapozottságát, valamint Pásztor személyét illetően is. A kormány többi tagja ezzel szemben eltérő vehemenciával bár, de támogatta az azonnali erélyes fellépés gondolatát. Az ugyancsak néppárti Heinrich Drimmel szóba hozta a magyar diplomaták indokolatlanul nagy szá-

64 A történeteket Mészáros József örnagy két jelentésben foglalta össze: uo. 10–24.

65 ÖStA AdR Ministerratsprotokolle 78a. 8. Mai 1958. I–VIII. mellékletek.

66 MOL XIX-J-36-a 1958. 162/2/sz.t. Puja Frigyes jelentése. 1956. máj. 15.

mát és a budapesti osztrák külképviselet rendőrségi zaklatását. Hangsúlyozta azonban, hogy a kormánynak mindenképpen egységesen kell fellépni, és nem szabad hagyni, hogy az ellentétek felszínre kerüljenek. Végül a kancellárnak mégiscsak sikerült az akaratát érvényesítenie: újabb jelentést kért a belügyminisztertől és közölte, hogy magyarázatot kér a magyar követtől is, a döntést pedig a következő kormányülésre halasztotta.⁶⁷ Miközben a politikai rendőrség vezetője még aznap délután átadta valamennyi dokumentum másolatát a külügyi főtítkárnak, az elégedetlen Helmer személyes hangú levelet írt Julius Raabnak, amelyben gengszterségnek bélyegezte az esetet, hangsúlyozva, hogy egyes „kommunista” külképviseletek sokkal többet foglalkoznak kémkedéssel, mint az államközi kapcsolatok ápolásával. Kérte a kancellárt, hogy vegye nagyon komolyan az ügyet. Közölte, hogy a közbiztonságért felelős miniszterként nem hajlandó tétlenül nézni az „ÁVÓ” garázdálkodását Ausztriában, s amennyiben a külügy nem intézkedik az érintettek kiutasításáról, a hatáskörébe tartozó biztonsági szerveket különleges felhatalmazással látja el a hasonló ügyek megismétlődésének megakadályozására.⁶⁸ Mindezeket egy sajtóértekezleten is elmondta, ahol kitért a magyar menekültek problémáira, jelezvén, hogy mielőbb meg kell szüntetni a menekülttáborokat.⁶⁹ A kormányülésről kiszivárgott hírek és Helmer tájékoztatója nyomán a sajtó mind keményebben folytatta támadását a magyar kormány ellen. Az *Arbeiter Zeitung* főszerkesztő-helyettese, Franz Kreuzer a címlapon közzétett írásában a legsötétebb sztálini időkhöz hasonlította a történeteket, és figyelmeztette a magyar kormányt, hogy felmérhetetlen károkat okoz magának, ha ilyen módszereket alkalmaz, miközben teljesen lejáratja a diplomáciai testületet is.⁷⁰ Az eset egyre erőteljesebb visszhangot váltott ki az osztrák közvéleményben.

A feszült helyzetben továbbította május 7-én este a budapesti osztrák követség a magyar külügyminisztérium rendkívül éles hangú – a bécsi követség közleményéhez hasonló tartalmú – tiltakozó jegyzékét, amely nemesak tiltakozott a „diplomatait” ért zaklatás ellen, de kifejezetten megvádolta az osztrák politikusokat és a hatóságokat a diplomáciai tevékenység akadályozásával és a magyar–osztrák viszony mérgezésével, a rendőrséget pedig koholmányok gyártásával.⁷¹ A jegyzék röviddel azelőtt érkezett a külügyminisztériumba, hogy Raab kancellár Helmer és Fuchs külügyi főtítkár társaságában fogadta Pujá Frigyeset.⁷²

67 ÖStA AdR Ministerratsprotokolle, Verhandlungsschrift Nr. 78. 6. Mai 1958.

68 ÖStA AdR BKA/AA Pol. II. 1958. Ungarn 2. GZ 548.525 (548.667).

69 Kein Schutz für Diplomaten-Spione. Die Presse 1958. máj. 8. 1.

70 *F[ranz] K[reuzer]*: Die AVO-Diplomaten. Arbeiter Zeitung 1958. máj. 8. 1.

71 ÖStA AdR BKA/A Pol. II. 1958. Ungarn 2. GZ 548.525 (548.727); MOL XIX-J-36-a 1958/168.

Pujá Frigyes jelentése. 1958. máj. 9.

72 Puját Teleki/Mészáros és Kertész nagy valószínűséggel részletesen tájékoztatták a balul sikerült akcióról, miként a szovjet nagykövetség állambiztonsági munkatársait is. Mészáros Bécsben „Módra” aláírással készített első jelentésében szerepel: „[–] az eseményekről részletesen tájékoztattuk.” ÁBTL 3.2.1. Bt-910/3. 20. A fekete tollal olvashatatlaná tett részen vélhetően a követ neve állt, hiszen az ő tájékoztatása egy logikus lépés volt.

A találkozó feszült légkörben zajlott le, a magyar követ a diplomáciában szokatlan módon udvariatlanul, sőt kifejezetten durván vitába szállt a belügyminiszterrel, provokációval vádolta a rendőrséget, újból előhozta a forradalommal kapcsolatos Ausztria elleni vádakát. A feltételezett osztrák lépésekkel szemben (az otthonról, Sebes miniszterhelyettestől kapott utasítás szellemében) ellenlépéseket helyezett kilátásba, fenyegetőzött, és garanciákat követelt arra, hogy a követség működését nem fogják zavarni.⁷³ Az osztrák vezetők nem tehettek mást, mint visszautasították a megalapozatlan vádakát és a hangnemet, annál is inkább, mert nyilvánvaló volt, hogy Puja szemérmetlenül hazudik és kötelességszerűen védi a titkosszolgálat embereit.

A Ballhausplatz belső használatra készült analízisei példaszerűen ízekre szedték és visszautasították valamennyi magyar vádat, egyben alaptalannak bélyegezték azokat. Nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a két diplomata-útlevéllal rendelkező személy megsértette a nemzetközi előírásokat, a vendégjogot, amikor egy magyar menekültet zaklatott. Azt már akár humoros megjegyzésnek is tekinthetjük, miszerint semmiképpen sem felel meg a diplomáciai szokásoknak, ha diplomaták a tevékenységüket nyilvános parkokban fejtik ki. A további szakvélemények, így a nemzetközi jogi osztály állásfoglalása alapján a külügyminisztérium egyértelműen leszögezte, hogy a rendőrség által megállapított tényállás helyes volt, a magyarok visszaéltek a diplomáciai mentességgel, ezért „Teleki-vel” szemben, aki nem is volt Bécsben akkreditálva, az idegenrendészet járhatna el, míg Kertészt (akit az állambiztonság tisztjeként⁷⁴ azonosítottak) mint nem kívánatos személyt (*persona non grata*) felszólíthatják az ország elhagyására. Ezzel együtt, miután Kertész esetében a rendelkezésre álló bizonyítékokat gyengének érezték, megfontolásra javasolták, hogy a magyar kormányt – a követen keresztül – felkérjék Kertész azonnali visszahívására. Nem zárták ki azt sem (és ebben Peinsipp követ is megerősítette őket), hogy a magyar kormány válaszlépésként retorziót alkalmaz, és kiutasít egy osztrák diplomatát.⁷⁵

Mindezeket is mérlegelve Raab kancellár május 8-án estére rendkívüli minisztertanácsot hívott össze, ahol hosszú vitát követően megállapodtak a magyar

73 A jegyzék sajtóviszhangja: Die Antwort Österreichs auf die Provokationen Budapests. Das Kleine Volksblatt 1958. máj. 9. 1.; Hinaus mit den AVO.-Diplomaten. Arbeiter Zeitung 1958. máj. 9. 1.; Kadar-„Diplomat” wird ausgewiesen. Die Presse 1958. máj. 9. 1.

74 Kertésztől azt jelentették, hogy az ÁVH tisztjeként 1952–1956 között Belgrádban a követségen teljesített szolgálatot. Bécsi tevékenységéről nem rendelkeztek adatokkal. Azt azonban jelezték, hogy a valódi neve vélhetően Kádas. ÖStA AdR BKA/AA Pol. II. 1958. Ungarn 2. GZ 548.614 IV. melléklet. Az osztrák információk megfeleltek az igazságnak. Helyesen: Kádár József őrnagy, majd alezredes 1945-től dolgozott a politikai rendőrségnél, majd az ÁVH-nál. A Szovjetunióban hírszerző iskolát végzett. 1953. december 28-án nevezték ki, Kertész József néven, a belgrádi rezidentúra vezetőjének, ahonnan 1956 nyarán tért haza. Röviddel később, augusztus végén a bécsi rezidentúrát vette át. Hazatérése után 1962-ig a hírszerzésnél osztályvezető, majd osztályvezető-helyettes. 1962-ben elkerült a BM-ből. ÁBTL 2.8.2.1. 182. Köszönöm Ritter László kollégámnak, hogy kiegészítő információkat bocsátott a rendelkezésemre Kádár belgrádi szolgálati idejéről.

75 ÖStA AdR BKA/AA Pol. II. 1958. Ungarn 2. GZ 548.525 (548.727) és (548.822).

jegyzék visszautasításában és egyidejű közzétételében, továbbá Kertész kiutasításában. Nem volt érdektelen, hogy a Brüsszelben lévő Figl külügyminiszter és Kreisky államtitkár telefonon ismételten óvott a radikális lépésektől. „Telekit” (akit az elhárítás addigra már fénykép alapján ugyancsak azonosított Mészáros Józseffel mint a hírszerzés egyik vezetőjével) vízumtilalommal sújtották. (Ő már 7-én éjjel elhagyta Ausztriát, miként azt a határrendőrség jelentette.) A magyar követet a hosszúra nyúlt tanácskozást követően még aznap, késő este hívták a kancellárhoz. Julius Raab átadta a minisztertanács határozata alapján készített levelet, melyben sajnálkozását fejezte ki, hogy ilyen intézkedésre kényszerültek a történetek miatt, de meggyőződésük, hogy Kertész a jövőben nemcsak nem tudna hozzájárulni a két ország kapcsolatainak normalizálásához, amiben Ausztria érdekelt, de jelenléte az országban nyomasztóan hatna arra. Egyben közölte Kertész *persona non gratá*vá nyilvánítását.⁷⁶

A kormány döntött arról is, hogy telefonon tájékoztatják a négy nagyhatalom misszióvezetőit. Vélhetően annál is inkább, mert a konfliktusról erre az időre már értesült a szovjet nagykövet, aki egy diplomáciai fogadáson a jelen lévő magas rangú osztrák külügyi tisztviselőnek tett megjegyzésével kifejezte rosszallását.⁷⁷ Szigorúan bizalmas tájékoztatásként megküldték a levelet Peinsipp budapesti követnek⁷⁸ és Norbert Bischoff moszkvai nagykövetnek is. Mindemellett a konfliktus lezárásáról értesítették valamennyi külképviselőt. A levélben nyomatékosan hangsúlyozták, hogy a szövetségi kormány a nagy feltűnést keltett ügyben mindent megtett, hogy minél kevésbé terheljék a Magyarországgal való kapcsolatok konszolidálását. Ezt azonban a magyar jegyzék megnehezítette, így a kiutasításról szóló döntés elkerülhetetlen volt.⁷⁹ Ilyen értelemben kommentálták a vezető nemzetközi sajtóorgánumok is az esetet. A tekintélyes *Neue Zürcher Zeitung* arról írt, hogy a rendkívül agresszív hangú magyar jegyzék volt az a lépés, amit az osztrákok nem tudtak lenyelni, noha addig mindent megtettek, hogy elvegyék a dolog életét.⁸⁰

76 ÖStA AdR Ministerratsprotokolle, Verhandlungsschrift Nr. 78a. 8. Mai 1958. A határozat szerint a magyar jegyzéket nem méltatják válaszra, de a kiadandó közleményben megfogalmazzák, hogy a kormány a legelősebben visszautasítja a jegyzék állításait.

77 ÖStA AdR BKA/AA Pol. II. 1958. Ungarn 2. GZ 548.525 (548.708). Lapin nagykövet megjegyzése – „Kár, kár, mindig a tárgyalások késleltetése; mindig kémkedés, kémkedés, ez már nevetséges” – az indiai nagykövet fogadásán hangzott el, ahol Lapin részletesebb információkat szeretett volna hallani az osztrák diplomatától, de tolmács hiányában erre nem kerülhetett sor. Lapin mondását választotta 2006-ban tanulmánya címéül *Andreas Gémes*: „Schade, schade, immer Spionage!” In: *Die ungarische Revolution und Österreich 1956*. Hrsg. Ibolya Murber-Zoltán Fónagy. Czernin, Wien, 2006. 207–242. A Teleki-Kertész-ügyet a 230. oldalon említi.

78 Eredetileg telefonon akarták vele közölni, hogy „Telekit” Mészárossal azonosították, mégpedig azzal a szándékkal, hogy a nyilvánvalóan lehallgatott beszélgetésből a magyarok szerezzenek tudomást Mészáros lebukásáról. Ettől azonban végül eltekintettek. ÖStA AdR BKA/AA 1958. Ungarn 2. GZ 548.525 (549.010).

79 Uo. GZ 548.525 (548.825).

80 Verschärfte Spannung zwischen Wien und Budapest. *Neue Zürcher Zeitung* 1958. máj. 10. 3.

A nyilvánosság számára az ügyet Raab kancellár május 10-én mondott rádióbeszéde zárta le, melyben ismertette a kormány álláspontját, hangsúlyozva, hogy a magyar diplomaták visszaéltek a vendégjoggal és a diplomáciai mentességgel.⁸¹

Az osztrák kormány határozott fellépése világosan jelezte, hogy minden politikai kompromisszumkészség mellett vannak olyan határok, melyeken túl nem hajlandók hátrálni és eltérni a magyar állambiztonság akcióit. Mindkét fél tudatában volt azonban annak, hogy a zsákutcából valamilyen kiutat kell találni, és folytatni kell a tárgyalásokat előkészítő alkudozásokat. Ezt követelte egyfelől a Szovjetunió enyhülési politikája és Magyarország nemzetközi helyzetének javítása, másfelől Ausztria külpolitikai érdeke, elsősorban a Moszkvához fűződő viszonya, Raab kancellár küszöbönálló moszkvai utazásának előkészítése.

Münnich Ferenc miniszterelnök május 11-én a lengyel párt- és kormányküldöttség tiszteletére adott fogadáson a United Press tudósítója kérdésére válaszolva (bírálvá ugyan Helmer belügyminisztert) hangsúlyozta a két ország egymásra utaltságát, és közölte, hogy Magyarország mindent megtesz a kapcsolatok javításáért. Sík Endre külügyminiszter nem kívánta kommentálni az eseményt.⁸² Ő viszont május 13-án Puja Frigyeset arra utasította, hogy azonnal válaszoljon Raab kancellár Pujához intézett levelére, és egyben megküldte a válaszlevél szó szerinti szövegét is. Ebben már csak Kertész/Kádár személyéről esett szó, akit „egy Magyarországon már többször leleplezett hírhedt szélhámos és provokátor” megrágalmazott. A levél fenntartotta ugyan a külügy korábbi álláspontját az események értékeléséről, de nyomatékosan hozzáfűzte, hogy a magyar kormány, hasonlóan Ausztriához, változatlanul a kapcsolatok javítására törekszik és érdekelt azok normalizálásában. Utalt a hamarosan megkezdődő tárgyalásokra és azok várható eredményességére. Végül, nyilván ellensúlyozni kívánván Pujának a konfliktus során tanúsított udvariatlan magatartását, jó egészséget és sok sikert kívánt Raab utazásaihoz.⁸³ Puja Frigyes eleget tett az utasításnak, de a Budapestre küldött terjedelmes jelentésében példátlan módon vitába szállt saját minisztériumával, közvetve saját miniszterével, számon kérve, hogy miért nem éltek ellenlépéssel, kiutasítással, miért küldték el a levelet a kancellárnak. Az ügyet változatlanul provokációnak minősítette, és úgy ítélte meg, hogy ezzel jelentősen gyengültek a magyar tárgyalási pozíciók.⁸⁴ Puja véleménye feltételezi szoros összefonódását az állambiztonság szerveivel, hiszen nála senki sem ismerte jobban a bécsi követség személyzetének összetételét és az akció valódi hátterét. Annál is inkább, mert Pammer miniszteri tanácsos, a kémelhárítás vezetője – miként a Hámori- és Sipos-ügyben

81 Raab über den Zwischenfall mit Ungarn. Die Presse 1958. máj. 12. 2.

82 ÖStA AdR BKA/AA Pol. II. 1958. Ungarn 2. GZ 548.525 (548.858). A kancellári hivatal sajtószolgálatának jelentése május 12-én.

83 Uo. GZ 548.525 (549.011).

84 Iratok i. m. (4. jz.) 99–103. (29. sz. dokumentum). Puja Frigyes május 15-én kelt jelentését júniusban másolatban megküldték Münnich Ferencnek, Biszku Bélának és Szilágyi Dezsőnek is. MOL M-Ks 288. fond 32/1958. ő. e. 110–116.

is – július folyamán világossá tette Beck István tanácsos számára, hogy megbízható információik vannak az ügy minden részletéről. „A Teleki–Kertész-ügyben ők látták a reális valóságot, mint az osztrák elhárítás vezetője kénytelenek [!] voltak Ausztria védelmében az intézkedéseket megtenni” – írta a beszélgetésről készült feljegyzésében a jelen lévő állambiztonsági titkos munkatárs. Igaz, a képet jelentősen árnyalta, hogy Pammer, miként januárban az osztrák diplomácia tette, maga is felmentette a követséget az állambiztonsággal való összejátszás gyanújától („A követség nem ismerhette a részleteket, mert Teleki=Lukács nem tartozik a követséghez, a külügyhöz, hanem az ÁVH-hoz. Kertész pedig nem mondhatott mást, mint amit mondott”).⁸⁵

Az osztrák külügy politikai osztályának szakértői ezzel egy időben hosszabb feljegyzést készítettek a tanulságokról, melyben ugyancsak kifejtették kétségeiket a konfliktus kezelését illetően. Ám egészen más oldalról közelítve: a tanulságokat és a kibontakozást keresve. Álláspontjuk a kormányon belüli eltérő véleményekhez hasonlóan óvatosságra intett. Mindenekelőtt – természetesen nem megkérdőjelezve a kormány döntésének helyességét – elhamarkodottnak ítélték a nyilvánosság azonnali tájékoztatását, amivel lényegében leszűkítették a kormány mozgásterét. Miként írták, egy diszkrétebb eljárás hasonló eredményhez vezethetett volna, de csökkentette volna a presztízsháborúval járó rizikót. A jövőt illetően szükségesnek tartották, hogy legfelső szinten mielőbb döntést hozzanak a normalizálásra irányuló tárgyalások ügyében, annál is inkább, mert a magyar kormány utolsó jegyzékében elfogadta a sokat vitatott diplomáciai szintet. Úgy ítélték meg, hogy Magyarországra a szovjetek nyomást gyakoroltak a tárgyalásokkal kapcsolatban, és Budapest ezért nem élezte tovább a vizályt, nem utasított ki osztrák diplomatát. Figyelemre méltó volt, hogy az elemzés Pásztor tisztségei kapcsán felvetette a magyar emigránsok politikai tevékenységével szembeni szigorúbb mérce alkalmazását is. Véleményük szerint a menedékjogot kapott magyar emigránsoknak meg kellene tiltani a politikai tevékenységet, és nem kellene megengedni, hogy valaki egy emigráns szervezet főtitkára legyen Párizsban, miközben Ausztriában menedékjogot élvez.⁸⁶

A balul sikerült akció tanulságairól hazatérését követően Teleki/Mészáros két jelentést is készített. Ezekben a beszerzési kísérlet tervét továbbra is reálisnak értékelte, úgy vélte, hogy döntő hibát nem követtek el.⁸⁷ A terv Mészáros szerint Pásztor árulásán bukott meg, akit vélhetően az amerikaiak ösztönöztek erre a lépésre. (Igaz, arról nem szólt, hogy elbizakodottságukban észre sem vet-

85 ÁBTL 3.2.4. K-232/1. „Horváth” titkos munkatárs jelentése. Bécs, 1958. júl. 13.

86 Uo. Az United Press idézett jelentésének tükrében a feljegyzéshez hozzáfűzték, hogy most már meg kellene kezdeni a tárgyalásokat a magyarokkal.

87 1958. június 2-án a II/3. osztály (hírszerzés) értekezletén ezzel szemben Tar Ferenc őrnagy szóvá tette, hogy a bécsi akció rosszul volt előkészítve, nem beszéltek meg, csak a szovjet tanácsadóval, és utána sem elemezték a hibákat, nem tárgyalták meg, hogy mit tesznek majd Pásztorral. ÁBTL 1.6. II/3. 63–947. A II/3. osztály értekezletének jegyzőkönyve. 1958. jún. 2.

ték a rájuk váró osztrák nyomozókat.) Noha az ügy egyes részleteinek tisztázásával még 1959 augusztusában is foglalkozott a hírszerzés,⁸⁸ ettől kezdve az állambiztonsági szervek a hangsúlyt a Pásztor elleni megtorló és kompromittáló tervek (a börtönévekben végzett besúgótevékenységére vonatkozó dokumentumok megküldése az emigráns sajtónak, édesanyja fenyegetése és zsarolása) kidolgozására helyezték, melyeket a következő két évben folyamatosan hajtottak végre.⁸⁹ Pásztornak azonban végül sikerült kivándorolnia az Egyesült Államokba, és ott élt a haláláig.

Összegezve a hidegháború átlagos éveiben akár rutinügynek is tekinthető konfliktus tanulságait, mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy 1958 tavaszán, ha sok akadállyal is, de esély kínálkozott a magyar–osztrák kapcsolatok normalizálásának megkezdésére. Ezt kívánta mindkét ország érdeke és nem utolsósorban a Szovjetunió által szorgalmazott enyhülési politika is. A budapesti és bécsi külügyminisztériumok ennek megfelelően vívták küzdelmüket a tárgyalási szintek, témák és időpontok körül. A rendezésnek azonban nem csupán támogatói voltak a két országban, hanem ellenzői is. Ausztriában a kormányban a belügyi tárcát is birtokló Szocialista Párt engesztelhetetlenül anti-kommunista politikusai igyekeztek megnehezíteni a megállapodásokat, míg Magyarországon egyes szektáns külügyi vezetők és az állambiztonság hozzájuk hasonló felfogású, önnön tevékenységüket folyamatosan igazolni kívánó irányítói tettek meg mindent szándékosan és rövidlátóan a diplomáciai erőfeszítések megakadályozására. Így fordulhatott elő, hogy egy harmadrendű jelentőséggel bíró, kétséges sikerű beszerzési kísérletet akkor indítottak útjára, amikor éppen lehetőség kínálkozott a külpolitikai előrelépésre. Az akció, melyet főnökei jóváhagyásával a magyar hírszerzés egyik alosztályvezetője és több, a bécsi követségen diplomáciai fedésben működő munkatársa készített elő és hajtott végre – némi ellentmondásban a szovjet diplomácia erőfeszítéseivel: a Budapesten és Bécsben működő szovjet tanácsadók támogatásával – kitűnő alkalmat kínált az osztrák rendőrség fellépésére, a kádári Magyarország elleni közhangulat élénkítésére. A magyar külpolitika szempontjából a bécsi fiaskó láthatóan dokumentálta, hogy milyen erős az összefonódás a magyar külügyi szolgálat és az állambiztonság között, ami ismételten elvezetett a két ország között lassan épülő bizalom mélypontra csökkenéséig. Ez jelentette a leg súlyosabb deficitet, amit csak hosszú hónapok során lehetett ellensúlyozni.⁹⁰

88 1959. augusztus 7-én készített jelentésében Kádár (Kertész) József alezredes mint a bécsi rezidentúra volt vezetője beszámolt arról, hogy Pásztor május 2-án délután egyik jó barátjától – nem mellesleg az állambiztonság „Blum” fedőnevű ügynökétől – kért tanácsot. „Blum”, aki nem tudott kapcsolatba lépni tartótisztjével, Szombat József őrnaggyal, követségi titkárral, azt javasolta, hogy utazzon el Bécsből. Ő ehelyett a rendőrségre ment. Azaz körültekintőbb módszerekkel a fiaskó még így is elkerülhető lett volna. ÁBTL 3.2.1. Bt-910/3. 43–44.

89 Uo. 29–30. Javaslat. 1958. jún. 12.; uo. 31–32. Jelentés. 1958. okt. 28.; uo. 36–39. Javaslat. 1958. dec. 9.; uo. 49–50. Javaslat. 1960. okt. 13. Az édesanya nyugdíjának megvonására tett javaslatot a Nyugdíjfolyósító Intézet főigazgatója elutasította, tekintettel a jogi alap hiányára.

90 A továbbiakról ld. Iratok i. m. (4. jz.) 19–20. (Bevezető) és 108–109. (31. sz. dokumentum).

Még úgy is, hogy az osztrák kormányzati szervek maguk kínálták fel a lehetőséget az informális elhatárolódásra, amire azonban Puja Frigyes még három évtizeddel később sem vállalkozott emlékirataiban.⁹¹

LAJOS GECSÉNYI

FIASCO AT VIENNA

DIPLOMACY IN THE SHADOW OF STATE SECURITY: THE “TELEKI-KERTÉSZ” AFFAIR – 1958

Within the framework of the Hungarian state security the various secret services specialising in intelligence and counter-espionage came into existence gradually after the communist takeover in 1948. Their area of operation soon extended over the Ministry of Foreign Affairs and the Hungarian embassies abroad. Their fellows, as in all countries in the world, were also employed by the embassies immediately in a diplomatic status. The Hungarian secret services established at the Hungarian embassy at Vienna a department, a so-called residence, as early as 1950. One of its major tasks was to observe the emigrees living in Austria and to subvert emigrant organisations. After the Revolution of 1956 the relations between the two neighbouring countries reached a nadir. The reconstruction of the mine barrage along the border, the reception of tens of thousands of Hungarian refugees, and the unjust accusations against Austria with regard to the support given to the revolutionaries, could not fail to have a serious negative effect on the relationship between Vienna and Budapest. Yet, in fact, both countries were interested in the solution of the problems, and it was also urged for from the background by Soviet foreign policy. The way out from the conflict was long and difficult. The first important step was the meeting in November 1957 at Vienna of the two ministers of foreign affairs, where it was agreed upon that negotiations would be started. Yet it soon became evident that the opinions seriously diverged on the method and content of these negotiations. Solution was slowly outlined in the course of foreign consultations, although the revelation of the activities of Hungarian state security agents in Austria repeatedly exerted a harmful influence on the atmosphere of negotiations. An especially grave incident took place in May 1958 at Vienna, when a state security officer, with a diplomatic passport, was assisted by the first secretary of the Hungarian embassy (in fact, an officer of the secret police himself) in trying to blackmail a well-known Hungarian emigree, former MP, and Austrian secretary of the so-called UN Committee of Five, into cooperation. Upon orders by Oscar Helmer, minister of home affairs, the Austrian counter-espionage service not only prevented the action but immediately publicised it, which led to a storm of public indignation. Due to the gravity of the affair, the Austrian government dealt with it in two sessions (one of them extraordinary), looking for the means of a peaceful solution to the crisis. The Hungarian Ministry of Foreign Affairs, on the other hand, took a deliberately provocative stance, falsifying the course of events and refusing to accept the facts themselves, which in the end led to the expulsion of the two pseudo-diplomats. After the leaders of the foreign affairs in both countries had considered the possible consequences of an escalation of the crisis, the conflict was appeased, but it had profoundly undermined Austrian confidence in the Hungarian government.

⁹¹ *Puja F.*: i. m. (9. jz.) 190.

NEUMANN TIBOR

„Egytelkes nemes”

Egy középkori fogalom magyarázatához*

Régóta közismert, hogy a középkori Magyar Királyság lakosságának 4-5%-át kitevő nemesség többségét a szerény birtokvagyonnal rendelkező kisenemesség, és ezen belül is az úgynevezett egytelkes nemesség (*nobiles unius sessionis*) tette ki.¹ A történeti köztudatban e kifejezést igen gyakran tévesen értelmezik: egy tulajdonképpen önálló, a nemesség legalján elhelyezkedő társadalmi rétegnek tekintik, és ennek kapcsán szokás őket birtoktalan, szegény- vagy parasztnemeseknek is nevezni.² Általában azt olvashatjuk róluk, hogy kizárólag egy nemesi telekkel, ám teljes körű országos nemesi jogállapottal rendelkeztek, de már megelőlegezve is elmondhatom, hogy e meghatározás is számtalan sebből vérzik. Az alábbiakban tehát e fogalom jelentésével és ezzel összefüggésben néhány tanulságos Nyitra megyei példával szeretnék foglalkozni. Mielőtt azonban ezt megtenném, valamit hangsúlyoznom kell: vizsgálataim során azt tekintem egytelkes nemesnek, akit a források annak neveznek. Bár ez már-már nevetségesen egyértelműnek hangzik, mégsem az. A hagyományosan vett középkorból ugyanis – egy-egy példától, főként adójegyzékektől eltekintve³ – nem rendelkezünk olyan forrásokkal, amelyek egy vagy több

* Jelen dolgozat 2010-ben megjelent szlovákul a *Forum Historiae* internetes folyóirat 4. évfolyamának 2. számában „Jednousadlostný šľachtic. K objasneniu stredovekého pojmu” címmel.

1 Pl. *Maksay Ferenc*: „A sok nemes országa”. In: Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Akadémiai, Bp., 1984. 277–296.; *Kubinyi András*: A Magyar Királyság népessége a 15. század végén. *Történelmi Szemle* 38. (1996) 146–147.; *Uő*: Nemesi szabadság–jobbágyi szabadság. Falusi önkormányzat a késő középkorban. In: A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk. Klaniczay Gábor–Nagy Balázs. ELTE BTK Közép- és Korajútkori Egyetemes Történeti Tanszék, Bp., 1999. 245. (A szerző szerint a népesség 4,4%-a volt nemes, ezen belül 2,9% egytelkes nemes.)

2 Az egytelkes nemesek mint nemesi kiváltsággal rendelkező parasztok, parasztnemesek: *Kubinyi András*: Nemesi szabadság i. m. (1. jz.) 245–246. – Mint egytelkes vagy szegény nemesek: *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. Akadémiai, Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 16.) I. 6–8. – A terminológiai kérdésekre és további szakirodalomra ld. *Neumann Tibor*: A Vízköz kisenemesi társadalma a középkorban. *Századok* 136. (2002) 417–450., főként 443–448.

3 Pl. *Solymosi László*: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. In: *Tanulmányok Veszprém megye múltjából*. Szerk. Madarász Lajos. Veszprém M. Levéltár, Veszprém, 1984. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) 207–211.; *C. Tóth Norbert*: Lehetőségek és feladatok a középkori járásek kutatásában. *Századok* 141. (2007) 434–451. (Zala megye két járásának 1513. évi adóösszeírása.)

nemest egytelkes nemesnek neveznének. Sok más megye mellett az általam jobban ismert Nyitrában is csak a mohácsi csatát követő időszakból fennmaradt adóösszeírások⁴ segíthetnek abban, hogy pontosan meghatározzuk e csoport tagjait. Az egytelkesek vizsgálatánál tehát nem tudunk mást tenni, mint hogy a kora újkori adóösszeírásokban található családokat az időben visszafelé haladva nyomon követjük. Ez a módszer, bár a kényszer szülte, mégis rendkívül tanulságos eredményeket hoz.

A legkönnyebb természetesen azt cáfolni, hogy az egytelkesek kizárólag egy telekkel rendelkeztek. Számtalan esetben hallunk ugyanis olyan nemesekről, akiknek egyszerre több, akár hat telke is van, de persze olyanokról is, akiknek összes vagyona egy nemesi telek töredékrészére (negyedére, ötödére, hatodára) korlátozódik.⁵ Hogy mégis miért hívják őket egytelkesnek, azt a középkori törvények egyértelműen megmagyarázzák, amikor a *nobilis unius sessionis* szinonimájának tekintik a *nobilis iobagiones non habent*, azaz a jobbággal nem rendelkező nemest. Nyitra megyében több esetben találkozunk olyan személlyel, akit bár az egytelkesek között írnak össze, hiszen a megyében nincs jobbágya, végül mégis mentesítik az adófizetés alól, arra hivatkozva, hogy Trencsén megyében viszont rendelkezik jobbágyokkal.⁶ Az egytelkes nemesnek tehát lehetett ugyan több telke, de azok *nemesi telkek* voltak, vagy ami szintén gyakran előfordul, jobbágylakó nélküli, azaz *puszta jobbágytelkek*. Bár az egytelkes nemes kifejezést először Mátyás király 1463. évi törvénye használja,⁷ a „jobbággal nem rendelkező” szinonima az 1397. évi temesvári országgyűlés óta gyakran szerepel a törvények rendelkezéseiben.⁸

4 Magyar Országos Levéltár (= MOL) E 158 Conscriptioes portarum, Nyitra megye. (Filmtári jelzet: 1640–1641. doboz.) – A megyének 1526 előtt csak egy adójegyzéke ismert, amely egy járást foglal magában, ld. *Neumann Tibor: Nyitra megye hegyentúli járásának kamarahaszna-összeírása 1452-ből*. In: *Honoris causa. Emlékkönyv Engel Pál tiszteletére*. Szerk. Neumann Tibor–Rác György. MTA TTI-PPKE BTK, Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. – *Analecta Mediaevalia III.*) 183–234.

5 Egy-egy példa ezekre: *Neumann T.: Vízköz i. m.* (2. jz.) 437–438., 443.; *Uő: Nemes vagy jobbágy? Egy Turóc megyei késő középkori jogszokás elemzése*. *Levéltári Közlemények* 75. (2004) 93–116., főként 100.

6 Az 1549. évi adójegyzékekben (MOL E 158 Nyitra megye) Kerencs és Bacskafulva egytelkeseiről jegyezték fel, hogy Trencsén megyében jobbágyokkal rendelkeznek (1. összeírás fol. 270r–v, 2. összeírás fol. 209r).

7 1463:2. tc. *Decreta Regni Hungariae 1458–1490. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis–Geisa Érszegi–Susanna Teke*. Akadémiai, Bp., 1989. (*Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 19.; = DRH II.*) 134.

8 1397:6. tc.: „Minores autem nobiles iobagionibus orbati et privati”, „nobiles persone iobagionibus carentes”. *Decreta Regni Hungariae 1301–1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis–Vera Bácskai*. Akadémiai, Bp., 1976. (*Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.: Fontes 11.; = DRH I.*) 161–162. – 1397:66. tc.: „nobiles pauperes iobagionibus carentes”. Uo. 173. – Vö. 1492:20. tc.: „nobiles autem unius sessionis utputa iobagiones non habentes”. *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvények*. Szerk. Nagy Gyula–Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Franklin, Bp., 1899. (= *CJH I.*) 492.

Az egytelkes kifejezés tehát azt hangsúlyozta, hogy az ilyen nemesnek nincsen megadóztatható jobbágytelke. Mivel Magyarországon az adózás és a hadkiegészítés is a népes jobbágytelkek számbavételén alapult, ezért a késő középkori magyar uralkodók hamar igyekeztek megadóztatni azt a népes nemesi réteget, amely addig kiváltságai miatt teljesen kicsúszott a teherviselés alól. Nem lehetetlen, hogy e törekvésre az egyház szolgáltatta a példát, amely szerette volna a jobbágy nélküli nemeseket bevonni – olykor átmeneti sikerrel – a tizedet fizetők körébe, noha ezt Zsigmond király 1397. évi törvénye óta számtalan középkori dekrétum tiltotta.⁹ Az oszmán-törökök előretörése miatt először természetesen a katonai terhek kerültek előtérbe: az egytelkeseknek rendszerint fejenként kellett hadba vonulniuk, máskor viszont változó számú – például 10, 20 vagy 36 – egytelkesnek kellett egy-egy íjászt kiállítania.¹⁰ Az első uralkodó, aki az egytelkesekre pénzben fizetendő adót rótt ki, Habsburg Albert volt 1439-ben, amikor őket is száz dénár rendkívüli adóval sújtotta.¹¹

Hangsúlyoznunk kell, hogy a tizedmentességet, illetve annak ritka szabályozását leszámítva, hogy nem szükséges teljes számban képviseltetniük magukat az országgyűlésen,¹² a magyarországi törvényekben csak és kizárólag akkor hallunk egytelkesekről, amikor az uralkodó adóval vagy katonai kötelezettséggel terhelte őket. Ezt a gondolatot hamarosan továbbvezetem, de pillantsunk rá előbb Nyitra megye 1530–1540-es évekből fennmaradt adójegyzékeire.

Ezek legfontosabb hozadéka mindenképpen az, hogy az egytelkes nemesi listákon nem csak nemesi jogállapotú személyek találhatók. Itt írták össze például az esztergomi érsekség és a nyitrai püspökség egyházi nemeseit, más néven prédiálisait is, és nem is tüntették fel ezek eltérő jogi állapotát.¹³ Mellettük több olyan személyt, illetve csoportot is találhatunk, akik nem rendelkeztek nemesi jogállapottal, mégis – az adott év rendelkezéseinek megfelelően – mentesültek az adófizetés alól vagy éppen egytelkes nemesként adóztak. A legszélsőségesebb

9 1397:66. tc. DRH I. 173. – 1405: „Et quia nihil esset nobilitatis insigne, si ab inferioribus non differret, volumus igitur et presentis ordinatione sanximus, ut nullus nobilis regni nostri, vero scilicet nobilitatis titulo insignitus, etiam si iobagionibus omnino careat, ad decimas dicari et ad ipsarum decimarum super eum fortassis dicatarum solutionem compelli, astringi et artari debeat atque possit modo aliquali.” DRH I. 216. – 1439:28. tc. Uo. I. 294. – 1440:1. tc. Uo. I. 312. – 1447:36. tc. Uo. I. 370. – 1458:24. tc. DRH II. 97. – 1468:6. tc. Uo. II. 176. – 1470:3. tc. Uo. II. 186–187. – 1492:50. tc. CJH I. 512. – 1500:29. tc. Uo. 660. – A későbbi törvények hangsúlyozzák, hogy az egytelkesek csak saját telkük erejéig mentesek a tizedfizetés alól, ha más földjén birtokolnak szőlőt vagy szántót, e kiváltságuk nem érvényesül.

10 1459:11. tc. DRH II. 113.; 1464. évi suppl. 4. tc. Uo. 154.; 1492:20. tc. CJH I. 492.; 1498:1. tc. Uo. 596.; 1498:16. tc. Uo. 604.

11 1439: DRH I. 305.

12 Az 1447:28. tc. elrendeli, hogy a jobbágytalan és a húsznál kevesebb jobbággal rendelkező nemeseknek nem kell megjelenniük az évenként tartott országgyűlésen: DRH I. 368. – Az 1498:1. tc. úgy rendelkezik, hogy tíz egytelkes közül egy jelenjen meg az országgyűlésen: CJH I. 596.

13 Az esztergomi érsekség *Liber Sancti Adalberti* című urbáriuma (MOL E 156 Urbaria et conscriptiones fasc. 45. no. 25.) 1553-ban a következő Nyitra megyei, prédiálisok lakta településeket sorolja fel: Kiskér, Cétény, Pan, Néver, Dicske. Valamennyien az érseki prédiálisok verébélyi székéhez tartoztak.

eset Jan zo Žerotína nagy hatalmú morva báró özvegyének felvétele az egytelkesek közé. Férje egykor Szokolca királyi város zálogbirtokosa volt, és ahogy a szakolcai házaikban lakó nemeseket, úgy az ott házzal rendelkező özvegyet is összeírták.¹⁴ A legérdekesebb eset viszont az 1467-ben Jan Svehla zsoldosvezért fogságba ejtő turai jobbágyok esete: őket és utódaikat Mátyás király örökre felmentette az állami adó fizetése alól, de meghagyta őket Guti Ország Mihály csejtei uradalmának alávetve, jobbágyként, miáltal az összeírások olykor „Svehla nemesei”, „Svehla szabadjai”, vagy „Svehla királyi nemesei” névvel illetik őket.¹⁵ Azaz földesúri adót fizettek az Országoknak, de az állami adó alóli mentességük miatt már-már nemesnek számítottak. Kiváltságukat a kora újkori Habsburg-uralkodókkal többször megerősítették: e privilégiumokban már rendre nemesnek nevezték őket.¹⁶ Az ugyan magától értetődő, hogy a nemesi státusszal együtt járt az adómentesség, az ő esetükben viszont ez éppen fordítva érvényesült: idővel az adómentesség hozta magával a nemességet. Pozsony megyéből olyan egytelkest is ismerünk, aki mezővárosi jobbágyként szegődött el a pozsonyi préposthoz majorosnak (*alodiator*), így annak egyházfai nemesi telkén élt családjával. Ő ráadásul a gazdagabb egytelkesek közé tartozott.¹⁷

Az is bizonyos, hogy egytelkesek között szerepelnek olyanok, akik leányági örökösödés útján jutottak telkeikhez, és akiket a 16. század első felében már nem tekintettek teljes jogú nemesnek – az úgynevezett anya utáni (*post matrem*) és feleség utáni (*post uxorem*) nemességre gondolok –,¹⁸ de mivel nemesi telken éltek, egytelkesként adóztak. Bár a szakirodalom ezzel összefüggésben úgy véli, hogy a 15–16. század fordulóján lezárult a nemességbe való könnyű bejutás lehetősége,¹⁹ ezt a megállapítást néhány helyi példa mindenképpen árnyalja. Zsúkon

14 Személyére ld. *Neumann Tibor: A Korlátkövek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században.* Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2007. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 5.) 77–80. – Az özvegy az 1542. évi egytelkes nemesi listán (MOL E 158 Nyitra megye) szerepel: „relicta domina Elena condam domini Syrothynczy” (p. 502.).

15 Pl. MOL E 158 Nyitra megye 1531. évi adójegyzék p. 39–40.: „liberi swelle”; uo. 1533. évi adójegyzék p. 202.: „nobiles regii VIII swella”; uo. p. 204.: „liberi per svellam”, „liberi per ius Svella” stb. – Ez idő tájt már a csejtei uradalom több településén éltek. Általában az adott településeken belül tesznek róluk említést, de pl. 1546-ban (uo. 1546. évi adójegyzék p. 585.) az egytelkes nemesek között sorolják fel őket. Történetükről más helyen szeretnék részletesen írni.

16 1590-ben I. Rudolf királlyal: MOL A 57 Libri regii 4. kötet p. 668–670. (Ekkor a következő formában adták meg a nevüket: „nobilium Martini, Iacobi et Matthiae Sedo vocatorum, fratrum carnalium in possessione Koztolna commorantium, filiorum vero nobilis quondam Emerici filii providi Marcy fratris providorum quondam Iacobi et Georgii eotunc colonorum in possessione Thwan vocata commorantium”. Vö. II. Ferdinánd 1628. febr. 24-i megerősítésével: Uo. 7. kötet p. 700–707. – Vö. Nyitravármegye. Szerk. Sziklay János–Borovszky Samu. Országos Monográfia Társaság, Bp., é. n. (Magyarország vármegyéi és városai IV.) 165.

17 *Neumann T.: Vízköz i. m. (2. jz.) 429.: 71. jz., 447.*

18 *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András: Magyarország története 1301–1526.* Osiris, Bp., 1998. 313–314.; *Neumann T.: Vízköz i. m. (2. jz.) 436–439.*

19 *Fügedi Erik: Az Elefánthyak. A középkori nemes és klánja.* Osiris, Bp., 1999. (Osiris Mikrotörténelem) 10–11.

egy egytelkest írtak össze, akiről tudjuk, hogy korábban helyi jobbágy volt, de 1539-ben szolgálataiért kapott uraitól, a Majtényiaktól két darab fél pusztát jobbágytelket és két szőlőt. Mivel a következő évben e magánadományt a királyi helytartó, Thurzó Elek is megerősítette, a jobbágyból nemes lett.²⁰ Hasonló jelenséggel találkozunk a kissarlói Vancsa család esetében. A három jobbágytestvér 1521-ben saját földesuruktól vásárolta meg tetemes összegért, 200 forintért Kissarló birtok felét, amely 4 népes és 3 pusztát jobbágytelket jelentett, köztük saját telküket.²¹ A hét telket nyilván felosztották egymás között, hiszen húsz évvel később már egytelkes nemesként tűnnek fel a forrásokban.²²

A fenti példák közül az egyházi nemesek avagy prédiálisok lógnak ki a legjobban, hiszen egy országos léptékben is számottevő, ráadásul jogi kötöttségeikben a nemességtől jelentősen eltérő csoportról van szó. Egyáltalán nem meglepő azonban, hogy az 1540-es években az egytelkesek között találjuk őket. A Zsigmond korra megszilárdult kiváltságaik ugyanis – leszámítva, hogy alá voltak vetve főpapjuknak és külön törvényszékük volt – csaknem teljes egészében azonosak voltak a nemességgel. A Nyitra megyei prédiálisok Zsigmond királytól kapott 1411. évi kiváltságlevelében szintén adó- és vámmentesek voltak, esküjük egyenlőnek, vérdíjuk pedig azonos értékűnek számított a nemesekével, és még a nemesség tagjainak fenntartott királyi emberi (eseti) feladatkört is magukra vállalhatták.²³ Ugyanúgy adták ki birtokaikból a hitbért és a leánynegyedet, mint a nemesek, akikhez hasonlóan tizedmentességet élveztek.²⁴ Egy 16. századi összeírásuk kiemeli, hogy teljes mértékben olyan szokások szerint élnek, mint a lakhelyükül szolgáló megyében a nemesek.²⁵ (Hozzátehetjük persze, hogy az újkorban ez alól kivételt képez a címer és a nemesi előnév használata, hiszen ezek számukra tiltottak voltak.)²⁶

20 Skoda János zsúki jobbágy adományt kap: Státny archív v Nitre (Nyitraivánka), Uzsoviccs cs., könyöki 57. doboz, Időrendi sorozat 1540. – Skoda János zsúki egytelkes nemes egy nemesi telek után fizet adót: MOL E 158 Nyitra megye, 1549. évi adójegyzék, fol. 255v.

21 Slovenský Národný Archív (Pozsony; = SNA) Garamszentbenedeki konvent hiteleshelyi lt., Protocollum B. (Fényképen: MOL Diplomataikai Fényképgyűjtemény [= DF] 206 797.) p. 176–177.

22 MOL E 158 Nyitra megye, 1542. évi adójegyzék, p. 501. (Kissarló: „Matheus Wanicza”, „Iacobus Wanicza”).

23 *Ethey Gyula*: A verebélyi érseki nemesi szék (Különlenyomat a *Magyar Családtörténeti Szemle* 1941. évfolyamának V–1942. VIII. számaiból.) 42–44., I–II. (A könyvbe fűzött melléklet.)

24 „illi, qui hactenus a solutionibus decimarum semper exempti fuerunt (prout sunt nobiles unius sessionis in eorum terris propriis et praediales certarum ecclesiarum salvis tamen iuribus ipsarum ecclesiarum)”. 1500:29. tc. CJH I. 660.

25 „Nobiles vivunt omnibus consuetudinibus illorum comitatum, ubi resident...”. MOL E 156 fasc. 45. no. 25. Liber Sancti Adalberti, 1553. – Az 1500:29. tc. megemlíti, hogy az egytelkes nemesek és bizonyos egyházak prédiálisai eddig is mentesek voltak a tizedfizetés alól: CJH I. 660.

26 *Ethey Gy.*: i. m. (23. jz.) 42–44.; *Székely Ottokár*: Az egyházi nemesség. A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 5. (1935) 38–40.; *František Oslanský*: Predialisti Ostrihomského Arcibiskupstva na Slovensku do začiatku 16. storočia. *Historický časopis* 34. (1986) 4. sz. 487–508.

Feltűnő, hogy a középkori törvények általában nem foglalkoznak az egyházi nemesekkel, ami azzal együtt, hogy rendszeren nem voltak jobbágyaik, azt sejteti, hogy az egytelkesekre vonatkozó törvények általában rájuk is kiterjedtek. Mátyás király ugyanakkor igyekezett őket elválasztani az egytelkesektől, hogy a jobbágyokkal azonos mértékben adóztathassa meg őket – ez olykor sikerült is neki.²⁷ Később azonban a Jagelló királyok többször is hangsúlyozták az egytelkes nemesekkel azonos kötelezettségeiket. A két csoport egymáshoz való közeledését az 1522. évi törvény is kiemeli: ekkor úgy fogalmaztak, hogy az egyházi nemesek, akik „a nemesek kötelezettségeit teljesítik, vagyis nemesnek tartják őket”, az egytelkesekkel azonos módon tartoznak az adót megfizetni.²⁸ E fejlődés egyik további állomása az, hogy az 1546. évi törvény már egyenesen *királyi* és *egyházi* egytelkes nemesekről ír!²⁹ Egyértelmű mindebből, hogy a két, hasonló körülmények között élő réteg közeledése vagy távolodása az adóztató akaratán (és persze érdekérvényesítő képességén) is múlt.

A fentiekből világosan következik, hogy az „egytelkes nemes” meghatározás alatt a 16. század közepén nem csak országos nemességgel rendelkező személyeket találhatunk. Látszólag idesoroltak mindenkit, akinek nem voltak jobbágyai, de a szó középkori értelmét tekintve birtokos volt, miáltal hadakozási kötelezettség is terhelte. E következtetést középkori példával is igazolhatjuk, méghozzá éppen I. Mátyás király idejéből. 1483-ban az uralkodó a gyakori török betörések pusztításainak ellensúlyozására felmentette Szlavónia valamennyi egytelkes nemesét a fél aranyforintot kitevő hadiadó fizetése alól.³⁰ Egy hat évvel későbbi parancslevele megvilágítja, hogy mások mellett kikből állt ez a kiváltságolt csoport: e levelében ugyanis nemtetszését fejezte ki, hogy „Kemlék vára tartozékain élő valamennyi egytelkes nemes”, akik mindig is szolgálattal tartoztak a várnak, egy ideje kivonják magukat a vár joghatósága alól. Megparancsolta ezért nekik, hogy teljesítsék a várral szembeni kötelezettségeiket.³¹ Akár érvényes volt a kemléki prédiálisok által igényelt nemesi státusz, akár nem, a levélből egyértelmű, hogy a kor embere természetesnek tartotta: az egytelkes nemes nem feltétlenül rendelkezik országos nemességgel.

27 1467. évi registrum, 1. tc. DRH II. 165–166.; *Solymosi L.*: i. m. (3. jz.) 129., 133. – Vö. a Gömör megyének szőlő, 1487. évi adózási utasítással: DRH II. 324. – Az 1475:6. tc. viszont az egytelkeseket és prédiálisokat egyaránt mentesíti az akkor kivetett adó alól: DRH II. 224.

28 „Et quod praediales ecclesiarum, qui nobilium vices gerunt, seu pro nobilibus reputantur, instar nobilium unius sessionis contributiones praenotatas facere teneantur.” 1521:19. tc. CJH I. 794.

29 „nobiles quoque unius sessionis tam regales, quam ad ecclesias pertinentes”. 1546:6. tc. Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár. 1526–1608. évi törvénycikkek. Szerk. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Franklin, Bp., 1899. (= CJH II.) 178. – Az egyházi nemes ellenpárjaként már a 15. században használják a „királyi nemes” kifejezést. Lásd pl. 1477: Biskupský Archív Nitra (Nyitra; = BAN), Nyitrai káptalan magánlt. 65–15. (DF 273 670.). Itt az iktatásnál megjelent szomszédokat a *nobiles regales* és a *nobiles archiepiscopales* kategóriákba sorolják.

30 „fidelium nostrorum universorum unius sessionis nobilium intra ambitum regni nostri Sclavonie ubivis commorantium”. MOL A 57 5. kötet, p. 523–524. (1483. febr. 13.)

31 „universi et singuli nobiles unius sessionis in pertinentiis castri nostri Kemlek constituti et commorantes”. uo. 9. kötet, p. 768–769. (1489. máj. 10.)

A törvényszövegeket olvasva – ahol, mint említettem, az egytelkesek csak az adózással és az ezzel összefüggő hadakozással kapcsolatban jelennek meg – úgy tűnhet, hogy az egytelkes nemes kifejezés nem más, mint egy adózási terminus: az adószedőket látszólag nem érdekelte, hogy a jobbágytalan birtokos valódi nemes-e vagy nem. (Ez alól ismét Mátyás király a kivétel, aki adójövedelmei fokozása érdekében 1467-ben csak azt mentesítette volna a kamarahaszna alól, aki nemességét igazoló kiváltságlevéllel rendelkezik.)³² Ennek igazolására egy érdekes oklevelet szeretnék megemlíteni, amely jelenlegi tudomásom szerint a középkori okleveles anyagban egyedülálló abban, hogy szövegében egy személy magát egytelkes nemesnek nevezi.

1501-ben egy ocskói kisnemes pert indított a jóval tehetősebb nemesnek számító Ocskai Ferenc ellen, mivel az utóbbi fogságba vetette. Ocskai azzal védekezett, hogy ellenfele saját jobbágya (prédiálisa) és nem nemes. A felperes kisnemes ekkor közölte, hogy bár szülei valóban nem nemesek, amióta azonban elvette nemes feleségét és annak nemesi telkén lakik, mindig is „minden vonatkozásban a megye egytelkes nemesei közé számították”. Ezt a nyitrai alispán is megerősítette, aki részletesen ki is fejtette, hogy mit jelentett minden vonatkozásban egytelkes nemesnek lenni: a királyi adó, azaz *taxa regia* fizetését, valamint az egytelkesekre rótt hadakozási kötelezettség, *exercitatio* teljesítését. Az egyszerű hatalmaskodási ügyből státuszper kerekedett, amelyben a felperest, mivel felesége nemesi leszármazását nem tudta oklevelekkel igazolni, az „örök szolgaság igájába” vetették és számúzték lakhelyéről.³³ Az Ocskóról távozni kénytelen kisnemes előbb beköltözött Pöstyén mezővárosba, majd fia a közeli Brunóc faluban vásárolt egy nemesi birtokrészt,³⁴ ahol évtizedekkel később is egytelkes nemesként élt, míg egy gyilkosságot követően 1549-ben onnan is menekülni volt kénytelen.³⁵ A nemesi jogállásában támadható kisnemes tehát azzal védekezett, hogy ő egytelkes nemes, hiszen fizeti az ilyen nemesekre kirótt királyi adót és velük együtt hadakozik.

A fentieket összefoglalva tehát a következőt állapíthatjuk meg: az egytelkes nemes kifejezés nem társadalmi réteget jelöl, hiszen az országos, az egyházi és várnemeseket merőben eltérő jogi helyzetük miatt egyáltalán nem tekinthetjük azonos rétegnek. E – kizárólag adózási – kategória mindazon birtokos személyt

32 1467. évi registrum, 1. tc. DRH II. 165–166.

33 „instar ceterorum nobilium unius sessionis semper in ipso comitatu Nitriensi in medium nobilium in quibusvis connumerati fuissent [...] dictum Martinum actorem a multis annis, quibus videlicet ipse condam Andreas Ilmery honore vicecomitatus usus fuisset, in medium nobilium unius sessionis tam ratione taxarum regie maiestatis, quam eciam ratione exercituacium(!) connumerasse eidem condam Andree Ilmery manifeste constitisset [...] iugo perpetue servitutis et rusticitatis relinquendo et in exilium ponendo”. MOL Diplomataikai Levéltár (= DL) 95 449. (Ocskay cs. lt.) 1501–1504 közötti per Ocskai Ferenc és Ocskai Kwzy Márton között.

34 BAN Nyitrai káptalan hiteleshelyi lt. 1520–1530/958. (DF 273 407.) – Az oklevél Ocskói Márton fia, Pöstyéni Ocskai János néven említi. Később Kussy Jánosként is feltűnik (ld. a következő jegyzetet), amely családnév nyilván azonos az előző jegyzetben idézett Kwzy-val.

35 „Brwnocz – Ioannes Kwssy, curia I, auffugit propter homicidium servitoris domini Bathori.” MOL E 158 Nyitra megye, 1549. évi adóösszeírás, fol. 186r.

magában foglalta, akiket valamilyen, főként az adózásra vonatkozó kiváltságuk elválasztott a jobbágyoktól, de jobbágyokkal nem rendelkeztek – pontosabban nem rendelkeztek az adott adószedés pillanatában. Ha ugyanis megvizsgáljuk az egytelkesnek tekinthető családokat, akkor az is egyértelművé válik, hogy a több telekkel is rendelkező, tehetősebb családok egyik évben tartanak egy-két jobbágyot, és ekkor természetesen nem számítanak egytelkesnek, míg a következő évben ismét az egytelkesek között találjuk őket. (Magától értetődően ez olykor visszaélésekkel, azaz az adóegység eltagadásával magyarázható, de aligha kizárólagosan.) Álljon itt egy példa: a Borcsányi család Nyitra és Trencsén megyében rendelkezett birtokokkal, de az 1520-as években, többek között egy rosszul sikerült borfelvásárlás következtében, eladósodtak, és birtokaik egy részétől kénytelenek voltak megválni.³⁶ Súlyosbította mindezt, hogy ekkor egy generáción belül három apának 17 gyermeke, köztük 11 fia volt,³⁷ ami odáig juttatta a családot, hogy az 1530-as évekre tagjaik az egytelkesek közé süllyedtek. Néha ugyanakkor feltűnik egy-egy családtag kezén egy-két adózó porta és olykor még pusztá jobbágytelek is.³⁸ A magyar örökösödési szokások természetesen ugyanúgy felelősek a nemesség elszegényedéséért, mint az, hogy egyes nemesi falvakban mindennapos volt a leányági öröklődés a nemesi családokba beházasodó jobbágyok és a gyakori adásvételi szerződések miatt.

A folytonos vagyoni fluktuáció miatt tehát a valóban nemesi állapotúnak számító egytelkesek tehetősebbjei és a néhány jobbággal rendelkező kismesek között elmosódni látszanak a határok. Talán ennek kifejeződése, hogy egyes törvények a 10 jobbágnál kevesebbel rendelkező nemeseket is az egytelkes nemesekkel veszik azonos elbírálás alá.³⁹ Dolgozatomnak tehát az a végkövetkeztetése, hogy ha a nemesi hierarchia legalacsonyabb rétegéről szólnak, ne használjuk a középkorban kizárólag adózási környezetben felmerülő egytelkes nemes kifejezést. Nevezzük e réteget egyszerűen kismenességnek, ami összhangban áll a törvények *minores* vagy *inferiores nobiles* kifejezéseivel.⁴⁰

36 SNA Garamszentbenedeki konvent hiteleshelyi lt., Protocollum B. (DF 206 797.) p. 186–187. (1524).

37 Az előző adat mellett lásd még: SNA Turóci konvent hiteleshelyi lt., Protocollum Vetus (DF 274 521.) fol. 21r-v. (1513).

38 Pl. 1533-ban három nemes (e számot hatról javították át; MOL E 158 Nyitra megye, 1533. évi összeírás p. 173.), 1549-ben két nemes egy kúriában (uo. 1549. évi összeírás, fol. 202r., 263v.) írtak össze, vö. még: uo. 1552. évi összeírás, p. 52.

39 1459:11. tc. DRH II. 113.; 1463:2. tc. Uo. 134.

40 Ld. például az 1498. évi törvény – az adózás kérdésétől független – meghatározását a nemesi rétegekről: *baro*, *nobiles potiores*, *mediocres*, *inferiores* (CJH I. 594.), amely véleményem szerint összhangban áll a korabeli és az okleveles anyagból is leszűrhető gyakorlattal. Vö. még az 1495:25. tc. *nobiles mediocres et pauperes* csoportjaival: CJH I. 576.

TIBOR NEUMANN
“ONE-PLOT NOBLEMAN”
ON THE INTERPRETATION OF A MEDIEVAL CONCEPT

The expression of “one-plot noblemen” (*nobiles unius sessionis*) is liable to frequent misinterpretation in the Hungarian scholarly literature. The group designated with the term is generally thought to have been a separate social layer at the bottom of the noble class, and its members are consequently also frequently referred to as landless, poor or peasant nobles. They are normally perceived as having enjoyed full noble rights, but only managed one single noble plot of land. The author, however, demonstrates with the help of late medieval legal texts that the expression, which turns up in Hungary for the first time in 1463, was in fact a synonym for “nobleman having no tenants” (*nobilis iobagiones non habens*), which occurs fairly frequently from 1397 on. Thus, such a nobleman could possess several noble plots, and even a deserted peasant plot, but, at the moment when the tax was levied, he had no peasant plot liable to taxation. Moreover, not only persons enjoying “full” or “general” nobility were rated among them, but also other possessors of land who had no peasant tenants, such as the so-called *prediales*, who were subjected to ecclesiastical authority, or the “castle nobles” who were attached legally to a given castle.

Now, what was the common feature which linked these social groups of various legal status to each other? It is certainly conspicuous that the laws only regulated the modes of their taxation and military service. The reason which underlay this is that the basis for taxation and recruitment was precisely the inhabited tenant plot, and thus, in the case of this group, only the person himself or his noble plot could be burdened with the tax. Consequently, the expression of “one-plot noblemen” is merely a contemporary term of taxation, the exact content of which, emerging in the course of taxation, could perhaps depend on the will of the taxpayer himself, but which by no means designated a separate layer of society. It has to be added that, thanks to their fluctuating fortunes, some poorer noble families were variably listed among the one-plot noblemen and those with a few tenant peasants, which means that in their case it would perhaps be more salutary to speak about petty/inferior nobility (*nobiles minores/inferiores*), an expression also warranted by the contemporary legal texts.

MOLNÁR ANTAL

Horvátország története magyar szemmel

Gondolatok Sokcsevits Dénes új könyvéről*

Sokcsevits Dénes 846 oldalon írta meg magyar nyelven, a magyar történészszakma és a művelt nagyközönség számára Horvátország 1300 éves történetét. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ez a munka az elmúlt évek, sőt talán évtizedek egyik legjelentősebb egyszemélyes vállalkozása, amelynek eredményeként kronológiailag és tematikailag ennyire széles spektrumot átfogó szintézis született. Olyan nagyságrendű összefoglalás, amely a 19. században még nem számított kivételesnek, de amelyhez fogható szakmánk specializálódása miatt a 20. század második felétől kezdve egyre kevesebben képesek alkotni.

Az országtörténet nehéz műfaj. A kultúrnemzetek általában igyekeznek a számukra fontos országok, nemzetek múltjáról a közönségüket tájékoztatni. Ezzel kapcsolatban persze több lehetőség is adott. Némely országok kiadói, így például Olaszországban, lefordíttatják a legjobbnak ítélt műveket, mások viszont, mondjuk a franciák vagy az amerikaiak, saját szempontjaik alapján hazai szakemberekkel íratják meg az egyes népek történelmét. A szerzőséget illetően szintén két lehetőség áll rendelkezésre: néha egyetlen szerző írja az egész könyvet, leginkább egy művelt újságíró vagy diplomata, máskor többszerzős vállalkozásokkal találkozunk, amikor minden résztvevő a saját szakterületéről ír. Az első változat előnye az egységes vízió és a koherens szempontrendszer, hátránya az egyenetlen érdeklődés és a felületesség, amelynek következtében ezek a könyvek a tudományosság szempontjaitól sokszor igen távol állnak. A második megoldásnál minden korszakot a legjobb szakértő ír ugyan, de a legritkább esetben sikerül a szempontokat egységesíteni, a színvonalat kiegyenlíteni, és még az is nagy dolog, ha az egyes szerzők egymásnak ellentmondó adatait sikerül a szerkesztőnek ki- gyomlálni.

Hol helyezkedik el Sokcsevits Dénes ebben a szerzői mátrixban? Szerencsénkre igazából kívül áll rajta. Mindenekelőtt kettős identitású értelmiségi: családjában ugyanúgy jelen vannak a horvát és a magyar felmenők is, otthonról

* *Sokcsevits Dénes: Horvátország története a 7. századtól napjainkig.* Mundus Novus, Bp., 2011. (Szomszéd Népek Történelme). Az itt közölt írás a 2011. május 27-én, Budapesten, az MTA Budavári Dísztermében, ill. a 2011. július 5-én, Zágrábban, a Horvát Történelmi Intézetben (Hrvatski institut za povijest) tartott könyvbemutatón elhangzott előadás szerkesztett változata.

hozza mindkét nép kultúráját, mindkettő teljes joggal a sajátja. Másrészt egyedülállóan széles körű alapképzettséggel rendelkezik. Budapesti középiskola után Újvidéken horvát és szerb nyelvészetet és irodalmat, majd Zágrábban művészet-történetet és régészetet tanult, amelyből diplomát szerzett. Régi koros képzettsége mellett fő kutatási területe a 19–20. századi történelem, kettős identitásából fakadóan a horvát–magyar kapcsolatokkal és az egymásról alkotott képpel foglalkozik, és pontosan húsz éve tanít horvát történelmet és kultúrát különböző hazai és horvátországi egyetemeken. Vagyis mindent összegezve a szerző a lehető legideálisabb választás egy összefoglaló történet számára, olyasvalaki, akinek alapos tudása van a horvát történelem egészéről, alapképzettsége folytán jól ismeri a régi korszakok történelmét, illetve kutatási szinten kompetens az újkor és a legújabb kor világában.

A szerző az előszóban kettős célt tűzött ki maga elé: először is a két nép közötti meg nem értés és közömbösség – Hadrovics László szavaival – vasfüggönyének lebontását, másrészt pedig egy, a nagyközönségnek és a tudós publikumnak egyaránt újat mondó, befogadható és élvezetes művet kívánt alkotni.

A megvalósítás, ha pusztán csak formai szempontból nézzük, abszolút sikeres. A kötet rendkívül jól tagolt, az egyes korszakokon belül minden probléma különálló, kerek alfejezetben kerül tárgyalásra, amelyek önállóan is olvashatók, miként egy enciklopédia szócikkei. Erre nagy szükség is van, hiszen valószínűleg kevesen fogják az egész könyvet egyszerre végigolvasni. Nyelve műves értekező próza, mentes minden tudományoskodó sallangtól, élvezetes, könnyen olvasható. A kötetet számos kép illusztrálja, a megértést térképek segítik elő, amelyek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Nagyon lényegesnek tartom a jegyzetek arányosságát. Az összefoglaló munkák általában az olvashatósságra hivatkozva elhagyják a jegyzeteket, így aztán állításaik teljesen ellenőrizhetetlenek. A másik vélet a borzalmasan és értelmetlenül felduzzasztott apparátus, amikor a szerző minden, az internetről lehalászható címet belezsúfol a jegyzetekbe. Holott nem ez a művészet, hanem az, ha az író a szakirodalom tengerében jól ki tudja válogatni az igazán fontos szerzőket és véleményeket, amelyeket súlyozva mutat be könyvében. Sokcsevits Dénes pontosan ezt teszi: a legfontosabb állítások kontrasztív bemutatása, szembesítése jellemzi az egész könyvet. Végül az egész művön végigvonul a forrásközpontúság: mindig utal az eredeti forrásokra, kiadásaikra, sokszor idéz is belőlük (középkori krónikák, kolostori chartulariumok, útleírások, városi statútumok, helyi és országos törvénykönyvek – egészen a 20. századi memoáriródalomig, politikai nyilatkozatokig, sajtóig).

A könyv tartalmi erényeit öt nagyobb csoportba rendeztem. Mindenekelőtt ki szeretném emelni: a kötetnek van önálló narratívája. Ez egyáltalán nem lebecsülendő érdem ebben a műfajban. Horvátország különösen is nehéz falat országtörténeti szempontból. A nemzetfejlődés sajátosságai miatt a mai horvát nép elődeit jelentő etnikumok különböző államalakulatokban éltek. A nemzeti integráció leginkább az olasz mintát követte: az egyik legfontosabb összekötő kapcsot a katolicizmus jelentette, emellett fennmaradtak a nagyon erős regioná-

lis identitások. Így aztán nehéz egységes narratívában elmondani ezeknek a részterületeknek a történetét. A horvátság múltját tárgyaló szerzők különböző megoldásokhoz folyamodtak. Általában egymás mellett mesélik el az egyes régiók történetét, akár külön kötetekben, mint azt a Neven Budak által szerkesztett sorozat kora újkori részénél látjuk. Máskor pedig van egy tengermelléki vagy szárazföldi rendező elv, attól függően, hogy milyen területről származik a szerző, ami bizonyos esetekben aránytévesztésekhez vezet. Sokcsevits Dénes az egész kötetben nagyon határozott szempontrendszert követ: ő Horvátország történetét eszmeileg a Magyar Korona szempontjából, területileg pedig Zágrábból nézve írta meg.

Miért fontos ez nekünk, magyaroknak? Azért, mert ez egy számunkra írott horvát történelem, nyilván az olaszoknak vagy a szerbeknek teljesen másképpen kellett volna ugyanezt megírni. Középpontban a magyar–horvát közös múlt áll, de nem pusztá kapcsolattörténetről van szó, hanem egy kapcsolattörténeti szempontú teljes országtörténetről, amelyben bennefoglaltatik a többi régió is, Isztriától Dalmácián át Boszniáig. A hangsúly azonban mindvégig a Magyar–Horvát Királyság horvát komponensén van. Dalmácia például a 17. század után egy ideig nem fordul elő, majd az összhorvát történelem szempontjából fontos nemzeti megújulásnál lép ismét előtérbe, Isztriával egyetemben. A szerző Szent Lászlótól Trianonig folyamatosan Magyar–Horvát Királyságról beszél. Ez a horvát szempont a magyar történetírás *mainstream*jében csak nagyon kevésbé van jelen, holott teljesen jogosult lenne. Gondoljunk csak a Trianon előtti történelmi Magyarország térképére: Horvátország nélkül milyen szokatlan és féloldalas, hiszen nincs talapzata, ezért fel is bukik... Így a kötetben Dalmácia története nemcsak a Magyar Korona, hanem Horvátország történetének is a része, és a pozsareváci béke (1718) sem jelenti az ország teljes felszabadulását a török alól, miként azt a magyar történelemkönyvek tanítják, hiszen a középkori horvát királyság jelentős területei (Bihács és a déli végek) maradtak továbbra is a hódítók birtokában. Ez a kétoldalú megközelítés a horvát történetírás számára is fontos szempontot jelenthet, amely 1526 után Habsburg–velencei–oszmán kontextusban értelmezi saját történetét, és a magyar komponensről a kora újkor évszázadaiban minduntalan megfeleldeznek.

Másodsorban a kötetnek van tematikai koncepciója. A mű jó értelemben felfogott államtörténet, és mint ilyen, elsősorban politikatörténet: enélkül ugyanis légtüres térben mozog minden elemzés. Ugyanakkor a szerző igen komoly társadalomtörténeti érzékenységgel vizsgálta a horvátság történetét. Térben és időben folyamatosan mutatja be a horvát társadalom fejlődését a középkori kezdetektől napjainkig, minden korszaknál kitérve a demográfiai viszonyok változására. Nincs a kötetnek külön művelődéstörténeti fejezete, amely az ilyen összefoglalások végén kötelező farokként szokott fityegni, teljesen funkciótlannal, általában a költők, festők vagy színészek listászerű előszámlálásával. A szerző a horvát művelődés történetével önálló kötetben kíván foglalkozni, amely nyilván az itt tárgyalt művel hasonló színvonalon fog elkészülni – remélhetőleg minél előbb! Ugyanakkor jelen esetben a lehető legjobb megol-

dásként az egész könyvet áthatja a horvát történelem és kultúra együttlátásának igénye, amely kitűnően elősegíti a kultúra és történelem kapcsolatának megértését.

Nézzünk erre példákat! Mindenekelőtt ez az a terület, ahol a szerző régész–művészettörténész alapképzettsége igazán kamatozik. A korai horvát történelemnél számtalan régészeti példát idéz, bemutatja és értelmezi a feliratokat, művészeti motívumok alapján fontos stíluskritikai megfigyeléseket tesz. Több nyelvészeti példával találkozunk a kötetben: így például a horvát nevek előfordulására a 12. századi dalmát városokban vagy a raguzai horvát nyelvhasználat írott emlékeire. A szerző igazán elemében az irodalmi áthallások felidézésénél van: az egyes történelmi korszakokban sohasem mulasztja el a kérdés irodalmi vetületére is felhívni az olvasó figyelmét, legyen az akár a dalmáciai reneszánsz irodalom, a horvát bibliafordítások vagy Szakmárdy János ítélőmester híres ládaverse. Sok funkcionálisan indokolt példával utal a horvát történelem 19–20. századi irodalmi feldolgozásaira, így például Gubec Máté parasztvezérről vagy az uszkók háborúról. Nem hiszem, hogy bármi mással jobban lehetne érzékeltetni a magyar–horvát kapcsolatok radikális irányváltását 1790-ben, mint Matija Petar Katančić magyarbarát versezeteinek, majd Tituš Brezovački néhány hónappal később írott magyarelles klapanciáinak összevetésével.

Nagyon jó műfaji megoldásnak tartom, amikor a szerző – számos esetben – esettanulmányokkal lép ki a kötet fő diskurzusából, hogy jól megválogatott példákkal támassza alá mondanivalóját. Ebben a formában mutatja be a dalmáciai városi kommunák fejlődésére Trogir, a kontinentális urbanizációra pedig Zágráb történetének példáját. Ugyanígy önálló fejezetben olvashatunk Isztria és Bosznia történetéről. A leginkább telitalálatnak a horvát nyelv történetéről beiktatott exkurzust éreztem. Én a magam fantáziátlan módján biztosan a kötet elejére tettem volna, az igazat megvallva hiányoltam is, persze aztán a funkcionálisan leginkább megfelelő helyen bukkan fel: a 19. századi illírizmusról, amelynek megértéséhez elengedhetetlen háttérrel jelent a nyelvi sztenderdizáció problémája. Ugyanígy fontos szerepe van a magyarországi horvát kisebbségről írott zárófejezetnek is, amely Magyarországon számos aktuális félreértés eloszlatását teszi lehetővé.

Jobb esetben minden szerzőnek van egy víziója az általa tárgyalt ország történetéről. Sokcevits Dénesnél ez a rendező elv a kondomíniumok és kohabitációk folyamata. Ezek együtteseként, folyamataként lép elének a könyv lapjairól a horvát történelem, ez a legfontosabb értelmezési kerete a horvát nemzet históriájának. Már maga a horvát államalapítás is a frank és bizánci kondomínium alatt élő pannon és tengeremelléki fejedelemségek 9. századi önállósulásaként írható le. Ugyanígy a dalmát városok is bizánci–horvát közös fennhatóság alatt éltek; ez utóbbi nagyon fontos szempont, hiszen a tengerpart városai gazdasági és társadalmi tekintetben sokkal szervezettebben kötődtek a horvát államhoz, mint azt korábban gondoltuk. A horvátok által lakott régió a középkorban és kora újkorban folyamatos bizánci–velencei–magyar vetélkedés színtere volt, Isztriában ehhez járult a német fennhatóság; a 14–15. századtól a

18. századig pedig a bizáncit felváltja az oszmán uralom. Az újkorban ez a tradíció folytatódott: Dalmácia Velencétől a franciákhoz, majd a Habsburgokhoz került, Horvátországban állandósult a polgári és a katonai igazgatás kettőssége, amelynek mélyreható politikai és társadalmi következményei lettek: a határvidék minden szempontból sokkal elmaradottabb volt a civil ország-résznél, gazdasági, társadalmi és kulturális értelemben sem volt képes integrálódni, amit ezenfelül az etnikai különállás is súlyosbított. Ez a dezintegráció jelentős mértékben hozzájárult az 1991 utáni szakadásokhoz. A könyvben szereplő leghangsúlyosabb kondomínium és kohabitáció természetesen a magyar–horvát, ez a könyv vezérfonala, az az értelmezési keret, amelyben a horvát história bemutatásra kerül. A könyv elsődleges olvasata a perszonalunióból reálunióba forduló középkori kezdetektől és a török elleni közös küzdelmekről a 17. századi első repedéseken és a 18. századi romló viszonyon át a 19. századi nemzeti mozgalmakig, a szembefordulásig, majd az 1991 utáni egymásra találásig tartó magyar–horvát közös múlt.

A negyedik komoly erénye a kötetnek a folyamatos historiográfiai reflexió: egyrészt alaposan bemutatja a horvát történetírás különböző irányzatait, másrészt folyamatosan ütközteti a horvát és a magyar kutatás eltérő eredményeit. A szerző nem a korábbi szintézisek eredményeit vette át, hanem az alapkutató-sokig, nemegyszer a forrásokig visszamenve szembesíti a különböző szakmai álláspontokat, sokszor finoman jelzi sajátját is, amely mindig kiérlelt, sohasem tolakodó. A kötet tehát olvasható egy magyar–horvát komparatív historiográfia-ként is, amely egyformán érdekes a magyarok és a horvátok számára. A magyaroknak olyan bevezetés a horvát történetírásba, amelyhez fogható eddig nem létezett, a horvátoknak pedig első tájékoztatás a magyar történettudomány bőséges horvát vonatkozású kutatásairól.

Lássunk néhány példát! Magyar nyelven eddig nem állt rendelkezésre szakszerű áttekintés a horvát eredetre vonatkozó illír, ósszláv, gót és iráni elképzelésekről. Ugyanilyen kutatástörténeti szempontú elemzést olvashatunk a horvát-ság krisztianizációja itáliai–dalmát, frank és bizánci komponenseinek súlyáról. Kiemelten fontosnak tartom az illír mozgalom történetének igen alapos bemutatását, amelynek a 17. századi előtörténetét is megismerjük, mégpedig ismét a legújabb kutatások fényében. Hasonló izgalmat okozhatnak a horvát olvasók számára azok a fejezetek, amelyek túlnyomórészt a legújabb magyar kutatások alapján születtek. Itt mindenképp Szlavónia középkori történelmére gondolok, ahol a magyar medievisztika (elsősorban Zsoldos Attila, Tringli István, Pálosfalvi Tamás, Szeberényi Gábor) az elmúlt évtizedben a horvát kutatók számára is megkerülhetetlen eredményekkel gazdagította a régióra vonatkozó ismereteket. Folytathatnám a sort a 16–17. századra vonatkozó kutatások eredményeivel, mindenképp a Horvátország katonai berendezkedésével, igazgatástörténetével és egyháztörténetével kapcsolatos kutatásokra utalok (Pálffy Géza, Tóth István György, Varga Szabolcs). Soksevits Dénes könyve túlzás nélkül tekinthető az 1990 utáni magyarországi horvát vonatkozású kutatások első szintézisének.

A magyar és horvát történetírás ellentéteinek lényege, hogy a 19. századi nemzeti integrációt, függetlenségi törekvéseket visszavetíteni kívánó horvát vélemények ütköznek a magyar befolyást és hatásokat hangsúlyozó magyar álláspontokkal. Ennek példája a szlavóniai magyar és horvát fennhatóság különböző megítélése a két nemzeti historiográfiában, Tomislav és Zvonimir állítólagos szlavóniai uralmától kezdve Szent László hódításainak mértékén és a *Pacta conventa* értelmezésén át a magyar és horvát intézmények szlavóniai súlyának eltérő értékeléséig. A horvát történetírás hajlamos volt a királyválasztó cetini sabort (1527) is a horvát önállósági törekvések megnyilvánulásaként értelmezni, holott nyilvánvalóan nem a nemzeti függetlenség, hanem a védelem szempontjából fontos Habsburg segítség biztosítása volt a cél. Ugyanígy kevésbé lehet nemzeti célokat kimutatni a magyar történetírásban Wesselényi-, a horvátban Zrínyi–Frangepán-összeesküvésnek hívott mozgalom háttérében, még ha ennek következményei a szerző szerint (és egyébként szerintem is) fordulópontot jelentettek a magyar–horvát együttműködésben, innentől növekedtek meg a rendi ellentétek, amelyek a 19. század elejétől nyílt szembenállássá váltak. A szerző historiográfiai érzékenységének, reflektivitásának legbájosabb, de nagyon jellemző példája, amikor saját magával is vitába száll: a 331. oldal 554. jegyzetében becsületesen korrigálja korábbi nézetét a nemzeti töltet és a társadalmi program egymáshoz való viszonyáról a 19. század első felében.

Végül önálló tartalmi egységként kell szólni az utolsó 150 év történetéről, amely a könyv jó felét teszi ki, és önmagában is megálló, monografikus részt képez. Itt a szerző primer, két évtizedes forráskutatásainak eredményei is beépülnek, a könyv szintézisből monográfiává válik. Érzésem szerint a kötet talán legerősebb fejezete az 1790–1848 közötti hat évtizedet bemutató rész. Soksevits Dénes nemzetképekről folytatott kutatásai jelentős mértékben megújítják a magyar és horvát nemzetépítés közötti konfliktusok történetéről folytatott diskurzust. Itt mutatja be a szerző az illírizmust, a délszláv egység és a horvát nemzeti eszme eme sajátos kombinációját, a horvát nemzeti integráció megindítóját. Nagyon fontos módszertani vívmány, hogy az illírizmust az európai nemzetfejlődéssel párhuzamosan, különösen a magyar és a szerb nemzeti mozgalmakkal együtt tárgyalja, megrajzolva ezzel a mozgalom kontextusát és bemutatva a kölcsönhatásokat. A fejezet jelentősége magyar szempontból különösen abban áll, hogy a kulturális és a politikai illírizmus hatására élesedő magyar–horvát viták bemutatásával válik érthetővé a 800 év alatti egyetlen magyar–horvát fegyveres konfliktus, az 1848-as története. Nem mellesleg elgondolkodtató: a Jelacic-epizód az egyetlen ebből a 800 éves közös múltból, amelyet minden magyar ismer.

A másik, alap kutatásokra épülő kulcsfejezet a dualizmus hét évtizede (1848–1918). A nemzeti viszályok sokszor elhomályosították a kortársak és a történészek előtt is azt a tényt: ez a hetven év teremtette meg a modern Horvátországot a nemzeti integráció kiteljesedésével, a nemzetállam alapjainak lerakásával és a polgárosodás kibontakozásával. Más szavakkal: az ország ekkor tért vissza arra a nyugat-európai fejlődési útra, amelyről, akárcsak Magyarországot, 1500 körül letérítette a török pusztítás. A fordulatot a magyarországi dualizmus-

kutatás már az 1960-as évek végétől tudatosította, Horvátországban ez talán lassabban ment. Ezért is fontos a Horvátországgal foglalkozó magyar dualizmus-kutatók, mindenekelőtt Katus László és Ress Imre eredményeinek alapos bemutatása a kötetben. Nagyon lényeges ugyanis annak kimondása: a magyar–horvát kiegyezés után a horvát historiográfia állításaival szemben igenis nagyon komoly gazdasági és kulturális fejlődés, demográfiai robbanás jellemezte Horvátországot, amelyet a szerző röviden így summáz: „a korszak gazdasági és humántőke beruházásai megalapozták a horvát gazdaság és társadalom 20. századi modernizációját.” A nemzeti függetlenség és a gazdasági-társadalmi fejlődés nem állt tehát ok-okozati viszonyban a 19. században, miként azt a cseh példa világosan mutatja. Az pedig már csak a ráadás, hogy ez a fejlődés leginkább az 1880–1913 közötti időszakban, részben a gyűlölt Khuen-Héderváry Károly bánsága alatt zajlott le, akit Soksevits Dénes ennek megfelelően nem horvát-faló vadmagyarként, hanem keménykezű pragmatikusként, Tisza István horvát megfelelőjeként jellemez. A két politikus közötti különbség egy kortárs megállapítása szerint mindenekelőtt abban állt, hogy Khuen-Héderváry a horvátokkal tette azt, amit Tisza a magyarokkal – ennek megfelelően megítélése is másképp alakult.

A 20. századi részből csak négy fontos, árnyaló tényezőre hívom fel a figyelmet. Először is a magyar politikai kultúra továbbélésére az első Jugoszlávia horvát politikájában: Stjepan Radić parasztpárti politikus azt a gravaminális politikát folytatta, amely a 17. század óta a horvát politikai hagyomány meghatározó jellemzője volt. A teljesen más politikai kultúrán szocializálódott szerb politikusok nem is tudtak vele mit kezdeni, amit jól mutat a probléma szerb „megoldása”: 1928-ban egyszerűen lelőtték. Másodszor: nagyon fontosnak tartom az usztasa mozgalomról szóló fejezetet, hiszen erről a jelenségről sem állt rendelkezésre mindeddig magyar nyelven megfelelő áttekintés. A szerzőtől távol áll a szerencsenmosdatás árnyéka is, teljesen egyértelmű, hogy menthetetlen zsákutcáról, a horvát történelem legsötétebb fejezetéről van szó. Ugyanakkor a megfelelő kontextus bemutatásáról a történész még ebben az esetben sem mondhat le. Az usztasát csakis az egymással párhuzamosan kialakuló és konkuráló nagyszerb és nagyhorvát politikai törekvések mentén lehet értelmezni, kizárólag ebben a keretben tudunk mindkét nemzet radikálisainak a náciizmushoz és a fasizmusához való viszonyáról, antiszemitizmusáról megalapozottan nyilatkozni.

Tito rendszerének bemutatása, amely részben a szerző saját élményeiből is táplálkozik, azt a Magyarországon ma is élő nosztalgiát rombolja, amely a mi Kádár-rendszerünknel is pozitívabban emlékezik a déli szomszédunk kommunista vezérére. Soksevits Dénes könyvéből kiderül a magyar olvasó számára is: az elnyomás elvei és technikai mások lehettek ugyan, de a lényege a második Jugoszláviában is ugyanaz volt, mint bárhol máshol a kommunista tömb országai-ban. Végül a jugoszláv háborúról szóló fejezet szembesíti a sajtóból nyert hírek alapján kialakított felületes, féligazságokkal teli képünkkel, illetve azzal az európai állásponttal, amely a délszláv háború kapcsán mindenkire ráosztja a háborús bűnös szerepét. Nyilván egy háborúban mindegyik fél követ el bűnöket (ez a do-

log természetéből adódik), de világosan meg lehet különböztetni, hogy ki volt az agresszor és ki védte a hazáját. Ezt a szempontot jó nem szem elől téveszteni, ha el akarjuk kerülni a manapság divatos történelmi nihilizmust.

Összegzésül elmondhatjuk: Sokcsevits Dénes könyve fontos, szimbolikus jelentőségű állomás, mind a szerző két évtizedes munkájában, mind pedig a magyar–horvát közös múlt feltárásában. Az első magyar nyelvű összefoglaló Horvátország történetéről, amely egyrészt kitűnő bevezetés a horvát történetírás műhelyébe, másrészt a horvát múltat kutató magyarországi fiatal és középnemzedék eredményeinek első szintézise. Ezt a kiváló arányérzővel és történetírói ítélettel, részben külső nézőpontból, a magyar kutatások eredményeit is bőségesen felhasználva, egyedülállóan egyenletes színvonalon megírt könyvet mindenképpen érdemes lenne horvát nyelvre is lefordítani.

A szerző az előszóban Kalkuttai Teréz anya mondását idézi, miszerint munkája csepp a tengerben, de ha nem tenné, ez a csepp hiányozna – úgy érzem, Sokcsevits Dénes munkássága és főleg ez az impozáns kötet nem csepp, hanem vödör, hordó inkább, vagy lajtoskocsi a javából, ami nagyon hiányozna, ha nem lenne. Végül tartozom egy vallomással: a kötet a magyarországi bemutató előtt két nappal jelent meg, előtte a 860 oldalt digitálisan ömlesztve kaptam meg, amit kicsinyítve kinyomtattam, de az így létrejött papírhalmot egyszerűen nem volt kedvem és lelkierőm végigolvasni. Így aztán az ilyenkor szokásos gyorsolvasással próbálkoztam, de vállalkozásomba folyamatosan belebuktam, mert egyszerűen nem bírtam továbblapozni, annyira lekötött a szöveg – így végül három nap alatt elejétől végig elolvastam az egészet. Úgy gondolom, ezen tapasztalat birtokában jó szívvel ajánlhatom az olvasóknak: próbálják ki Önök is – megéri.

ANTAL MOLNÁR

THE HISTORY OF CROATIA THROUGH HUNGARIAN EYES THOUGHTS ON THE NEW BOOK OF DÉNES SOKCSEVITS

The paper of Antal Molnár is an unconventional review about the book of Dénes Sokcsevits on the history of Croatia. It was originally held as a lecture at the successive presentations of the book at Budapest (27 May 2011) and Zagreb (5 July 2011).

The work of Sokcsevits can be regarded from several aspects as a turning point in the research of Croatian history, and not only in Hungary. It encompasses a very wide spectrum both chronologically and thematically, which will surely constitute the starting point for all future Croatian-related research in Hungary and, in case of its hopeful translation into a foreign language, internationally as well.

In his study Molnár presents the merits of the book in terms of form and content: the structure is balanced, the chapters can be read individually like articles in an encyclopedia, the author's knowledge of the sources and literature is admirable, and the notes are condensed as much as possible. He stresses the fact that Sokcsevits wrote his history of Croatia conceptually from the viewpoint of the Hungarian Crown, and territorially from that of Zagreb, and consequently it plays an outstanding role in making Hungarian historiography and public opinion conscious of our common past. The study surveys the major chronological and thematic units of the book, drawing

attention in each case to those central problems which characterise the history of the individual periods, and with regard to which the monography of Sokcsevits always forms a moderate view after conflicting with each other the relevant opinions of Hungarian and Croatian scholarship.

The volume can thus be read as a comparative Hungaro-Croatian historiography: whereas for the Hungarians it serves as an introduction into Croatian history writing of a kind which has not existed so far, for the Croats it offers first-hand information on the ample research which was and is being done in Hungary on various aspects of Croatia history.

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

- István Tringli: The Ship of Fools. Cultural Criticism at the End of the Middle Ages 175
- Klára Hegyi: Reflections of the Efforts at Consolidation by Pashas Sokollu Mustafa and Kara Üveys of Buda 187
- Gergely Tóth: "Civilised" Prehistory. Research of the Origins of the Hungarian Language and Nation in the Oeuvre of Mátyás Bél 219
- Ferenc Glatz: The History of the *Három nemzedék* from the Perspective of the Seventh Generation 247
- Tamás Stark: The Victims of Russian Forced Labour ("malenkij robot") from Budapest 1944–1945. The Lessons of the Analysis of a Group of Sources 279
- Lajos Gecsényi: Fiasco at Vienna. Diplomacy in the Shadow of State Security: the "Teleki–Kertész Affair" – 1958 315

WORKSHOP

- Tibor Neumann: "One-plot Nobleman". On the Interpretation of a Medieval Concept 337

REVIEW ARTICLE

- Antal Molnár: The History of Croatia through Hungarian Eyes. Thoughts on the New Book of Dénes Sökcsevits 347

E számunk szerzői

GECSÉNYI LAJOS, a történelemtudományok kandidátusa, a Történelmi Szemle felelős szerkesztője • GLATZ FERENC, az MTA rendes tagja, professor emeritus (MTA BTK TTI) • HEGYI KLÁRA, az MTA doktora, professor emeritus (MTA BTK TTI) • MOLNÁR ANTAL PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI), igazgató (Római Magyar Akadémia) • NEUMANN TIBOR PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • STARK TAMÁS, a történelemtudományok kandidátusa, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI) • TÓTH GERGELY PhD, tud. munkatárs (MTA BTK TTI) • TRINGLI ISTVÁN PhD, tud. főmunkatárs (MTA BTK TTI)

MTA BTK TTI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.btk.mta.hu honlapon olvasható.